

SZVÁK GYULA

Klió, a csalfa szépevő

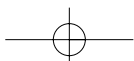
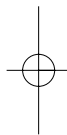
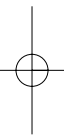
*

KVÁSZ IVÁN

Klió, a tanító

Rusisztikai könyvek XXXVII.

SZVÁK GYULA

Klió, a csalfa széptevő

*

KVÁSZ IVÁN

Klió, a tanító

Russica Pannonicana

*Zsuzsának, Juditnak, Eszternek,
Annának, Emmának –
nélkülük semmi értelme nem volna*

Előszó

Utoljára 2006-ban gyűjtöttem csokorba magyar nyelvű tanulmányaimat, akkor az utolsó bő fél évtizedben keletkezetteket. Most a 2007 és 2012 között írottak kerülnek kötetbe. Ezúttal nemcsak akadémiai műfajú írások, de publicisztikák is – no meg egy meglepetés a végére. Az *Oroszország helye Euráziában* című kötetben megfogalmaztam a változtatás igényét,¹ felfogható tehát a mostani cikkgyűjtemény egy számvetésnek is: sikerült-e hozzáadnom a szakmához valami érdemlegeset, sikerült-e megújítani önmagamot? Hatvanéves korára az ember – lett légyen akár történész is – megkérdezhet önmagától ilyesmiket.

Magától értetődően a választ nem én fogom itt megadni. Csupán előrevetítem, mire lehet számítani. A kilenc tanulmány közül egy kivételével ruszisztikára, három kivételével historiográfiára. Ebben nincs semmi meglepő, hiszen hosszú évtizedek óta ezzel foglalkozom. Van szintéziskísérlet, van levéltári kutatásokon alapuló mikrohistoriográfiai próbálkozás, van terminológiai vita, eszme-, társadalom- és mentalitástörténeti ujjgyakorlat, portrévázlat. Karinthy nyomán zömmel azt kísérlem megmutatni, hogy hogy írtok ti, ezért a sok módszertani mellékösvény, de néha magam is megpróbálom kicövekelni a főcsapásirányt.

A szintén kilenc publicisztikai cikknél egyszerűbb a helyzet. Nem mintha idegen lenne számomra a műfaj – vagy idegenkednék tőle –, de általában akkor ragadtam csak tollat, ha valamit nagyon el akartam magyarázni a szélesebb nyilvánosságnak. Ezért az itt tárgyalt témák jóval általánosabbak, a „történelmi munkásságomban” már sokszor – ám feltehetőleg nem elégszer – feldolgozottak, a nagy orosz sorskérdések és narratívák részei. Főleg akkor éreztem készletét újbóli elmesélésükre, amikor valamilyen rég elfeledettnek remélt sztereotípiát, előítéletet tört utat ismét az újságok hasábjain az oroszokról, amikor a ruszofób közbeszéd jeleit tapasztaltam, amikor úgy véltem, hogy valami merényletkísérlet történt a magyar–oroszl kapcsolatok ellen.

*

¹ Szvák Gy.: *Oroszország helye Euráziában*. Bp., 2006. 9.

Amikor összeállítom ezt a kötetet, nagy súllyal nehezedik rám a történészszakma hazai válsága. Nem egyszerűen mint nemzetközi általános válságának része, hisz az régtől fogva tart már, és eléggé hozzászoktunk kortársakként is, historiográfusokként is. Láttunk már ilyet eleget, amint azt is, hogy a történettudomány a végén mindig kilábalt belőle, még hozzá győztesen. Most sem lesz ez másként, de a társadalmi, ökológiai és gazdasági világválság tetőződése prolongálja a kaotikus átmenetiséget, és ez tartósan hat a nemzeti történetírásokra. Más szóval, a szkepszis majdnem minden generációt szinte menetrendszerűen megérint, de a „régii szemét” (Marx) akkor termelődik újra, ha kiváltképp nagy a világban a baj. E tekintetben sehogy sem akar kimúlni a 20. század: a legtragikusabb tradíciók élednek fel, amelyek közül ráadásul a még a 19. századból való történelemellenes hagyományok a legvirulensebbek. A nacionalista és etnicizáló beszédmód itt kopogtat a magyar történetírásban. Erre mi, egyetemes történészek fokozottan érzékenyek vagyunk, hiszen tevékenységünket, értékeinket alapjaiban kérdőjelezi meg. Ruszistaként pedig megduplázódik az érzékenységünk, hiszen tudván tudjuk, hogy aki teret nyit (enged) a rasszista, antiszemita érvelésnek vagy szemantikai trükköknek, attól a ruszofóbia sem áll távol. Ami a gyakorlatban még „kommunistázással” is párosul. A származási alapú történetírói konstrukciónak a lényegi vonása éppen ezen kirekesztő tartalmak összepárosítása.

Nemrég Gerő András mutatott rá – nagy vitát kirobbantva – erre a jelenségre,² Krausz Tamás ugyancsak részletesen elemezte.³ Magam egy lábjegyzet erejéig szintén utaltam a problémára egyik, a kötetben olvasható tanulmányomban.⁴ Nem okoz örömet, hogy megjegyzésem gyorsan visszaigazolódott a közbeszédben.⁵

Egy ilyen historiográfiai szituációban élesen fogalmazódik meg a történész felelősségének kérdése, és újradefiniálандóvá válik a szerepe, funkciója, küldetése. Mire való, mire jó a történelem? Attól tartok, hogy nem elégedhetünk meg Marc Bloch klasszikus *bon mot*-jával, hogy ha másra nem is jó, de legalább szórakoztat. Legalább annyira elborzaszt is. És tanít – ha akarja, ha nem. Mármost, taníthat jóra, de

² Gerő A.: Akadémikus antiszemitizmus. In: galamus.hu, 2012. június 30.

³ Krausz T.: Aránytévesztés felső fokon. Antiszemita-e Romsics Ignác avagy miről szól az antiszemitizmus-vita újabb hulláma? In: eszmelet.hu. Online cikkek

⁴ Szvák Gy.: Párhuzamos sorsok: történésznek lenni a Szovjetunióban és Magyarországon (Ruszlan Szkrinnjov és Perényi József portréjához) 70.

⁵ L. Aczél Endre „kommentjét” Krausz T.–Szvák Gy. Neohorthyzmus és antiszemitizmus c. cikkéhez. In: oroszvilag.hu, 2012. július 19-én.

taníthat rosszra is. Még az esetben is, ha a historikus szigorúan tartja magát a *sine ira et studio* ősi elvéhez. „Harag és részrehajlás” nélkül írni ugyanis nem más, mint jó esetben egy szép álom, amelyből egyetlen jó érzésű szakmabeli sem szeretne felébredni, rossz esetben pedig egy álca. A történész ugyanis a külvilág szemében „beavatott ember”, sok titok tudója. E tudást kötelessége az őt eltartó köz javára használni, annak rendelkezésére bocsátani.

Mindez nem tévesztendő össze a hatalom szolgálatával. A történészek – szakterületüktől függő mértékben – általában hajlamosak a mindenkori hatalomhoz való lojalításra, hiszen az fizeti őket. Semmiképp sem túloznám tehát el a történészszakma politikától való függetlenségének mértékét. Mindez azonban korszakonként eltérő módon és erővel jelentkezik. A magyar történészek pl. az 1960-as évektől kezdődően egyre eredményesebben szakadtak le a politika köldökzsinórjáról. Más kérdés, hogy – további elemzéseket kívánó okokból – a hatalom – ritka kivételektől eltekintve – hagyta ezt. Így azonban felnőtt több olyan nemzedék, amely számára nem magától értetődő a politikai „megrendelés” fogalma és gyakorlata. Miközben a Horthy-, Rákosi- és a korai Kádár-rendszernek mindez integráns része volt. A 19. századi ún. „antikvárius” és faktografikus történetfelfogással persze a tekintélyelvű rezsimeket is át lehetett vészelní, de kurzustörténész csak az lehetett, aki híven szolgált a kurzust. Pozitívista történész ideológia vezérelte korszakokban nem juthatott meghatározó szerepre, hiszen nem hozott hasznot az állami ideológiának.

Az értéksemleges történetírói felfogás tehát sem a hatalomnak, sem oppozíciójának nem kedves, miközben átmeneti történeti, értékválságos korokban ideig-óráig az egyedül üdvözítő megoldásnak tetszik. Az ilyen történész, aki szakmájánál fogva a leghamarabb érzékeli a kurzusváltozást, ha ilyet tapasztal, a változó körülményekhez – a hatalom átcsoportosulásához, erősödéséhez vagy gyengüléséhez – a maga módján igyekszik alkalmazkodni. (Persze nem mindig, vagy az nem mindig sikerül neki elsőre.) Vagy továbbra is hűvös távolságtartással viszonyul anyagához, és ezzel lassan-lassan periferizálódik, vagy átvesz legalább az új korszellem nyelvéből, divatos frazeológiájából valamit. Ezzel még nem válik automatikusan kurzustörténésszé, csak engedményt tesz az uralkodó közbeszédnek, s ezzel hozzájárul annak erősödéséhez. A túlélés kipipálva, de a vezető szerep ugrott. A szovjet korszakokban ez az alapállás kifejezetten tisztességesnek számított, túl azon, hogy az egyetlen esélyt jelentette a fennmaradásra. Dühöngő diktatúrákban ne becsüljük alá pozitív szerepét.

Másképpen reagál az érték vezérelte történész. Amennyiben – hitből vagy érdekből – osztja a hatalom prioritásait, úgy belőle lesz a kurzustörténész. Ami nem szinonimája a rossz történésznek. Éppenséggel lehetnek azok nagyon jó történészek is (mint pl. Hóman Bálint és Szekfű Gyula), csakhogy ebből a státusból elkerülhetetlenül következnek a mindenkori hatalomnak tett bűnös gesztusok, szélsőséges esetben pedig nép ellen elkövetett bűnök. A nem „hatalmi” történész szükségképpen oppozícióba szorul. Egzisztenciálisan kellemetlen, de intellektuálisan és tudományosan igen hálás helyzetbe. Nem kötődve a hatalmi értékekhez, megengedheti magának a kételkedés, az egyet nem értés és a hatalomtól független igazság kutatásának és képviselésének luxusát.

Ma Magyarországon, amikor az államszocialista gyakorlat csúfosan megbukott, a neoliberális gondolat látványos vereséget szenvedett, a globális válság közepette egyetlen hatalmi ideológia maradt: a nacionalista. Tudjuk ugyan, hogy szélsőségesen túlhajszolt formájában ez is katasztrófához vezetett – de az viszonylag régen volt. Jobb híján alkalmas hamis illúziók, talmi nosztalgiaák keltésére és szociális indulatok – kétesélyes – kanalizálására. Egyelőre a békés, fokozatos, bár ragályosan terjedő horthysta szellemi restauráció „tesztelése” van folyamatban. Még a demokrácia keretein belül. A nem a hatalmat, hanem az embert szolgáló történész kötelessége, hogy néven nevezze a dolgokat, hogy emlékeztessen arra, hogy a keresztény-nemzeti kurzusnak törvényszerűen mi lett a vége, hogy a rosszat világosan elválassza a jótól, az emberséget az embertelenségtől. Még nem kell elvtelen kompromisszumokat kötnie, még senki nem számúzi a faktográfia társadalmi karanténjába, még senki nem kötelezi arra, hogy átvegye az új nyelvet bevezető hatalom beszédmódját. Ezért ha a véleménynyilvánítás értelmiségi felelősségét nem vállalja, akkor vét tudománya humanista tradíciói ellen és halálos ítéletet mond hivatására. Mert akkor tényleg nem marad más választása, mint érdekesen írni, hogy legalább szóra-koztassa a publikumot. De ehhez valóságos szépírói tehetség kell, s az már egy másik szakma.

*

Nyomasztó figyelemmel kísérni, igazán elkedvetlenít a „Historikerstreit” magyar módra. Egy történész antiszemitizmus vádjával illeti a másikat. A megvádolt nem reagál. Helyette aláírásgyűjtést szervez a lapja, amelyre feliratkozik válogatás nélkül majd három-

száz jobb- és baloldali történész. Nem vitatják az állítást, hanem elutasítják, és hitet tesznek. A megszólított, akár egy sértett történész-fejedelem, nem ereszkedik le, helyette talpasait küldi a csatába, példátlan módon egy volt tanítványát nevezve meg „szóvivőjeként”. Akiről szintén hamar kiderül, hogy antiszemitizmusügyben lenne még finomítani való a koncepcióján. Egyre jelennek meg a vádat alátámasztani látszó szakmai cikkek. Velük szemben sokáig továbbra is csak a dacos aláíró ív áll.

Eddig ez egy bohózat. Az amúgy is a listán lévő nagyszámú akadémikus mellé azonban kisvártatva hivatalból is csatlakozik az Akadémia illetékes osztálya.⁶ Innentől viszont már szomorújáték. Ezt érzékelvén Krausz Tamás kérdéseket intéz az osztályelnökhöz: „Az utóbbi évtizedekben már szokatlan eljárásnak számított, ha intellektuális és tudományos eszközök helyett vitás kérdéseket hivatalos-hatalmi feddével, netán aláírási kampánnyal kívántak eldönteni. Látod-e veszélyét annak, hogy e téren fordulat áll be szellemi életünkben? Lehetséges-e, hogy az aláírási kampányhoz való csatlakozás egyfajta belépőjegy a 2010 után kialakult új, tekintélyelvű rendszerbe az »alkotó« értelmiség számára? Mi lehet az oka annak, hogy miközben akadémikusok élére álltak egy internetes cikkel szemben szervezett tiltakozásnak, nem történt semmiféle nyilvános fellépés az Akadémián a neohorthysta kultuszpolitika ellen? Miért nem szólalt meg egyetlen akadémikus sem a fajvédő, hungarista, antiszemita pap, Prohászka Ottokár »felszobrozása« ellen? Miért nem tiltakoztak az akadémikusok, történészek és irodalomtörténészek nyílt írók (köztük egy gyilkos) »tankönyvi« rehabilitálása ellen? Tudományos akadémiahoz méltó színvonalú, arányos reakciónak tartod Te ezt?”⁷

„Lapzártakor” még nem érkezik e kérdésekre „hivatalos helyről” válasz, ám az érintett Romsics akadémikus egy hónap gondolkodás után *Antiszemita vagyok-e?* címmel cikket közöl. Ebben legnagyobb-részt 2009 előtti szövegeit idézve igyekszik alátámasztani vitatott textusait. Filológiaiul igen kifinomult módon, mint például: „A 'sérelemek' (a holokausztról van ti. szó – Sz. Gy.) elé súlyosbító jelzöt kellett volna illesztenem. Talán a 'súlyos', talán a 'szörnyű', talán a 'megbocsáthatatlan' szavakat.”⁸ (R. I.) Vagy más helyütt az „a” név-

⁶ Hunyady György levele. In: galamus.hu, 2012. július 27.

⁷ Krausz T.: Nyílt levél Hunyady György akadémikushoz. In: galamus.hu, 2012. július 30.

⁸ Romsics I.: Antiszemita vagyok-e? In: Élet és Irodalom, 2012. augusztus 3. 5.

elő hiánya dönti el nála a magyar zsidóság sorsát. Tudniillik arra az általa sem cáfolt tényre, hogy a *Magyar sorsfordulók 1920–1989* című könyvéből egyszerűen kimaradt az 1944-es év, elégséges magyarázatként szolgál számára (természetesen a kiadói meggondolásokon kívül, ugyanis a kiadó sürgősen kérte tőle a már megjelent vagy az asztalfiókban lévő kész kéziratokat), hogy könyvét nem „A magyar sorsfordulókra”, hanem egyszerűen csak „Magyar sorsfordulókra” keresztelte.⁹ Amelyből így, filológiaiilag nézve legalábbis, jogosan maradhatott ki a holokauszt.

Nos, komolyan gondolja egy magyar történész, hogy a jelzőivel és névelőivel (vagy azok elmaradásával) van a baj, s ha szépen, gondosan kiteszi vagy elhagyja azokat, akkor minden rendben lesz? És megérdemel-e minden tiszteletet az a tudományos grémium, amely egy felkent tagja vélt vagy valós sérelmeinek védelmét elébe helyezi a magyar sorsfordulók ahistorikus és történelemellenes átírási kísérletei elleni tiltakozásnak?

*

Hát, ilyen állapotban van ma a magyar történészszakma, nem függetlenül a szellemi élet egészétől. Csoda, ha mindezt válságnak éli meg az ember, és szkeptikus a gyors legyűrését illetően? És akkor eddig csak a céhen belüli történetírásról esett szó, az utóbbi idők nagyszámú történelemhamisításáról és a tudatos hamisítókról nem. Különösen a poszt szocialista térség neofitái járnak ebben élen, és főleg a 20. századi történelmet, élén a II. világháborúval és a nagy honvédő háborúval vennék revízió alá. Dolgunk van ezzel is, hiszen erre mifelénk szintén van hajlam, és mutatkozik rá némi megrendelői igény. Ráadásul Klió természete olyan, hogy nemcsak a csábos műzsa szerepében tudja tenni a szépet az azt elváró publikumának, de könnyen eszközökben nem válogató gonosz csábítóvá is válhat, ha előnyös ajánlatot kap.

A történészek istennője sokarcú. Vétenénk szakmánk szabályai ellen, ha csak a szép arcát mutatnánk meg. Hamisságának, esetenkénti otromba hazudozásainak vég nélküli a története. Időről időre emlékeztetnünk kell erre a gyanútlan közönséget, hogy ne dőljön be a könnyű bókoknak, a csalfaságnak, de tudja értékelni az igazmondást, még ha bármennyire kellemetlen is tudomásul venni azt. Ezért

⁹ I. m., 6.

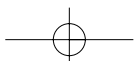
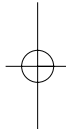
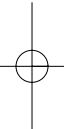
hát tesszük a dolgunkat, igyekszünk minél többet megtudni az általunk tanulmányozott múltról, feltárni igazságait.

Mi vagyunk azonban a leginkább tudatában annak, hogy minderre mennyire korlátozottak az eszközeink. A források hiányosak, elfogultak, félrevezetőek. Ráadásul mi sem tiszta lappal indulunk a velük folytatott állandó küzdelemben. Így korábbi narratíváink mindig újabb elmesélésekre szorulnak.

Olykor azt is be kell látnunk, hogy a történettudomány legitím módszereivel bizonyos problémákat soha nem lehet megoldani. Ebben a kötetben olvasható például Tyimoska Ankungyinov, egy 17. századi orosz szélhámos rövid története – ahogy az a fennmaradt hézagos dokumentumanyag alapján rekonstruálható. Egy a lehetséges interpretációk közül, amely éppen a leglényegesebb, legérdekeesebb kérdésekre – az emberi motivációkra – nem tud verifikált választ adni. Szépírónak kellene lennem, hogy a fantáziám segítségével tömjem be az ismerethiány lyukait. Ilyen csapdahelyzetbe gyakran kerül a történész, ha az embert állítja kutatásai középpontjába. De ki mászt is állítson? Hiszen nagybetűs történelem nem létezik, csak emberek története van. Engem legalábbis mindig az emberek érdekeltek.

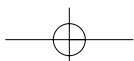
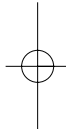
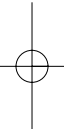
Ezért hát megeshet, hogy a történész tőle idegen vizekre evez. E kötet utolsó harmadában tizennyolc ún. tárcát olvashat a t. olvasó, amely talán már a publicisztikán túli, de még az irodalmon inneni műfaj. Mindegyik egy portré olyan – zömmel tanító – emberekről, akik ilyen vagy olyan módon meghatározták a történész gondolkodását. Aki – lehet – naivan úgy gondolja, hogy mindegyik egyszerűsmind egy-egy példázat is az emberről. És még azt is hittel hiszi, hogy amiképpen Istenhez minden ember egyformán közel van, azonképpen Kliótól sem áll távol a tanító misszió. De mert mesterségünk lényege a kételkedés, a biztonság kedvéért ezt a tárcafüzért mégsem a Szvák Gyula nevű történész, hanem egy bizonyos Kvász Iván jegyzi.

2012 forró nyara

1. FEJEZET

Tanulmányok

Az orosz történetírás aranykora

Az orosz historiográfia történetében vitatott, hogy tulajdonképpen mikortól is beszélhetünk történetírásról. Egyszerű lenne az a válasz, hogy amikor befejeződik az évkönyvírás, akkor kezdődik a történetírás. Ám még hosszú időig ezután átmeneti figurák és műfajok dominálnak: lényegében az egész 18. századra elmondható ez, benne Vaszilij Nyikityics Tatyiscsevvel, az első orosz történet írójával, vagy már a század utolsó harmadában Mihail Mihajlovics Scserbatov herceggel, az új kompilátorral. Ezek az összefoglalások valójában még az évkönyvekhez hasonlatos források halmazai (a leginkább maguk is értékes forrásokként kezelendők), amelyeket nem fűz össze sem koncepció, sem a felvonultatott tényanyag valaminek kritikai rendbe tétele. Ivan Nyikityics Boltyinnál ugyan már tetten érhető a történeti koncepció, ott azonban a rendszeres történet hibázik.¹

A valóságos átmenet a tulajdonképpeni történetírásba egy szép íróval, Karamzinnal kezdődik, aki a régi és az új századnak egyformán gyermeke, nem egyszerűen kronológiai, de szellemi értelembe is.

KARAMZIN ÉS PUSKIN

A vidéki nemesi családból származó Nyikolaj Mihajlovics Karamzin eredetileg az orosz szentimentális regény (*Szegény Liza*) irodalomtörténeti jelentőségű alkotója, majd az „orosz történetírás atyja”. II. Katalin uralkodása végére (talán Gyerzsavinnal együtt) az ország első számú literátora, européer személyiség. „Nyugatoságától” még az 1789–1790-es francia események sem tudták eltántorítani, sőt, éppen az 1790-es év Párizsából kelteződött *Egy orosz utazó feljegyzései* című művében így ír: „A németek, franciák, angolok legalább hat évszázaddal az oroszok előtt jártak; Péter előrelendített hatalmas kezével bennünket, s néhány év alatt majdhogynem beér-

¹ L. részletesebben: Niederhauser Emil: A történetírás története Kelet-Európában. Bp., 1995. 200–5.

tük őket. Az orosz karakter megváltozásáról, az orosz morális fizionómia elvesztéséről szóló valamennyi szerencsétlen sirám nem más, mint vicc, vagy az alapos megfontolás hiányából ered.” Majd egy sorral odébb még egyértelműbben: „Minden, ami népi, semmiség az emberihez képest. A legfontosabb emberekké lennünk, nem pedig szlávokká.”²

20. századi gondolatok. A 19. század eleji orosz valóságban azonban éppen kezdenek kimenni a divatból. Ekkorra Oroszországban is megfogalmazódik a „haza és haladás” jelszópárja – és fokozatosan a haza *vagy* haladás dilemmájává torzul. Az orosz népnek mint nemzetnek kellett meghatároznia magát, és ez a felismerés a nemzeti nyelv, irodalom, hagyományok ápolásának formájában egyre többek fejében megfogalmazódott.

E folyamat egyik határköveként Napóleon 1812-es hadjáratát szokás emlegetni, mint amely hatalmasan felkorbácsolta az oroszországi patriotizmust. Szűk két évtizeddel az előbbi műve után nem véletlenül írja ezt Karamzin a cárnőnek címezett *Feljegyzés a régi és új Oroszországról* című traktátusában: „Világpolgárok lettünk, de bizonyos tekintetben megszűntünk oroszok lenni. Péter hibájából.”³

Nem nyilvános iratról lévén szó, a *Feljegyzése* csak később hatott a korszak történelmi gondolkodására, eszmetörténeti jelentősége abban áll, hogy először fogalmaz meg a később a szlavofiloknál felbukkanó alaptéziseket. Ugyanakkor benne tisztelhetjük az első valamirevaló történetfilozófiai alapvetést is az orosz történelemről, amelyben világosan körvonalazza az orosz történelem alapeszméit és -értékeit.⁴

Generációk történetnézését határozza meg ugyanakkor *Az orosz állam története* című nagy összefoglalása,⁵ amelynek – 1818-ban – egyszerre megjelentetett első nyolc kötete példátlanul nagy mennyiségben – 3000 példányban – jelenik meg, és hetek alatt szétkap-

² Nikolai Karamzin: *Letters of a Russian Traveller*. Ford. Andrew Kahn. Oxford, 2003. 294.

³ N. M. Karamzin: *Zapiszka o drevnyej i novej Rosszii v jejo polityicseszkom i grazsdanszkom otnosenijah*. Szpv., 1914. 28. Magyar fordítása: Nyikolaj Mihajlovics Karamzin: *A régi és új Oroszországról* politikai és polgári vonatkozásaiban. Ford. Szabó Tünde. 102.

⁴ Részletesen kifejti Szergej Filippov: *A politikai gondolkodás kezdetei Oroszországban*. Karamzin a régi és az új Oroszországról. 24–31.

⁵ N. M. Karamzin: *Isztorija goszudarsztva Rosszijszkogo*. 1–12. Szpv., 1818–29.

kodják. Karamzin ekkor már főállásban történész, a cártól jelentékeny éves apanázst kapó „udvari historikus”. Ebben a minőségében bebocsátást nyer a titkos archívumokba, ezért a majd’ másfél évtized alatt íródott nagy műve kimagasló forrásértékkel bír, a maga korában igen alaposan dokumentált történészi teljesítmény volt. Karamzin azonban egyáltalán nem óhajtotta meghazudtolni szépíró mivoltát. Historikusi hitvallása a képszerű, irodalmi stílusban megírt, s így az olvasó érzelmeire, fantáziájára hatni tudó romantikus történetírás volt. Igazi patriotaként az orosz történelem addigi „holt”, unalmasnak tetsző anyagából életszerű, izgalmas és vonzó históriát kívánt varázsolni, amely nagy bűnökkel és erényekkel megáldott/megvert hús-vér emberekkel van tele. Ezenközben az évkönyvírókat követő 18. századi történészek nyomdokain haladva ő is a nagy személyiségeket állította előtérbe, és az uralkodók szerint csoportosította, szakaszolta anyagát. Lebilincselő stílusa és pszichológizáló hajlama ezen a terepen kiválóan érvényesülhetett.

Amikor több évvel ezután megjelent *Az orosz állam története* IX. kötete, a művelt társadalom kitörő örömmel üdvözölte. Ezt a kötetet ugyanis Karamzin IV. Iván uralkodása második felének, az opricsnyinának szentelte. És nem sajnálva a festéket, a rettegett cárt olyan heves ecsetvonásokkal festette meg, hogy a zsarnok a maga megelévedett szörnyű valóságában állt a 19. századi orosz társadalom előtt. Karamzin tisztességes történész lévén lelkiismerete szerint írt, nem üzeni akart a hatalomnak. A cári autokráciáról általában ugyanis jó véleménye volt, sőt azt tartotta az orosz történelem fundamentumának. Az „iváni” dilemmát ezért a következőképpen oldotta fel: „A sors egyéb súlyos leckéi között, a részfejedelemségek rendszerének csapásain, a mongolok igáján túl Oroszországnak el kellett viselnie az egyeduralkodó-kínzó szigorát is: de kiállta azt az egyeduralom iránti szeretettel, mert hitte, hogy Isten küldi a pestist is, a földrengést is és a zsarnokokat is.”⁶ A monarchista történész tehát hű maradt politikai eszményeihez, de ez még nem volt ok arra, hogy megszépítse IV. Iván alakját és teljesítményét.

Karamzinnak végül az élete túl rövidnek bizonyult ahhoz, hogy nagy művét befejezze: csak a 12. kötetig jutott, a zavaros időszak tárgyalásáig, és még annak sem jutott a végére. Már életében heves bírálatok érték – elsősorban a lassan izmosodó történészszakma részéről. S valóban, Karamzin végül is nem tudta szerves egységbe

⁶ N. M. Karamzin: *Isztorija goszudarsztva Rosszijszkogo. Szpv.*, 1897. 273.

rendezni a levéltárosok segítségével feldolgozott történelmi anyagot, az fizikailag is elkülönülten jelentkezik művében. Irodalmárként lendületes fejezetekben regéli el az orosz történelem hite szerinti vonzó és izgalmas meséjét, majd különvált terjedelmes jegyzetekben adózik a dokumentáció kényszerének. A szépíró történész tehát még kettéválik íróra és történészre, az orosz történelem vonzó narratívája azonban teljes vértetben áll előttünk, a mai napig lebilincselő olvasmányélményt kínálva.

Alább kitérünk arra, hogy Karamzint milyen heves bírálatban részesítette a szakmai kritika, de ha jól belegondolunk, igazi riválisai a közönség kegyeiért folytatott harcban nem ők voltak, hanem maga a költőfejedelem. A 19. század első harmadának még kevésbé differenciált bölcsészstudiumai közül Puskint is erősen foglalkoztatták a történelem, sőt a történetírás módszertani problémái is. Két tulajdonképpeni történetírói teljesítménye, *A Pugacsov-lázadás története*, illetve a befejezetlen *Péter története*, azonban jóval alatta marad a kor Karamzin nagy művével, *Az orosz állam történetével* fémjelzett színvonalának.

Mindezek mellett is rendkívül érdekes nézeteinek fokozatos változása. Az 1820-as évek első felének puskinai történelemfelfogását jól jellemzi a kéziratos *Néhány történelmi megjegyzés*. Itt lényegében a ragyiscsevi és a dekabrista felfogáshoz híven erősen negatívan ítéli meg a cárokat, még I. Pétert is, II. Katalint meg egyenesen „szoknyás Tartuffe-nek” nevezi. A dekabrista felkelést követően azonban Puskin új szemléletet hirdet meg, amelynek az a lényege, hogy megértenek kell lennünk a tanulmányozott korokkal szemben, nem ítélelkezhünk a jelen erkölcsi normái szerint. Ebben az időszakban az államiság tolul első helyre értékhierarchiájában, ennél fogva I. Péter kivételezett helyre kerül rendszerében: hovatovább ő lesz a történelmi haladás etalonja, a példa, amelyet követni kell. Ennek a törekvésnek a legpontosabb kifejezője a *Poltava*.

1825 után a „historizmus” előtérbe kerülése nem más, mint a megtörténte megideologizálása, tehát a demonstratív objektivitás módszertanilag éppen a történelem aktualizálását takarja. Puskin politikai nézetei, I. Miklóssal kapcsolatos illúziói ezekben az években erőteljesen meghatározzák történelemszemléletét, ami nemcsak az I. Miklós által különösen favorizált I. Péter idealizálásában, hanem például I. Pál jóval kedvezőbb megítélésében is tetten érhető. Maradt viszont Katalin-ellenessége. Tudott dolog volt, I. Miklós jó emlékeket őrzött apjáról, Pálról, annál rosszabbakat nagyanyjáról, Katalinról.

Ezeket a szalonképes megnyilatkozásokat ugyanakkor nem volna helyes egyszerűen a cenzúrának tett engedménynek felfogni, sokkal inkább Puskin belső útkeresését tükrözik. Ekkori művei éles romantikaellenes kirohanásaikkal a történelem győzedelmes menetének magasztalásával párosultak, ami többnyire Nagy Péter alakjában öltött testet. Ez egyben azt is jelentette, hogy Puskin feltétel nélkül ismerte el az általánosnak az egyedivel, a történelemnek az egyes emberrel szembeni prioritását.

Az 1830-as évek új szakaszt nyitnak a költő művészetében (és nem azért, mert 1831-től hivatalos engedéllyel kutathatja a levéltárakat). Ezen időszak kulcsfontosságú műve, *A bronzlovas* a művészet eszközeivel szintetizálni tudta azt, amire Puskin, a műkedvelő történész, de akár a „hivatásos” historikus, Karamzin képtelennek bizonyult. I. Péter és a „kisember” konfliktusának világirodalmi szintű ábrázolásával végül is nem tagadta a napi erőviszonyok, a hatalom meghatározó szerepét. Ám magasabb rendű történelmi bírát szegezett vele szembe: az egyetemes emberi haladást, amely nem tiporhatja maga alá a történelem célját és értelmét: magát az embert.⁷

AZ ÚN. „SZKEPTIKUS ISKOLA” ÉS A NAGY ARCHEOGRÁFIAI EXPEDÍCIÓK KORA

A nagyközönség azonban Karamzint is azonnal szívébe zárta, ám a szakmai kritika ugyanilyen gyorsasággal elutasította – lényegében dilettánsnak minősítve. Amilyen népszerű volt például a dekabristák körében a IV. Iván uralkodása második felének szentelt könyve, olyan heves reakcióra serkentette Nyikolaj Szergejevics Arcibasevet,⁸ a kor számon tartott történészét, akiről ma vajmi keveset tudnánk, ha annak idején nem bírálta volna Karamzint. Fennmaradt viszont egy igazi műkedvelő történész – Nyikolaj Alekszejevics Polevoj – neve, aki kísérletet tett egy már címében eltérő – *Isztorija russzkojo naroda I–II, 1829–30* –, tehát a nép történetét tartalmazó összefoglalásra, ám műve visszhangtalan maradt, ő maga magányban és elfeledve halt meg.

Ez a paradoxon jellemző arra az egész irányzatra, amely a 19.

⁷ Részletesen foglalkozom a problémával a Puskin, a történész (in: Durák, Bp., 1995. 38–46.) c. tanulmányban.

⁸ N. Arcibasev: O szvojsztvah carja Joanna Vasziljevicsa. In: Vesztnyik Jevropi, cs. CXX, 1821. 18–9, 135.

század első negyedében a szakszerűség letéteményesének deklarálta magát, de amely alig jutott el az olvasókhöz, számot tevő művel nem gazdagította az orosz történettudományt, ám a szakma fejlődése szempontjából mégis kihagyhatatlan lépcsőfokot jelentett.

Az ún. szkeptikus iskola megalapítójának és vezéralakjának Mihail Trofimovics Kacsenovszkijt tartja a historiográfiai irodalom – és joggal, hiszen személyében az első olyan orosz történetst tisztelhetjük, aki körül tanítványok gyülekeztek egy egységesnek mondható metodológia ígézetében. Kacsenovszkijnek és követőinek nem önmagában a karamzini mesemondással volt bajuk, hanem azzal a „mesével”, amelyet addig az orosz történelem kezdeti időszakával azonosítottak. August-Ludwig Schlözer nyomdokain haladva Kacsenovszkij még radikálisabban óhajtotta érvényesíteni a schlözeri forráskritikát, amíg ugyanis elődje az orosz őskronika eredetével kapcsolatos kérdésekre próbált filológiai választ adni, addig ő „reális” kritika alá vonta az egész korai keleti szláv történetet. Ebben a munkában Niebuhrt követve jutott el addig a szélsőséges álláspontig, hogy a források megbízhatatlansága, „össze-vissza fecsegése” miatt gyakorlatilag nem létezőnek minősítette a keleti szláv történelem Kijevi Ruszként számon tartott egész korszakát.⁹ Amíg azonban Niebuhr a maga szakmai kritikájával nagy művet alkotott, addig Kacsenovszkij erre kellő felkészültség híján nem volt képes. Azzal azonban, hogy nem hitt vakon a rendelkezésére álló forrásoknak, s azokat egyebek között az összehasonlító történeti módszer segítségével igyekezett kérdőre fogni, mégis előrelépést jelentett a 19. századi történetírás irányában és a 18. század örökségének leküzdésében.

A nyugati történetírás eredményeinek elterjedése és új metodológiájának térnyerése szűz terepen ment volna végbe, ha az orosz történetírás a század első felében nem tudta volna az elődök (elsősorban G. F. Miller, M. M. Scserbatov, N. I. Novikov) munkáját folytatni, és lényegesen kiszélesítve meghaladni a forrásfeltárás, -gyűjtés és -kiadás terén. A korabeli szakma éppen azért tartotta Karamzin művét egyszerre idejét múltnak és idő előttinek, mert nem előzte meg a rendelkezésre álló források és irodalom szisztematikus összegyűjtése és feldolgozása.

Ez az úttörő munka néhány lelkes amatőr mecénásnak és jóval több, ám nem kevésbé elhivatott szakembernek volt köszönhető.

⁹ M. T. Kacsenovszkij: O basznoszlovnom vremeni v Rosszijszkoj isztorii. Ucsenjeje zapiszki Moszkovszkogo unyiverszityeta, T. 1–5. M., 1849.

Bizonyos értelemben még a katalini időket idézve lát hozzá a szervezőmunkához a katalini idők embere, N. P. Rumjancev gróf, aki I. Sándortól 1809-ben külügyminiszteri bársonyszéket kap. Ebben a minőségében gazdája lesz a Külügyi iratok levéltárának, és ügyszerető és ambiciózus emberként hozzálát az állami okiratok és szerződések monumentális kiadásának. Saját pénzét sem kímélve, ennek során maga köré gyűjti a kor legfelkészültebb levéltárosait és történészeit, köztük Pavel Mihajlovics Sztrojevet, aki évtizedekre meghatározza az archeográfiai munka irányát ettől fogva Oroszországban.

Sztrojev 1817-ben indult egy kétéves expedícióra, hogy feltérképezze a Moszkva közelében lévő kolostorok archívumait az orosz múlt addig ismeretlen írásos emlékeinek feltárása céljából. A szisztematikus munkában segítségére volt a kor másik jeles levéltárosa, Konsztantyin Fjodorovics Kalajdovics is. Együttesen óriási mennyiségű iratot másoltak le és vettek regiszterbe. Közben olyan ismeretlen dokumentumok sokaságára bukkantak, mint pl. III. Iván Törvénykönyve. Később Sztrojev már a Történelem és Régiségek Moszkvai Társasága tagjaként folytatta feltárómunkáját, ami 1829-ben kapott lendületet azzal, hogy hatéves újabb expedícióra indult. A legnagyobb kolostorok dokumentumanyagának átvizsgálása ismét hatalmas mennyiségű új irattal gazdagította az orosz történetírást. A *Történeti-Jogi Iratok gyűjteménye* például kb. 3000 új tétellel bővült a mai ésszel szinte felfoghatatlan erőfeszítéseket követelő manuális feltárómunka eredményeként. Ezek a sikerek megalapozták az ideiglenes szervezeti forma átalakítását: 1834-ben elhatározzák az Archeológiai Bizottság létrehozását a Népművelési Minisztériumnak alárendelve. Ezzel kezdetét veszi az *Orosz Évkönyvek Teljes Gyűjteményének* kiadása, amelynek első kötete 1841-ben jelenik meg, s amelynek munkálatai a mai napig tartanak.

A „HIVATALOS NÉPISÉG” ÉS A SZLAVOFILOK

A hősöket és uralkodókat középpontba állító, a középkori szerzetes-írók nyomdokain haladó 18. századi történetírás a szkeptikusokkal nagy lépést tett a szakszerűség irányába, de a koncepcióval adós maradt. Az orosz múlt értelmezésére nem születtek ekkor válaszok.

Az orosz történelem értelmezési keretének meghatározása a tudományon kívülről érkezett. A napoleóni háborúk ugyan kikényszerítették, hogy az oroszok rácsodálkozzanak a nemzetre, az

Oroszország nemzetközi súlyának növekedésével párhuzamosan egyre inkább büszkeség tárgya kezdett lenni, ám eközben az Európával való közelebbi ismeretség mind nagyobb kételyeket ébresztett „Európa zsandárjában” a Nyugatot illetően. A bizalmatlanság különösen forradalmak – mint például az 1830-as párizsi – idején fokozódott.

1833-ban születik meg az a körlevél, amely az eszmei foglalatok lesz az oroszok identitásmeghatározásainak a miklósi időkben, hogy aztán egészen a cári rendszer bukásáig megőrizze hegemoniáját a hivatalos ideológiában. Az akkori művelődési miniszter, Szergej Uvarov jegyzi, ezért „uvarovi szentháromság” néven híresült el a közleményekben. A „pravoszlávia, autokrácia, népiség” fogalmak lesznek ezentúl azok a szellemi alappillérek, amelyek úgy választják el az „oroszsgót” a Nyugattól, hogy a másság hangsúlyozásával egyben a történelmi alacsonyabb rendűség komplexusának meghaladására is ideológiai muníciót biztosítsanak.¹⁰

Ez az egyszerűségében ütőképes formula nagyban befolyásolta a korabeli történetírást is, egy egész irányzat szerveződik köré, amelyet „hivatalos népiségnek” szokás nevezni. Legjelentősebb alakja Mihail Petrovics Pogogyin, akit mindazonáltal nem tarthatunk egyszerűen kurzustörténésznek. Erősen keresi ugyan a politikai előmenetel lehetőségeit, de alkotó történészként igyekszik válaszokat találni az orosz történelem egyetemességére és különösségére.¹¹ Minden ambíciója ellenére végül is nem sikerül vezető szerepre szert tennie szakmájában (sem a politikában), és műveit sem tartják számon az orosz historiográfia megkerülhetetlen eredményei között, de kora szellemi pezsgésében gondolatai mégis jelen voltak.

Karamzint és Schlözert tekintette példaképének, Kacsenovszkijt nagy ellenfelének, ami már önmagában – duplán is – kettősségről árulkodik, és ez egész pályáján meghatározó marad, amint a jobbágy-származása és professzori státusza közötti kulturális-szociológiai ellentét is. Történelmi nézeteit a harcos normannizmus (*O proiszhozgyenyii Ruszi*, 1834) és a nacionalizmus, a Nyugat és Oroszország elkülönült történelmi útjának és I. Péter istenítésének egymást kizáró ellentétpárjai határozták meg, amit nem tudott elhíresült „matematikai” módszerével kibékíteni egyfajta „középen az igaz-

¹⁰ Részletesebben foglalkozom a kérdéssel a IV. Iván és I. Péter utóélete c. kötetben (Bp., 2001. 179–84.).

¹¹ M. P. Pogogyin: *Isztoriko-krytyicseskije otrivki*. T. 1. M., 1846. 57–82.

ság” megoldással.¹² Döntően azért nem, mert hosszú pályáján mindvégig az uvarovi szentháromság doktrínáján belül maradt.

Végül is ez (és saját beismerése) közelíti a kor nagy eszmei irányzatához, a szlavofilizmushoz is. A szlavofilokról persze még annál is igazságtalanabb lenne ilyen sommás véleményt alkotni, mint Pogogyinról. Első generációjuk éppen hogy a rendszer nemesi-értelmisségi ellenzékeként jön létre, és a jobbágyreform idején végbement közeledésük a cárhoz is sokkal inkább a hatalom, mint az ő pozíciójuknak az elmozdulását példázza. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a szlavofilok *par excellence* nacionalisták, az Oroszországba beköszönött nemzeti ébredés szülöttei, akik az orosz történelem megkülönböztetett jellegzetességének és egyszersmind alapértékének tekintették mind a pravoszláviát, mind az autokráciát, mind pedig a népiséget. Hovatovább egységes történetfilozófiai rendszerré is ők gyúrták össze, ám ezenközben nem Uvarov, hanem Herder és Schelling szellemi emlőin nevelkedtek. Tulajdonképpen történész csak Dmitrij Alekszandrovics Valujev volt közülük, de említésre méltó történeti munkát ő sem hagyott az utókorra. Jelentőségüket az orosz eszme történetében elfoglalt kivételes helyük adja, a közvetlen hatás, amelyet a történetírásra is gyakoroltak.

A pétervári és moszkvai szalonok orosz régiségek iránt érdeklődő ifjaiból 1839-re körvonalazódó irányzat valójában az orosz jövőért szállt síkra, az orosz múltba tekintés eszközével. Az utókor sokszor ragasztott rájuk ezért különböző – esetenként akár megbélyegző – címkéket. A leggyakrabban egyszerűen konzervatívoknak mondták őket – bár nem a szó európai értelmében. Az utólagos kritikák jó része abból táplálkozott, hogy megfogalmazóik a nyugati paradigmán belül fogalmazták meg ellenérzéseiket. Kétségtelen ugyanis, hogy a szlavofilok nem a nyugati modellre kívánták cserélni az általuk bírált bürokratikus, jobbágyrendszeren nyugvó önkényuralmi rendszert. Ők az ősi orosz elvek és erények és főként a hit tökéletesítésének eszközével kívánták a szerintük erőszakon, béktelenségen, racionalizmuson és eretnekségen alapuló nyugati berendezkedést elkerülni. Ezért tekintették első számú közellenségnek I. Pétert, aki legalábbis egy időre letérítette az oroszokat a saját, organikus fejlődésük útjáról. A Péter előtti Oroszország azonban ott állt előttük a maga romlatlanságában, és garanciát jelentett a nép és a hatalom közötti harmonikus kapcsolatrendszerével, valamint a pravoszláviája tisztaságával a jövőre nézvést.

¹² I. m.

Valójában tehát a szlavofilok számára a történelmi múlt egy retrospektív utópia tárgya volt, egy idealizált példatár, amelyből kedvükre válogathatva fogalmazhatták meg üzenetüket a jelen számára. Történelemszemléletük ezért szükségképpen ahistorikus, a tényekkel nem számoló. A felfogásukban kulcsszerepet játszó eseményekkel és korokkal önkényesen és prekonceptiózusan bántak. Egyoldalúan interpretálták a varégek „behívásának” történetét, hiszen az alátámaszthatta a nép és a hatalom őseredeti önkéntes szövetségének tézisé, majd ezt megerősítették az 1612-es év és az egész „zavaros időszak” olyan leírásával, amely ismét csak e szövetség megerősítésének tényéről szólt. És ugyan távolról sem démonizálták I. Pétert mint kiemelkedő történelmi személyiséget (egyebek között a cárhoz fűződő eltérő viszonyulásuk példázza, hogy egységük csak viszonylagos volt), ám egyáltalán nem honorálták Oroszország átváltoztatására irányuló erőfeszítéseit.

Nem a múlt tényei, hanem annak jelenig ható értékei, „alapelvei”, az „állam” és a „föld”, a hatalom és a nép ősi szövetsége érdekelte őket. Ezért aztán az orosz történelemre utaló információikkal nem sokat tud kezdeni a történész, de a saját szerű orosz fejlődésre vonatkozó teóriájuk a maga korában eredményesen szolgált a nemzeti önmeghatározást, olyan szellemi mintát és táplálékot adott, amely a mai napig megőrizte hatását. Éppen ez a körülmény diktálja, hogy e jelenséget sokkalta komolyabban kell venni és vizsgálni, mint az a „nyugatos” dominanciájú történelemfelfogásban általában szokásos.

A NYUGATOSOK ÉS AZ „ÁLLAMJOGI ISKOLA”

A különféle szalonokba és társaságokba szerveződő korabeli gondolkodó társadalmat azonban az uvarovi doktrínánál jóval nagyobb szellemi hatás is érte, amely egyúttal végletesen meg is osztotta. Pjotr Jakovlevics Csaadajev, a kiszolgált vezérkari tiszt a 20-as évek végének, 30-as évek elejének ünnepeelt társasági figurája volt, tulajdonképpen a „felesleges ember” prototípusa, aki semmittevésében először töprengett el az etikai bölcselet szintjén az oroszok múltjáról és helyéről a világban. Dekadens aurájával és végtelenül pesszimiztikus világlátásával nem egyszerűen divatot teremtett, de véleményformálásra kényszerítette az orosz nemesi elitet. Nem kevesebbet bizonygatott e szalon csevejek során, amit aztán papírra is vetett, mint azt, hogy Oroszország egy múltját nélkülöző ország: „Úgy

nézünk ki, mintha ránk nézve visszavonták volna az emberiség általános törvényét. Magányosak vagyunk a világban, semmit sem adtunk neki, semmit sem vettünk el tőle; egyetlen gondolatot sem vetettünk az emberi gondolatok tömegébe, semmivel sem járultunk hozzá az emberi szellem haladásához, s ami ebből a haladásból nekünk jutott, azt eltorzítottuk. Társadalmi létünk első pillanatától kezdve semmi sem származott belőlünk az emberek közös javára; egyetlen hasznos gondolat sem csírázott ki hazánk terméketlen talajából, egyetlen nagy igazság sem kapott szárnyra körünkben...”¹³

1836-ban, amikor ez az első, eredetileg magánlevélnek szánt ún. *Filozófiai levele* megjelent többéves kéziratosságon történt terjesztési „előélete” után, az orosz közvéleményben dühödt vitákat váltott ki, és valójában senki nem értett egyet vele. Azok, akik Oroszország sorsát a Nyugathoz akarták kötni, legfőképpen Csaadajev erős katolicizmusa miatt utasították el nézeteit, a szláv nacionalisták pedig Nyugat-imádata miatt. Mégis: hitvallása „puskalövésként dördült az orosz éjszakában”.¹⁴

E vitákban formálódtak rendszerré a nyugatosok és szlavofilok orosz múltjáról vallott nézetei.

Az eredetileg ugyanazokba a klubokba járó és ott békésen vitázó ellenfeleiket Gogol nyomán a szlavofilok kezdték „nyugatosoknak” nevezni, amiért, ha nem is kritikátlan hívei, de elkötelezettjei voltak Oroszország európai típusú átalakításának. Ez döntően abból a német filozófiából táplálkozó történelemszemléletükből adódott, amely egyetemes törvények láncolatának, állandóan fejlődő egységes organizmusnak – egyetemes történelemnek – látta és láttatta a világtörténetet. E szalonkorszaknak a moszkvai egyetemen tanító vezéralakja a nyugatos műveltségű és a Nyugat történelmét előadó hegeliánus Tyimofej Nyikolajevics Granovszkij volt, akinek szellemi hatása meghatározó a nyugatosok első nemzedékére. A csakhamar több, egymással is perlekedő táborra osztódó nyugatosok eszme-rendszeréből táplálkozott az orosz történetírás legnagyobb – máig tartó – hatású iskolája, az ún. „államjogi iskola”.

Az „államjogi iskola” terminus mindig is vitatott volt a historiográfiában, hol „államinak”, hol „joginak”, hol „történeti-joginak” mondták, vagy az iskola létét is megkérdőjelezték abból kiindulva, hogy képviselői minden véleményazonosságuk ellenére meglehető-

¹³ P. J. Csaadajev: *Filozófiai levelek egy hölgyhöz – Egy örült magamentsége*. Ford. Frankl Anna, Bp., 1981. 25.

¹⁴ Alekszandr Herzen: *Biloje i dumi*. T. 2. M., 1982. 111.

sen eltérő nézeteket képviseltek. Abban azonban nagy az egyetértés, hogy az alapítók közé Konsztantyin Dmitrijevic Kavelint, Szergej Mihajlovics Szolovjovot és Borisz Nyikolajevics Csicserint kell sorolni, valamint, hogy az első koncepcionális alapvetésük Kavelin 1846-ban írt *Pillantás a régi Oroszország jogi életére* c. művéhez fűződik. Ennek indító gondolata Európa és Oroszország különállása: „Ugyanazon a kontinensen, néhány nép által elválasztva, Európa és Oroszország sok századot élt egymás mellett, egymástól idegenkedve, mintegy szándékosan kerülve mindenféle közeli érintkezést. Európa rólunk semmit nem tudott, és tudni sem akart; mi sem akartunk tudni semmit Európáról.”¹⁵ Kavelin nem tagadja az orosz és a nyugati történelmi múlt strukturális különbségét, de azt valójában csak néhány évszázados elkanyarodásnak tartja, amely I. Péter uralkodásával véget ért. A hegeli filozófia és a francia historiográfia (elsősorban Thierry és Guizot) hatására a filozófus végzettségű Kavelin egységes törvényszerűségeket tételez a történelemben, így az oroszban is, és azt az állammá alakulás sikertörténeteként ábrázolja, végül is hitet téve Oroszország európaisága mellett. Az orosz történelem több triászra való bontása meglehetősen spekulatív és mechanikus – és a személyiség elvének diadalra juttatásával teleologikus. E felfogás rokon a korábban német nyelven publikáló balti német Gustav Ewers „nemzeti teóriájával”, akit szokás ezért az államjogi iskola szellemi atyjának tekinteni.¹⁶

A séma tartalommal való megtöltéséért különösen a jog és az intézmények kialakulásának területén sokat tett a Kavelinnél tíz esztendővel fiatalabb Csicserin. Alapművében, az 1853-ban befejezett *Oblasztnije ucsrezsgyenyija v Rosszii v XVII veke* című magiszteri disszertációjában az állami intézmények kifejlődése áll középpontban, és végigvonul az az alaptézise, hogy Oroszországban az állam felülről, nem pedig az állampolgárok akaratából szerveződik.

Az államjogi iskola két előbb említett képviselője paradox módon nem annyira történész, mint jogtörténész volt. Nézetrendszerük sokáig megfellebbezhetetlen tekintélyét Szergej Mihajlovics Szolovjov sok évtizedes fáradhatatlan történészi munkájának köszönhetik. És

¹⁵ Konsztantyin Dmitrijevic Kavelin: *Vzgljad na jurigycseszkij bit drevnyej Rosszii*. M., 1846. 306.

¹⁶ Gustav Ewers: *Drevnyejeje russzkoje pravo v isztoricseszkom evo raszkriytii*. Szpv., 1835. 91–5.

tőle számítjuk a professzionális történetírás uralomra jutásához vezető hosszú átmenet lezárását és annak uralomra jutását is Oroszországban.¹⁷

SZERGEJ MIHAJLOVICS SZOLOVJOV

Szergej Mihajlovics Szolovjovot gyakran szokták a történeti irodalomban minden idők legnagyobb orosz történészének tartani – ahogy távolodik tőlünk az időben, úgy magasztosul fel alakja. Ez nem jelenti azt, hogy a kortársak ne értékelték volna teljesítményét, hiszen ő lépett igen fiatalon tanára, Pogogyin helyébe a moszkvai egyetem Oroszország Története Tanszék élén, aztán az újonnan alakult Történettudományi Fakultás első dékánja, majd az egész egyetem rektora lett. Elődjével azonban igen korán konfliktusba került, ami első művei dühödt kritikáit eredményezte, később a szlavofilok és a radikális nyugatosok bírálták keményen koncepcióját. És ha éppen nem autokráciapárti politikai nézeteiért vagy nyugatos történelemfelfogásáért támadták, akkor is sokan fanyalogtak „száraz” stílusa vagy „unalmas” előadásmódja miatt.

Már egy emberöltő telt el Karamzin szintézise óta, amikor Szolovjov mindösszesen harmincegy évesen publikálja monumentális *Oroszország története a legrégebb időkől* című műve első kötetét, amelyet aztán egészen haláláig, 1879-ig, évente egy – összesen 29 – kötet követ. Nemcsak sok idő telt el, de az idő is eljárt Karamzin felett, mégis sokan az ő irodalmi stílusát sírták vissza. Ha azonban Karamzin a poétikus vénát, Szolovjov éppenséggel a szakszerűséget képviselte. Munkásságában megtestesültek az orosz forrásfeltárás és -kritika addig elért eredményei, visszhangot kaptak a nyugati történelemelmélet új irányzatai, a tudós professzor ethosza. Az óráin és egyetemi hivatalnokként megtapasztalt poroszos fegyelmeltsége és pedantériája a leghatásosabban alkotó történészi tevékenységében, írásaiban mutatkozott meg. Szolovjov az új történettípus első képviselője Oroszországban, aki a rendelkezésre álló valamennyi

¹⁷ A „klasszikus” orosz történetírásról részletesen I. Szvák Gyula: *The Golden Age of Russian Historical Writing: The Nineteenth Century*. In: *Oxford History of Historical Writing*, vol. 4: 1800–1945, (red. S. Macintyre, J. Maigushca, and A. Pók). Oxford University Press, 2011. 303–25.

forrás és szakirodalom kritikai integrálásával írja összefoglalóját, és ezenközben nem tör irodalmi vagy filozófiai babérokra.

Mint a kor valamennyi valamire való nemesifja vagy értelmiségije, ő is megfordul Európában, lapozgatja Schellinget és Hegelt, sőt hallgatja a kor vezető történészeit, Rankét, Thierst, Guizot-t, Michelinet-t és másokat. Mégis, a legnagyobb hatással műveire fiatal nyugatos tanárai, Granovszkij és Kavelin voltak, s mindannyiójukra Ewers.

Szolovjovot korabeli kritikusan rögtön első kötete megjelenésekor és később is gyakran vádolták a filozófiai rendszer hiányáért, mert nem értették, hogy vele végleg önállósodott a történészszakma, és immár nem lehetett sem irodalmi műfajnak, sem a filozófia valamiféle segédtudományának tekinteni. Az *Oroszország története a legrégibb időktől* elé írt Bevezetés szinte alig értékelhető koncepcionális fogódzót kínál későbbi olvasóinak, még a periodizációra sem vállalkozik. Ami nemcsak arról árulkodik, hogy szerzője a későbbiekben, a nagy mű folytatólagos írása során – mintegy menet közben – alakította ki legáltalánosabb tételeit, de arról is, hogy a tények lehető legteljesebb formában történő elősorolását tartotta módszertanilag a leglényegesebbnek.

Szolovjov az organikus fejlődés elméletének híve, és azt érvényesíti az orosz történelem ezeréves történetének leírásakor. Mély meggyőződése, hogy hazája története ugyanolyan törvényszerűségek alapján fejlődik, mint Európáé. A vérségi viszonyok fokozatos átalakulása területi viszonyokká, az állam lassú kialakulása, majd domináns szerepre jutása és diadala itt is, ott is. Ebből következik, hogy az addigi orosz történetírást olyannyira kiemelten foglalkoztató „normannkérdésnek”, de még a tatár jelenlétnek sem tulajdonít különösebb jelentőséget, annál inkább a belső evolúciónak. Az egységes orosz állam kialakulásától a péteri abszolutizmusig terjedő utat egy állandóan felfelé ívelő sikertörténetként ábrázolja, amelyben a nép nem kap nála különösebb szerepet, annál inkább az olyan centralizáló uralkodók, mint Andrej Bogoljubszkij, III. Iván, IV. Iván és I. Péter. Ami az „európaizáló” cárt illeti, ott kissé bonyolultabb az értékelése, és az idő elteltével bizonyos változáson megy át. Az *Isztorija* objektív folyamatokban elhelyező tárgyyszerű értékelése után az évfordulós *Publicsnije cstyenyija o Petre Velikom*¹⁸ c. művében egy szlavofil alaptézist fordít a visszájára: „Végül számot adtak egymásnak a dicső nép s annak dicső vezére. A forró szeretetért, a nép-

¹⁸ A mű legelső kiadása: Sz. M. Szolovjov: *Publicsnije cstyenyija o Petre Velikom*. M., 1872.

be vetett mély és megingathatatlan hitért ez a nép hallatlan kitartással, hálával és minden várakozást felülmúló sikerekkel fizetett.”¹⁹ Hasonlóan összetett IV. Iván-képe is, amivel minden történelmi szimpátiája ellenére végül is Karamzin moralizálásához érkezik el: „Nem mondhatja ki a történész az igazolás szavait egy ilyen embernek; csak a sajnálat szavait mondhatja, ha figyelmesen megnézi a szörnyű alakot, s a kínzó sötét vonásai mögött észreveszi az áldozat szomorú vonásait.”²⁰

Szolovjov *Oroszország története a legrégebbi időktől* című műve, bár nem kelti modern mű benyomását, a mai napig nagy becsben tartott a történészek körében, amit rendkívüli adatgazdagságának köszönhet: bizonyos értelemben egy forrásgyűjtemény funkcióit is betölti, igen gyakran addig publikálatlan dokumentumokat is felvonultatva, ezért kézikönyvként is forgatható. Leíró jellegének erényei elsősorban a politikai, diplomáciai viszonyok ábrázolása terén domborodnak ki, hiszen figyelmét az állam dolgaira koncentrálja. Különösen a szlavofilok rótták fel neki ezt az egyoldalúságot, a nép történetének mellőzését összefoglalásában. Ebben a bírálatban sok igazság van, s való igaz, hogy Szolovjov művét sokkal inkább kellett volna az orosz „állam” történetének elnevezni, mint Karamzinét. Ám érdeklődése mégis komplexebb az egyszerű politikatörténetnél. A földrajzi viszonyok vagy a kolonizáció meghatározó jelentőségének gondolatát például ő mélyíti el az orosz történetírásban az olyan azóta szinte aforizmákká váló megállapításaival, mint például, hogy a természet a szerencsésebb nyugati népek édesanyja, míg az oroszoknak a mostohája, majd lényegében ezen az alapon magyarázza az európai és orosz történelem közötti eltéréseket. Mindennek pedig koncepcionális jelentősége is volt, hiába vádolták művét az eszme, a gondolat hiányáért. Szolovjov történelemről és a történetírásról való felfogásához ugyanis nem a deduktív általánosítások, hanem egy elég egyszerűnek mondható séma keretei között felvonultatott tényanyagból következő és kikövetkeztethető törvényszerűségeket álltak közelebb.

Az ő nyomdokain haladt tovább, sematikus egyoldalúságait jelentősen leküzdve és tematikailag bővítve a vizsgált területeket, az orosz történetírás másik óriása, Vaszilij Oszipovics Kljucsevszkij.

¹⁹ Sz. M. Szolovjov: Publicsnije cstyenyija o Petre Velikom. M., 1984. 51.

²⁰ Sz. M. Szolovjov: Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon. 3. M., 1960. 713. A sorozat legelső kiadása: Sz. M. Szolovjov: Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon. 1–29. M., 1851–79.

VASZILIJ OSZIPOVICS KLJUCSEVSZKIJ

Az orosz történetírás a világirodalmi rangú orosz irodalommal párhuzamosan maga is létrehozta csúcsteljesítményeit a 19. században. Puskin korának megvolt a maga Karamzinja, Tolsztojának Szolovjovja. A század második fele pedig az orosz kultúra és tudomány páratlan fellendülésének kora, akkor volt pályája zenitjén Mengyelejev, Szecsenov, Pavlov, Csajkovszkij, Muszorgszkij, Rimszkij-Korszakov, Repin, Szurikov, Verescsagin és még hosszan sorolhatnánk. Ha a történetírásra szintén alkalmazható az egész orosz kultúrára közmegegyezéssel érvényes „aranykor” jelző, akkor az jelentős részben Vaszilij Oszipovics Kljucsevszkij munkásságának köszönhető.

Kljucsevszkij igen nehéz sorból küzdette fel magát, mint Lomonoszov indult el a távolból, hogy aztán Szolovjov tanítványának, majd tanszéke örökösének mondhatta magát. Az alulról jövők elszántsága nála olyan briliáns tehetséggel párosult, hogy már diplomamunkája (*Szkazanyija inosztrancev o Moszkovszkom goszudarsztve*, 1865)²¹ közfeltűnést keltett, azonnal publikálták, és rögtön több kiadást is megélt. Később Kljucsevszkij ugyan fiatalkori zsenének tekintette, és nem járult hozzá újranyomásához, kétségtelen, hogy már ebben a munkában képes volt megvalósítani a forrásfeltárás, -kritika és koncepcióalkotás egységét, amely csak a legnagyobb történészek sajátja. Ráadásul mindezt olyan könnyedséggel, bravúros stílusban tette, hogy egyáltalán nem tekinthető ma sem eltúlzottnak a korabeli heves tetszésnyilvánítás.

Innen egyenes útja vezette magiszteri disszertációjáig, amelynek sikeres megírását maga nehezítette meg azzal, hogy a történelemtől vallott új felfogása szerint egy addig jórészt feldolgozatlan források csoportból – az orosz hagiográfiákból – szeretett volna egy komplett társadalom- és életmódtörténetet írni. Menet közben kiderült ugyanis, hogy sziszifuszi munkája – kb. ötezer kéziratos szent életrajzmásolatot kutatót fel, vetett aprólékos vizsgálat alá – az orosz élet teljességének rekonstruálására nem alkalmas. Lett azonban belőle egy olyan forráskritikai alapmű (*Drevnyerusszkoje zszityije szvjatih kak isztoricseszki isztocsnyik*, 1871)²² és még több, a korabeli kolostori

²¹ V. O. Kljucsevszkij: *Szkazanyija inosztrancev o Moszkovszkom goszudarsztve*. In: *Izvesztyija Moszkovszkogo unyiverszityeta*. (1866) 7–9.

²² V. O. Kljucsevszkij: *Drevnyerusszkoje zszityije szvjatih kak isztoricseszki isztocsnyik*. M., 1871.

társadalom és gazdaság működését bemutató nagy tanulmány, amely a mai napig megőrizte relevanciáját a szakirodalomban.

Kljucsevszkij ugyanezt a „hibát” már nem követte el még egyszer nagydoktori disszertációja (*Bojarszkaja дума дrevnyej Ruszi*)²³ témájának kiválasztásakor. Itt – az államjogi iskola tradícióinak megfelelően – az államszervezet legfontosabb szerve, a bojár дума szerepét kívánta tisztázni a társadalom élete szempontjából. Ezzel egyszersem túl is lépett elődei érdeklődési körén és kompetenciáján, hiszen a látszólag állami probléma nála mint szociális tematika jelenik meg. A Kijevi Rusztól egészen I. Péter koráig vezetett intézménytörténet művében az orosz elit történetévé válik és koncepcionális alapját adja a később a *Kursz russzkoj isztorii*ban²⁴ kicsúcsosodó és az egész orosz történelmet rendszerbe foglaló felfogásának.

A *Kursz* (Előadások), amelyet minden jelentős nyelvre lefordítottak, s amelynek legalább a címét, mint a *Háború és békéét* minden orosz ember hallotta már, az orosz történelem összefoglalásának máig meg nem haladott hatású csúcsteljesítménye. Tekintélyét, népszerűségét az orosz történelem egységben való láttatása képességének, koherens koncepciójának, rövid, tömör, lényeglátó és mégis mindvégig szellemes, aforizmatikus, történeti műfajtól nem elvárhatóan szórakoztató előadásmódjának köszönheti, amelyet mindig átlengett a szelíd, megértő és olykor szarkasztikus irónia.

A második, bevezető előadásban Kljucsevszkij mestere, Szolovjov gondolatát totális dimenzióba emelve, az orosz történelem alapvető tényezőjének deklarálja a kolonizációt, s ez utóbbi formaváltozásai alapján szakaszolja azt. Első szakasz a „dnyeperi, városi-kereskedő Oroszország szakasza” a 8–13. század között, a második a 13. századtól a 15. század közepéig tart és a „felső-volgai, részfejedelmi, szabad földművelő” Oroszország nevet adja neki, a harmadik, a „nagy, moszkvai, cári-bojári, katonai-földesúri Oroszország” a 15. század felétől a 17. század második évtizedéig tart, míg az addigi utolsó, a negyedik szakasz az innentől kezdve a 19. század kö-

²³ V. O. Kljucsevszkij: *Bojarszkaja дума дrevnyej Ruszi*. In: *Russzkaja miszl.* M., 1880.

²⁴ A mű legelső kiadása: V. O. Kljucsevszkij: *Kursz russzkoj isztorii*. 1–5. M., 1904–21. Legújabb kiadása: V. O. Kljucsevszkij: *Szocsinyenyija v 9 tomah.* M., 1987–1990.

zepéig tartó „összoroszoszági, császári-nemesi, a jobbágyi, földművelő és gyári-üzemi gazdaság” szakasza.

Bármennyire vitatható ma már ez a periodizáció, teljesen világossá teszi, hogy szerzője szakít az orosz historiográfia tradícióival, s az orosz történelem nagy változásait nem eseményekhez, még csak nem is az állam fejlődéséhez, hanem elsősorban a társadalom és a gazdaság életében bekövetkezett nagy fordulópontokhoz köti. A Kijevi Ruszról mint városi-kereskedő formációról szóló teóriája ugyan nem tartható, mégis jól mutat rá arra a változásra, amely a keleti szláv népesség termelési módjában bekövetkezett, amikor a földművelésre kiváltképpen alkalmas déli területekről átköltözött az arra majdnem alkalmatlan északkeleti régióba, ahol a mezőgazdaságot fő foglalatosságává tette. A harmadik szakaszban a centralizált állam kialakulására utal, de megint csak társadalomtörténeti nézőpontból. A tulajdonképpeni pétervári birodalomról szóló utolsó szakasz jellemzésének jellegzetessége az, hogy a péteri reformokat – az államjogi iskola hagyományainak megfelelően – széles összefüggésbe helyezi és a folytonosságot hangsúlyozza, amikor a korszakhatárt a „zavaros időszak” végére teszi.

Az *Előadásokban*, amelyeket fő vonalaiban már az 1870-es években megfogalmazott, de amelyeket élete végéig finomított, Kljucsevszkij nem lett hűtlen az államjogi iskola fő tételeihez (a földrajzi faktor és a kolonizáció jelentősége, intézménytörténet), de elvette annak egyoldalú politikátörténeti felfogását, és komplex, problémacentrikus orosz történet megírására vállalkozott. Tanulmányozva a kor vezető nyugati történészeinek (Taine, Fustel de Coulanges) munkáit, Kljucsevszkij elsajátította a szociologikus és a gazdaságtörténeti látásmódot. Új szintézise annak ellenére a kor történettudományának színvonalán állt, hogy saját korához közeledve a kifejtés egyre elnagyoltabbá vált, hiszen megvalósította azt, aminek hiányáért ő maga annyiszor bírálta az orosz történetírást, hogy az, úgymond, leellenőrizhetetlen a világ tudománya számára.

Vaszilij Kljucsevszkij sokra tartotta szakmáját, hitt a hasznosságában, hogy segít abban, hogy világosan lássuk a jelent, sőt kifürkészük a jövőt. A kort, amelyben élt, azonban nem tartotta nagyra. Még pesszimisztikusabban nézett előre, amikor így vallott naplójának: „Én a 19. század embere vagyok, és az önök 20. századába teljesen véletlen csöppentem.”²⁵ Kljucsevszkij nem fogadta be az új

²⁵ Rajsza Kirejeva: „Za hudozsnikom szkrivajetsza miszltitel.” In: *Isztoriki Rosszii XVIII-nacsalo XX veka*. Red. A. N. Szaharov. M., 1996. 441.

századot az általa megjósolt, de meg nem ért kataklizmáival. Száz év telt el halála óta. Korszakos jelentőségét a 20. század sem homályosította el, műveiből a 21. században is van mit tanulnunk.

A PROFESSZIONALIZÁLÓDÁS KORA

Az 1860–80-as éveket a szakirodalom általában külön korszakként szokta kezelni az orosz történetírás történetében. Ezt komoly érvek támasztják alá, bár az átmenet a századforduló történetírásához szinte észrevétlen és organikus, ezért a merev szakaszolás nem alkalmas a termékenyítő mozgásban lévő historiográfia korszakbeli változásainak regisztrálására. Kétségtelen azonban, hogy a Szolovjov utáni időszak új szakaszt jelent az orosz történettudományban. Korszakokon átívelő nagy reprezentánsa, Vaszilij Kljucsevszkij is csak egy – bár meghatározó – alakja a kiváló történészek armadájának.

Nem függetlenül az európai történettudomány fejlődési irányától, amely jelentős részben a természettudományok robbanásszerű fejlődésétől kapott bátorítást és ihletet, a korszak orosz történetírásának önmozgása is a szakszerűséget, az intézményesülést, a részproblémák monografikus feldolgozását tűzte napirendre. Itt nem annyira a pozitívizmus filozófiája, mint inkább részekre tagoló és aprólékosan analizáló módszere vált követendővé. Ezzel egyszerűen a nagy mesék, narratívák és összefoglaló orosz történetek kora is fokozatosan lejárt.

A történetírás ekkorra már rég túl volt az irodalommal és filozófiával vívott „függetlenségi harcán”, Szolovjovval tekintélye csúcsára ért, és ez a presztízs átlendítette a tudományfejlődés következő fázisán is, amely szükségképpen a történelem addigi részdiszciplínáinak (levéltár, régészet, történeti földrajz, etnográfia) önálló segédtudományokká válását és alapműveinek publikálását tartalmazta. Ekkor szerveződik meg a nemzetközi összehasonlításban is igen erős orosz egyetemes történeti iskola is. Alapítója az elsősorban az európai 18. század szakértőjének számító moszkvai Vlagyimir Ivanovics Gerje. Tanítványa, Nyikolaj Ivanovics Karejev, aki elsőként védett Oroszországban disszertációt a francia forradalomról, utóbb meghatározó historiográfus. További kiemelkedő alakjai a bizantinológus Vaszilij Grigorjevics Vasziljevskij és Fjodor Ivanovics Uszpenszkij, a középkorász Dmitrij Mojszejevics Petruszevszkij, az eredetileg angol középkorra szakosodott Makszim Makszimovics

Kovalevszkij és a szintén angolos Pavel Gavrilovics Vinogradov, aki az ún. „Kljucsevszkij-tanítványok” másik mestere.

A történelem iránti társadalmi bizalom és tisztelet, nemkülönben hasznossága, amely a hatalom oldaláról jövő bátorítást és támogatást vont maga után, lehetővé tette a szakma mind teljesebb jelenlétét a nyilvánosságban. Megjelennek az első (gyakorlatilag forrásközlő) szakfolyóiratok, történészszervezetek és -társaságok és megszorodnak az egyetemi történész tanszékek, egyre többen élnek történelemből. Különösen az 1863-as egyetemi reformtól a II. Sándor meggyilkolásig terjedő szakasz kedvező az alkotókedv kiteljesedése szempontjából. Optimizmus, jövőbe vetett hit és önbizalom jellemezte a szakmát. Az ún. „hetvenesek” nemzedéke vágyott a „tudományos” oktatásra, és túlhaladottnak tekintette a „metafizikus” szemléletet. Mindez összességében jótékony hatással van az addig a nagy szintézisek bővületében élő és ezért a részproblémák feltárára irányuló kutatói aprómunkát hátrébb soroló történetírói attitűd „tudományosabbá” válására.

Ez nem jelenti természetesen azt, hogy a korszak legjelentősebb történészei mind ne próbálkoztak volna meg Oroszország-történetek írásával. Ám ezt már egy-egy releváns történeti probléma monográfusaként tették, de legfőképp immár kollégáik monográfiáira támaszkodva írhatták meg művüket, ami ettől kezdve nem egy reneszánsz típusú polihisztor heroikus küzdelme, hanem a kortárs történettudomány kollektív erőfeszítései eredményeként megszületett szintéziskísérlet volt.

A jobbágyreformmal kapcsolatos várakozás, majd csalódás, a többi óvatos, de jelentős reform, majd az orosz valóságban törvényszerűnek tekinthető visszarendezés a legkülönbözőbb szellemi irányzatokat hívta életre és táplálta ekkor Oroszországban. Mivel ekkorra már a történettudomány teljes mértékben „nagykorúvá” lett, itt nem térnék ki az ideológiai-politikai szféra meghatározó alakjainak teljesítményére, elég annyit megjegyezni, hogy a történészek számára már kötelezővé vált rankei szakmai minimum mellett ezek a szellemi-politikai hatások befolyásolták a korszak jelentős történéseit.

Sok mindenki megfért ez idő alatt az orosz történészcéhben. Szolovjov még élt és tanított, de Pogogyin is tett kísérletet arra, hogy régen volt befolyását érvényesítse, vagy a hivatalos népiség egykor vele konkuráló másik jelentős képviselője, Nyikolaj Geraszimovics Usztrjalov is ekkortájt publikálja *Isztorija carsztvovanyija Petra I* című

sökkötetes, ósdi, ám forrásgazdag művét. A „hivatalos” történészek vezéralakjának szerepét azonban Dmitrij Ivanovics Ilovajszkij vette át iskolai tankönyveivel és *Isztorija Rosszii* (1876) című művével, amely már megjelenése pillanatában elavult Karamzinhoz visszamenő ideáljaival és felfogásával. A hősokeket preferáló történelemfelfogás mintegy ellenpontját képezte Afanaszjij Prokofjevics Scsapov, aki szembe menve a kor uralkodó felfogásával, az orosz nép sajátosságait a földrajzi determinációk okozta fiziológiai és pszichikai különösségével magyarázza.²⁶ Hasonlóan jelentős szerepet kap a nép a szintén föderalista elveket valló és Kijevet–Novgorodot Moszkvával élesen szembe állító Nyikolaj Ivanovics Kosztomarov munkásságában.²⁷ Őt valójában az ukrán historiográfia nagyjai között kellene számon tartanunk, származása és ukrán tudata miatt – ha nem alkotott volna olyan sok művet orosz nyelven az orosz történelemről. De talán éppen nemzeti elfogultsága vezeti őt a történelem „művészi”, emocionálisan hatni akaró felfogásához, ami ez idő tájt már Oroszországban legalábbis kiment a divatból.

A szakma máig forgatott művei azonban nem a fentebb felsoroltak közül valók – bár a történetírás történetében jelentős a helyük. Maradandót alkotott viszont Ivan Jegorovics Zabelin *Domasnyij bit russzkih carej* és *Domasnyij bit russzkih caric* című, 1872-es, Vaszilij Ivanovics Szemevszkij *Kresztyjanye v carsztvoovanyije imperatrici Ekatyerini II* című, 1881-es, vagy a jogtörténészek klasszikus alakja, Vaszilij Ivanovics Szergejevics kissé később publikált *Russzkije jurigicseszkije drevnosztyi* című háromkötetes munkájával. A kor szellemét leginkább mégis Vlagyimir Izmajlovics Mezsov közvetítheti, aki 1882 és 1890 között hat plusz két kötetben adta közre az 1865 és 1876 közötti orosz történeti irodalom bibliográfiáját.²⁸ A szakma tehát professzionalizálódott, institualizálódott és fragmentálódott.

²⁶ A. P. Scsapov: Obscsij vzgljad na isztoriju intellektualnogo razvityija v Rosszii: Jesztyesztenno-pszihologicseszkije uszlovija umsztennogo i szocialnogo razvityija russzkogo naroda. In: Szocsinyenija, T. 1–3. M., 1906–8.

²⁷ Ny. I. Kosztomarov: Isztoricseszkije monografii i isszledovanyija. T. 1. Szpv., 1872.

²⁸ Russzkaja isztoricseszkaja bibliografija za 1865–1876. T. 1–8. szoszt. Mezsov V. I. Szpv., 1882–90.

A „PÉTERVÁRI ISKOLA”

A szakirodalomnak nem egységes a véleménye arról, hogy létezett-e egymástól elkülönült „pétervári” és „moszkvai” iskola, s ha igen, akkor kik tartoztak hozzá, mikortól beszélhetünk róla, melyek a megkülönböztető jegyei. Sok történész azonban úgy identifika­lta magát, mint egyik vagy másik iskola képviselőjét, és kétségtelen, hogy területileg legalábbis elkülönültek egymástól. A „pityeri” és a „moszkvai” iskola később a hagyomány, a legenda részévé vált, majd a szovjet korszakban politikai konnotációt is kapott, s mint ilyen maga is iskolaformáló erő lett. Miközben a különbségtételnek kétségtelenül voltak szakmai-módszertani alapjai is.

A 19. század utolsó évtizedében és a 20. század elején tovább folytatódott a szakma tematikai és módszertani részekre bontása, a részproblémákra irányuló kutatások dominanciája, a forrásfeltárás és -kezelés tökéletesítése. Az előző, még átmenetinek tekinthető korszak után valójában ekkor kerül hegemon helyzetbe Oroszországban a pozitivisták kutatási módszer, annak faktografikus felfogásával. Az új iskola élharcosaivá a pétervári történészek lettek.

Saját bevallásuk szerint egymáshoz közelítette őket a forrásokhoz való elsődleges és bensőséges viszony, akár a historiográfiai tradíciók negligálása és a nagyvonalú történelmi koncepció feladása árán. Moszkvai kollégájuk, Pavel Miljukov meglátása szerint, e kutatói ars poetica még Schlözer hatására alakult ki, de egyértelműnek tűnik, hogy a moszkvai „államjogi” iskolával való belső rivalizálás során kristályosodott ki véglegesen.

Az iskola első vezéralakjának még az előző korszakból Konsztantyin Nyikolajevics Besztuzsev-Rjumint szokás tartani, aki éppenséggel nem teljesen felel meg a „pétervári iskola” fenti attribútumainak. Kétségtelen ugyanis, hogy magiszteri disszertációja (amelyet rögtön nagydoktorinak fogadtak el) új szakaszt jelentett az orosz forráskritika történetében, de már pályája kezdetétől nagy érdeklődést mutatott a historiográfia iránt is. Behatóan foglalkozott a kortárs történetírással, jelentékeny publicisztikai tevékenységet folytatott, sőt a késői Szolovjovval párhuzamosan megpróbálkozott egy összefoglaló *Orosz történet* megírásával is, amelynek három kötetén évtizedekig dolgozott, de amelynek sosem jutott a végére. Fundamentális szakmódszertani tájékozottságának és nyitottságának köszönhetően jelentős tanítványi kört mondhatott ugyanakkor magáénak, amelyből a „pétervári iskola” későbbi nagy alakjai kikerültek.

Ezek közül kétségtelenül Szergej Fjodorovics Platonov emelkedett legnagyobb jelentőségre: a századforduló vezető pétervári történésze lett, akit ritka kivételként Moszkvában is elismertek. Magas szakmai reputációját az orosz történelem egy kiemelkedően fontos, egyszersmind igen „érzékeny” kora és problémája monografikus feldolgozásának köszönhetette – és köszönheti a mai napig. Magiszteri disszertációjában először a korszakra vonatkozó elbeszélő forrásokat fogta vallatóra,²⁹ majd a maga korában igen korszerű módon kísérletet tett a korszak társadalmi-gazdasági aspektusait is felölelő komplex történetét megírni *Ocserki po isztorii Szmuti v Moszkovszkom goszudarsztve v XVI–XVII vv.* című munkájában.³⁰ Ezzel egyszerre tett eleget a történelemmel kapcsolatos „pétervári” és „moszkvai” elvárásoknak. Fordulatos és tragikus élete során – amelynek utolsó évtizede a szovjet periódusra, az utolsó pár év pedig száműzetésére esik – összefoglaló orosz történet is születik tollából.³¹

Fiatalabb kortársa és tanítványa, Nyikolaj Pavlovics Pavlov-Szilvanszkij életpályája szinte ellentétes Platonovéval: alig fogadja be az akadémiai szféra, a szentpétervári egyetemen sosem taníthat, működését levéltárosi munkája ellenére – eltekintve I. Péter reformterveiről szóló korai munkájától – egészen a 20. század elejéig dilettánsnak tartja a szakma. Köszönhetően az orosz feudalizmusról írt tanulmányainak,³² amelyekben először az orosz történetírás történetében kísérletet tett arra, hogy lándzsát törjön a nyugati feudalizmusnak mindenben megfelelő – csak kronológiailag eltérő – orosz feudalizmus léte mellett. 1905-öt követően – amikor könyvalakban is megjelennek írásai – a forradalmi korszak jellemzően köszönhetően divatossá válik, s ezt a népszerűséget lényegében az egész szovjet korszakban is megőrzi.

Ellenkező az utóélete Alekszandr Szergejevics Lappo-Danyilevszkijnek, aki a metodológiai kérdésekben legfogékonyabb pétervári történész volt. Mivel a marxistával rivális történelemelméletet dolgozott ki, azt hosszú évtizedeken keresztül a „burzsoá idealiz-

²⁹ Sz. F. Platonov: *Drevnyerusszkije szkazanyija i povesztiji o szmutnom vremeni XVII veka.* Szpv., 1888.

³⁰ Sz. F. Platonov: *Ocserki po isztorii Szmuti v Moszkovszkom goszudarsztve XVI–XVII vv.* Szpv., 1899.

³¹ Sz. F. Platonov: *Lekcii po russzkoj isztorii.* Szpv., 1899.

³² Ny. P. Pavlov-Szilvanszkij: *Feodalizm v drevnyej Ruszi.* Szpv., 1907.

mus” történelemszemléleti válsága egyik kirívó példajaként aposztrofálták a szovjet történetírásban, és csak a legutóbbi időben fedezik fel ismét jelentőségét a tudománytörténetben. A mellőzöttség aurája azonban életében is körülengte zárkózott egyénisége miatt, amit fokozott az általa ultrakonzervatívnak, a „sötét erők” emberének tartott Platonovval való rivalizálása is. A századelőn ily módon a „pétervári iskola” valójában két központ köré szerveződött: az egyetemen az empirikus Platonov tekintélye volt a megfellebbezhetetlen, a pétervári Akadémia Filológiai–Történettudományi Osztályán pedig a teoretikus Lappo-Danyilevszkijé. A liberális Lappo-Danyilevszkijt főként ellenlábasa monarchizmusa irritálta, de szakmai kérdésekben is élesen ellentétes pozíciót foglaltak el – annak ellenére, hogy a legtöbb szaktörténeti publikációja Lappo-Danyilevszkijnek is a Moszkvai-Oroszország történetéből való volt. Amíg azonban Platonov a Nyugaton ekkor már kritika alá vett pozitivista irányt képviselte, addig ellenlábasa új metodológiát alkotott *Metodologija isztorii* I–II. című művével. Immanuel Kant és a neokantiánus filozófia, valamint elsősorban a német Heinrich Rickert szellemi hatására lényegében elsőként az orosz történetírásban szembenézett a szakma elméleti válságával. Megkísérelte a történetírás nomotetikus és idiografikus felosztásának összebékítését, hitet tett a történelem „tisza tudomány” általi megismerhetősége mellett – úgy, hogy mégis kitört a pozitivista „forrás – tény – interpretáció” szentháromságából. Diplomatikájából és áldozatos forráskiadási tevékenységének köszönhetően történészek generációi tanulták meg a szakma technikai-módszertani alapjait, történetfilozófiájából pedig az oroszországi liberalizmus hívei ismerkedhettek meg a szabadelvűség alapértékeivel. Hamar meghalt, ezért azt már nem érthette meg, hogy a szovjet történetírás Platonovot ugyan száműzte, de kánonjában mégis Lappo-Danyilevszkij elé helyezte. És ha nem is volt történész, kollégáinál nem kisebb hatást gyakorolt az orosz történetírára Alekszej Alekszandrovics Sahmatov, aki textológiai alapvetésével a mai napig megfellebbezhetetlen tekintély az orosz évkönyvek tanulmányozásában.³³

³³ A. A. Sahmatov: *Raziszkanyija o drevnyejsih russzkih letopisznih szvodah*. Szpv., 1908.

A „MOSZKVAI ISKOLA”

A „moszkvai iskolát” szokás Kljucsevszkij iskolájának tartani, hiszen valamennyi képviselője a tanítványa volt, és hatása alól aligha vonhatta ki magát bárki a századvég, századelő történészei közül. Tágabb értelemben – szembeállítva a moszkvai historikusokat a péterváriakkal – a nagy kérdések és nagy általánosítások iránti nagyobb fogékonyságukkal szokás jellemezni őket.

Ez a jellemzés kétségtelenül maradéktalanul illik Pavel Nyikolajevics Miljukovra, akinek tehetsége okán minden lehetősége megvolt arra, hogy mestere nyomdokain járva Oroszország vezető történésze legyen, s mint ilyen ebben az összefoglalásban is külön fejezetet kapjon. Hogy nem így történt, abban legalább akkora szerepet játszott a történelem, mint önnön történelemformáló ambíciói.

Pályáját úgy kezdte, mint a pozitivista irányzat kiugró tehetsége. *Goszudarsztvennoje hozjajsztvo Rosszii v pervoj csetvertyi XVIII sztoletyija i reforma Petra Velikogo*³⁴ című magiszteri disszertációja, amely a védelem évében, de azt megelőzve, 1892-ben, könyvalakban is megjelent, adatgazdagsága miatt a Péter-historiográfia mai napig megkerülhetetlen alpműve. Alig négy évvel ezután azonban már publikálja a háromkötetes *Ocserki po isztorii russzkoj kulturi* című nagy összefoglalása első könyvét, amely a legszélesebb metodológiai, történetfilozófiai és konceptuális kérdések iránti fogékonyságával új hangot jelentett, távlatosságot biztosított és termékenyítőleg hatott nemcsak a korabeli orosz történetírásban, de az egész szellemi életben. Erre azért volt képes, mert nem egyetlen problémára koncentrálnak szaktörténész volt, aki ugyanolyan tájékozott volt az egyetemes, mint az orosz történelemben, aki Comte-tól kezdve Marxon át nemcsak a korabeli filozófiai irányzatokat, de a nemzetközi szakirodalmat is tanulmányozta. Az európai történelemmel és történettudománnyal való közelebbi ismeretségét másik tanárának, a kiváló egyetemes történésznek, Pavel Vinogradovnak köszönhette, akinek szemináriumában a majdani „moszkvai iskola” tagjai mesterségbeli tudásuk alapjait megszerezték.

Mivel Miljukov a kultúrát a lehető legtágabb módon értelmezte – a gazdasági élettől a tulajdonképpeni szellemi kultúráig – szintézise valójában az orosz történelem lényegének, teljességének megragadása-

³⁴ P. Ny. Miljukov: *Goszudarsztvennoje hozjajsztvo Rosszii v pervoj csetvertyi XVIII sztoletyija i reforma Petra Velikogo*. Szpv., 1890–2.

sára tett nagyszabású kísérlet. Éppen az őt ért szellemi hatások sokféleségének köszönhetően koncepciója eklektikus. Maga is elismeri szellemi függőségét az államjogi iskolától, jól kimutatható a korabeli szociológusok és a német Karl Lamprecht hatása, sőt a marxista gazdasági koncepció sem idegen tőle. Erre elég egy késői példa az *Ocserki* 1930-as kiadásából: „nem azért volt a középkori Oroszország gazdasági fejlettsége alacsony, mert az idegen törzsből származó hódítók, a »nemes« rend képviselői között nem voltak a munkának szervezői, hanem azért nem létezett Oroszországban ilyen nemes hódítók rendje, mert a gazdasági fejlettség alacsony szintű volt. A két tényezőt egymástól élesen elválasztani, természetesen nem szabad, mert feltételeznünk kell köztük a kölcsönhatás meghatározott fokát.”

Egyetemes történeti látásmódja és egységben való gondolkodása miatt művében Oroszország helyét keresi a világban, amelyet az államjogi teóriához hasonlóan meg is talál Európában, de a sajátosságokat még strukturáltabban látja, amikor hangsúlyozza a „kórosan megnagyobbodott állam” szerepét az orosz fejlődésben.

Pavel Miljukov mint történész regisztrálta a hatalom túlsúlyát az orosz történelemben, mint *zoon politikon* pedig tenni is próbált ellene. A kadet párt vezetőjéig, majd az Ideiglenes Kormány külügyminiszterségéig és legvégül a párizsi emigrációig vezető karrierje azonban sok tekintetben már nem a tudós életpályája.

Mivel Kljucsevszkij nem járult hozzá, hogy magiszteri disszertációjáért mindjárt doktori fokozatot kapjon, viszonyuk elhidegült. Ez lehetett az oka annak, hogy a mester végül utódjául egy másik tanítványt, Alekszandr Alekszandrovics Kizevettert, szemelt ki. A Kljucsevszkij halálával megüresedett tanszék élére végül mégis egy harmadik tanítvány, Mihail Mihajlovics Bogoszlovcszkij került. Mindketten akár a pétervári iskola képviselői is lehetek volna, hiszen disszertációikban megtestesülő kutatásaik új forráscsoportokat beemelő, szigorúan adatcentrikus műveket eredményeztek. Bogoszlovcszkij *Oblasztnaja reforma Petra Velikogo: Provincija. 1719–1727* (1902), míg Kizevetter *Poszadszkaja obscsina v Rosszii XVIII sztoletyija* (1903) című monográfiáikkal speciális témájuk kézikönyveit hozták létre. Az uralkodó pozitivisták történetírás díjakkal elismert teljesítményeiről van szó, amelyek összességükben reprezentálják a „moszkvai iskolát”. Tudniillik ha megnézzük, mivel foglalkozott, mit publikált a többi Kljucsevszkij-tanítvány, akkor egy horizontos és nagy léptékű tudományos programot rekonstruálhatunk. Amit

nem úgy kell értelmeznünk, mintha műhelyként működött volna ez az iskola, de Kljucsevszkij szellemi tekintélye és témaadása meghatározó volt benne.

A valamivel fiatalabb Jurij Vlagyimirovics Gotyje *Zamoszkovnij kraj v XVII. Opit isszledovanyija po isztorii ekonomicseszkogo bita Moszkovskoj Ruszi* (1906) és Matvej Kuzmics Ljubavszkij *Litovszko-russzkij szejm. Opit po isztorii ucsrezsgyenyija v szvjazi sz vnutrennyim sztrojem i vnyesnyej zsziznyu goszudarsztva* (1901) vagy az *Isztoricseszkaja geografija Rosszii v szvjazi sz kolonyizaciej* (1909) című munkái jól jelzik a tudományos ambíciót: az állami intézményrendszer 17–18. századi regionális működésének teljes feltérképezését a reálfolyamatok összefüggésébe állítva. A nagy szintézis mint cél és utópia tehát megmaradt, csak immár egy alkotói közösség feladatvállalásaként.

A történelem azonban részint szétzúzta, részint szétszórta Kljucsevszkij tanítványi körét, bár sokan 1917 után is folytatták mesterségüket – ki emigrációban, ki a szovjet hatalom szolgálatában. Ez a tevékenység azonban már nem a nagy mester által kitaposott ösvényen haladt.

A PLURALIZMUSTÓL A MARXIZMUSIG

A századforduló, századelő orosz történetírása megfelelt a nyugati historiográfia színvonalának, európai történetírás volt, amelyben nem maradtak visszhangtalanok az új eszmék, irányzatok, szakmai eredmények. Az orosz történészek partnerei voltak nyugati kollégáiknak, előadókörutakon, tanulmányutakon, nemzetközi szervezetekben vettek részt, publikáltak nyugati folyóiratokban, műveiket számos idegen nyelvre lefordították, s fordítva, ők is vendégül látták külföldi kollégáikat, műveiket ismertették, oroszra átültették.

Az orosz–orosz, moszkvai–pétervári párbeszéd, a különböző irányzatok együttműködése – pártállásra, ideológiai táborba tartozásra való tekintet nélkül – szintén létezett. Jó példái ennek a századelő kollektív, reprezentatív vállalkozásai – mint a kilencötetes *Oroszország története a 19. században* vagy a hatkötetes *Tri veka* –, amelyekben Kljucsevszkij- és Platonov-tanítványok, egy sor későbbi jelentős történész vett részt. A már ekkor számon tartott Alekszandr Jevgenyjevics Presznyakov *Obrazovanyije velikorusszkogo goszudarsztva* című 1915-ös művével beírta magát a történetírás történetébe, csakúgy mint Sztyepan Boriszovics Veszeloovszkij. De Szergej

Vlagyimirovics Bahrusin, Jevgenyij Viktorovics Tarle és Borisz Dmitrijevics Grekov is megmutatta oroszlánkörmeit.

A pozitívista „mainstream” történetírása mellett a sok irányban burjánzó alternatív történetfilozófiák, metodológiák hasonlóképpen helyet kaptak a kötelező szakmai pluralizmus jegyében az orosz historiográfiában, és a korszaknak a politikától függetlenül is, de attól kétségtelenül megerősítve, forrongó, polemikus jelleget adtak. Ezek az évek a szakma „általános válságának”, a történetírás történetében ciklikusan bekövetkező szkepszisnek, a szociológia „támadásának” éveit. Ebben a színes csokorban egy zseni hajtás volt a marxista felfogású történetírás, amely többre (sokra) hivatott, és a századforduló értelmiségét is erősen inspiráló történelemelmélete ellenére rövid időn belül felszámolta a többszólamúságot, majd a szovjet korszakban hegemon helyzetbe került – ezért megérdemli a külön vizsgálatot.

Az igazsághoz tartozik, hogy az 1917 előtti marxista történetírás két legnevezetesebb képviselője, Mihail Nyikolajevics Pokrovszkij és Nyikolaj Alekszandrovics Rozskov szintén képzett történész volt. Sőt mindketten Kljucsevszkij tanítványainak mondhatták magukat, ami garantálta volna a szakmai elithez tartozást. Tulajdonképpen a mesternek a történelem gazdasági és társadalmi aspektusai iránti megkülönböztetett figyelme még jó kiindulópont is lett volna a marxizmus irányába, ám kétségtelen, hogy a döntő lökést a marxista tanok és politikai szimpátiák, forradalmi elkötelezettségek adták. A konkrét problémák feltárására szegődött szaktörténészek így fokozatosan egy elvont ideológiai sémának a konkrét történelmi anyagra való erőltetésével hoztak új hangot a professzionális történetírásba.

Erre igazán jó mintájuk volt Georgij Valentyinovics Plehanov *Isztorija obszcsesztvennoj miszli v Rosszii* című műve, amely a társadalmi gondolkodás történetéről írt első marxista felfogású munka. Plehanov, bár hivatásos forradalmár volt és nem történész, több a gazdasági materializmusról szóló elméleti írása után, ezzel a művével értékelhető történelmi munkát hozott létre, így nem érdemtelen néhány következtetésénél elidőznünk. A végül befejezetlen maradt ópusz elé írt *Bevezetésben* összefoglalja az orosz történelem tartalmára vonatkozó legáltalánosabb nézeteit. Ennek kapcsán nagyban támaszkodik Kljucsevszkijnek és Miljukovnak az állam szerepére, a földrajzi viszonyok determinációjára, a gazdasági-társadalmi viszonyok fejletlenségére vonatkozó koncepciójára, de az Európa és Oroszország történelmi viszonyrendszerre újszerű választ talál. Ennek

lényege az orosz történelem állandó ingamozgása a Kelet és Nyugat között, amivel végeredményben bevezeti az orosz fejlődés „viszonylagos sajátzerűségének” tételét – ezzel a későbbi „marxista” axiómáknál lényegesen dialektikusabb magyarázatot találva.

Rozskov *Szelszkoje hozjajsztvo Moszkovszkoj Ruszi XVI v.* című 1899-es magiszteri disszertációjával valódi pozitivistaként indul, s bár gazdaságtörténeti profilja meghatározó, még 1906-ban is csak „kritikai pozitivistának” minősíti magát. Igaz ez másik korai művére, az 1906-os *Proiszhoszgyenyije szamogyerzsavija v Rosszii* címűre is, amelyben ismét a gazdaság fejlődését teszi a periodizáció alapjává, ám formális-sematikus kritériumok alapján. S bár elfogadja a feudalizmus létét Oroszországban, de nem a marxi formációelméletet használva, nem tulajdonít jelentőséget az osztályharcnak sem az orosz történelem előremenetében, viszont annál inkább fontosnak tartaná a társadalmi pszichológia beemelését a kutatásba. A változás az „igazi” marxizmus irányában csak későbbi munkáiban következik be nála.

Pokrovszkijnak a száműzetésben már nem volt annyi ideje kutatásokat végezni, ezért 1917 előtti történeti műveit jórészt emlékezetére hagyatkozva és a történeti irodalomra támaszkodva írta meg. Az 1907–1910 között írt négykötetes *Russzkaja isztorija sz drevnyejsih vremjon* és a néhány évvel későbbi *Ocserki po isztorii russzkoj kulturi* az uralkodó történelmi nézetek felülvizsgálatára tett kísérlet. Az első valójában egy „anti-Kljucsevszkij”, a másik meg egy „anti-Miljukov”. (A sors és a historiográfia fintora, hogy amikor később a sztálini korszakban már az ő műveit veszik megsemmisítő bírálat alá, akkor ezeket az írásokat majd „anti-Pokrovszkijnak” nevezi el a történész közlemékezet.) Pokrovszkij ezekben a műveiben a bírált állami elv helyett a gazdaságnak (azon belül pedig a kereskedelmi tőkének) ad primátust, alkalmazza a formációelméletet, köztük a pavlov-szilvanszkiji feudalizmusfogalmat és a forradalmi demokraták szellemi örököseként a cári rendszer, a cárok engesztelhetetlen ellenfeleként tűnik fel. Politikai vezéreltségű prekonceptiózussága, az ideológiai sémák ráerőltetése az ekkor már nagyjából-egészéből jól ismert történelmi anyagra, munkásságának leegyszerűsítő, néhol primitív külsőségeket kölcsönöz. Ez utóbbi egyáltalán nem állt távol az 1917 utáni történetírás népátnevelő, propagandisztikus „ethosztától”, nem véletlenül lesz éppen Pokrovszkij az, aki hatalomra kerülve megszünteteti a történelem mint olyan oktatását az iskolákban. Mégis: fontos rögzíteni, hogy ez nem a „sztálini” felfogás, itt még van helye pl. az osztályharc differenciált interpretációjának, és

mentes minden nemzeti elfogultságtól, az orosz történelem nagy-orosz megszépítésétől.

Az orosz történetírás évszázados önmozgásából, amely ugyan érzékenyen követte a nyugati szellemi mozgásokat, nem következik organikusan sem a marxista, még kevésbé a sztálini paradigma meghatározóvá válása. Alapvetően a hatalomhoz lojális történetírás volt, amely paradox módon az éppen emiatt kiérdemelt szakmai függetlensége okán alkalmas lett volna arra, és a legjobb úton haladt afelé, hogy aktív részt vállaljon a szakmának az *Annales* első nemzedéke általi megújításában. Ehelyett a következő hetven évben nagyon ritka kivételektől eltekintve az a dicstelen szerep jutott neki, hogy megghasadjon: a politika szolgálólányának funkciója helyett csak a régi vágású pozitívizmus jelenthetett számára kitörési alternatívát.

Ruszlan Szkrinnyikov szovjet történész esete Félelmetes Iván orosz cárral

Ruszlan Grigorjevics Szkrinnyikov a témavezetőm volt az 1981–1984 közötti leningrádi levelező aspirantúráim idején. Még 1977-ben ismertem meg a Leningrádi Egyetem Történettudományi Fakultásának emeleti hosszú folyosóján, de nem tudnék határozott választ adni a kérdésre, hogy ismertem-e igazán. Egy tudós ember esetében nem is ez a legfontosabb, hanem, hogy műveit ismerik-e, és azt gondolom, hogy azokkal mindig szoros kapcsolatban álltam: használtam, elemeztem, tanítottam belőlük.

Ruszlan Grigorjevics ma már nincs közöttünk, munkássága végérvényesen az egyetemes historiográfia részévé vált, ideje hát, hogy ne csak művei, de ő maga is historiográfiai kutatás tárgya legyen, hiszen a tudós eredményei sosem érthetők meg a maguk teljességében a személy és az őt körül vevő (makro- és mikro-) világ ismerete nélkül. A következő rövid írásban csak vázolni szeretném a problémát és hangsúlyosan jelezni egy ilyen kutatói igényt és irányt. Talán egyszer egy Szkrinnyikov-tanítvány tanítványa majd kikutatja és ebből írja meg disszertációját...

R. G. Szkrinnyikov fő műveit és kutatásait a szovjet korszakban végezte, helyén való tehát alapvetően szovjet történésznek tekinteni – annak ellenére is, hogy még a 90-es években is jelentős könyveket írt. Vitathatatlanul a szovjet historiográfia része. Hogy értsük és megértsük őt, először is a szovjet történetírással kell tisztába jönni.

A neofita túlbuzgalom idején, a 90-es években divat lett a szovjet történettudományt ócsárolni, gyakorlatilag még a tudomány voltát is kétségbe vonni. És valóban. A hetven év alatt nagyon ritka kivételektől eltekintve az a dicstelen szerep jutott neki, hogy meghasadjon: a politika szolgálólányának funkciója helyett csak a régi vágású pozitívizmus jelenthetett számára kitörési alternatívát.¹

¹ Részletesen foglalkozom a kérdéssel: Szvák Gy.: *The Golden Age of Russian Historical Writing: The Nineteenth Century in: Oxford History of Historical Writing*, vol. 4: 1800–1945, (red. S. Macintyre, J. Maigushca, and A. Pók). Oxford University Press, 2011. 321–3.

Ám a szovjet történetírás e hét évtizedét nem lehet monolit tömbként szemlélni. Kezdjük mindjárt azzal, hogy általában nincs értelme szovjet történetírásról beszélni, ugyanis az több olyan szakaszra bomlott, amelyek érdemben különböznek egymástól. R. G. Szkrinnyikov munkássága a „sztálini” történetírás utáni korszakban vette kezdetét. A korszakhatárt az SzKP XX. kongresszusa jelenti. Nyikita Hruscsov híres beszédében leleplezi a sztálinizmus bűneit, ami a történettudományra is jótékony hatással lesz. Hirtelen előkerülnek az íróasztal fiókjából az odaszánt művek, titkos forrásokba is be-bepillanthatnak némely történészek, és történelemelméleti és módszertani viták sorára kerül sor. A nagy remények, illúziók kora ez. Ám nem tart sokáig, Hruscsovot 1964-ben megbuktatják, s bár még néhány évig kitart a történelmi bátorság, az 1970-es évekre lassan visszarendeződik a szakma. A monográfiák jegyzetapparátusának első helyét azonban Sztálin már soha nem nyeri vissza – és Brezsnyev is maximum csak a negyedik helyre kerülhet a kötelező citátumok rangsorában.²

Kezdetét veszi a brezsnyevi „pangás”. E két évtizedben a történelmi munkában a forrásfeltárás, a levéltári aprómunka és az interpretáció, a koncepcióalkotás közötti olló végletesen szétnyílik: becsületes történész alig-alig mer utóbbival megpróbálkozni. A szovjet ideológia „szent teheneit” igyekeznek nem levágni, a tilalomfákat macskaügyességgel kikerülik, és önkéntes száműzetésbe mennek az „antikvárius” historiográfiába. A régi típusú pozitívista mesterség, a faktográfia dominanciája ez a korszak.

Ruszlán Szkrinnyikovot, a szovjet történészt ebben a kontextusban érdemes és lehetséges elhelyezni. Ahhoz a nemzedékhez tartozott, amely a szovjet viszonyok között nagy reményekkel indulhatott a pályáján, különösen, ha az orosz középkort választotta kutatási tárgyául és kronológiai keretéül. Jelzésértékű lehetett, hogy éppen a későbbi munkásságában oly nagy szerepet kapó IV. Iván értékelésének kérdésében történt meg az első hruscsovi „eligazítás”. 1956. május 14–15-én a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetében megvitatták Sz. M. Dubrovskij *A személyi kultuszról néhány történelmi tárgyú munkában (IV. Iván és mások értékeléséről)* című referátumát. A vita anyagát részletesen ismertette a Voproszi Isztorii című folyóirat 1956. szeptemberi száma, előtte pedig az augusztusi számban publikálták Sz. M. Dubrovskij *IV. Iván tevékenységének idealizálása ellen* című cikkét is. Sz. M. Dubrovskij

² L. részletesen: Szvák Gy.: *Kis magyar ruszisztika*. Bp., 2011. 77–82.

ebben az írásában elsősorban R. Ju. Vipper, Sz. V. Bahrusin és I. I. Szmirnov IV. Ivánról írt műveit veszi vizsgálat alá és részesíti kemény bírálóban. A publikáció főként kritikai oldalával tűnt ki, megalapozottan mutatott rá az előbb említett történészek IV. Iván idealizálásával kapcsolatos hibáira.

A folyóirat hasábjain lefolytatott vita két szempontból is bátorítólag hathatott R. G. Szkrinnyikovra. Egyrészt zöld utat adott a rettegett cár elfogulatlan szemléletének, másrészt ideologizáló, felületes megközelítéseivel még nyilvánvalóbbá tette a 16. századi orosz történelem újraértelmezésének szükségességét, ami csak új kutatókkal volt megvalósítható. E törekvés még nem tükröződik direkt módon kandidátusi disszertációja témaválasztásában („A novgorodi szolgálati birtok gazdasági fejlődése a XV. század végén és a 16. században”), amelyet 1958-ban védett meg, annál inkább a kilenc évvel később megvédett, opricsnyinának szentelt doktori disszertációjában.³ A később trilógiává bővült mű⁴ első része már 1966-ban megjelent, de koncepciója és módszertana (amelynek lényege új forráscsoportok bevonása volt) már egy 1961-es nagy tanulmányban⁵ is tetten érhető. Az 1963-as év is igen jelentős az Iván-kérdés szempontjából, mert ekkor jelenik meg I. I. Poloszin tanulmánykötete,⁶ amely inkább még a hagyományos felfogást reprezentálja, de Sz. B. Veszelojszkij ugyancsak posztumusz kötete⁷ is, amelynek 1940-es években írt tanulmányai az utókor történésze számára bámulatos módon vegyítették a szigorú forráskritikát az intellektuális bátorsággal. Ezen az úton haladt a fiatal nagydoktor is, bár opricsnyináról alkotott koncepciója élesen különbözött Sz. B. Veszelojszkijétől. És a szovjet történészek számára oly termékeny esztendő még nem érték véget: a következő évben megjelent A. A. Zimin monográfiája is az opricsnyináról.⁸

Az akkori idők nagy tekintélyű orosz középkorászának, A. A. Ziminnek gyökeresen más elképzelése volt az opricsnyináról, mint R. G. Szkrinnyikovnak. A. A. Zimin lényegében a V. O. Kljucsevszkij

³ R. G. Szkrinnyikov: Opricsnyina Ivana Groznogo. L., 1967.

⁴ R. G. Szkrinnyikov: Nacsalo opricsnyini. L., 1966; Opricsnij tyerror. L., 1969; Rosszija poszle opricsnyini. L., 1975.

⁵ R. G. Szkrinnyikov: Opricsnaja zemelnaja reforma Groznogo 1565 g. // Isztoriceszkije zapiszki. T. 70. M., 1961.

⁶ I. I. Poloszin: Szocialno-polityicseskaja isztorija Rosszii XVI – nacsala XVII vv. M., 1963.

⁷ Sz. B. Veszelojszkij: Isszledovanyija po isztorii opricsnyini. M., 1963.

⁸ A. A. Zimin: Opricsnyina Ivana Groznogo. M., 1964.

– Sz. B. Veszelovszkij-vonalon haladt, míg R. G. Szkrinnyikov az Sz. V. Platonov – P. A. Szagyikov-koncepciót fejlesztette tovább.⁹ Ez azonban nem akadályozta meg A. A. Zimint abban, hogy tárgyyszerű vitát folytasson fiatalabb kollégájával, amint utóbbit sem ellenvéleménye kimondásában. Mindez a szovjet korszakban történt, és a szovjet történészek tudósi ethosát példázza. Érdekes és szomorú párhuzama munkásságuknak, hogy A. A. Zimin pályája derékba törését köszönhette annak, hogy kétséget támasztott az *Igor-ének* eredetiségét illetően,¹⁰ míg R. G. Szkrinnyikov nemzetközi elismertséget szerzett azzal, hogy E. Keenannal szemben bizonyította az Iván–Kurbszkij-levelezés hitelességét.¹¹

Helyén való ezen a ponton érinteni az évszázados „moszkvai” versus „pétervári” iskola problémát. Sokan ugyanis ennek keretében értelmezték a Zimin–Szkrinnyikov-vitát is. Mint ismeretes, a két iskola szembenállásán alapuló jellemzése P. Ny. Miljukov nevéhez fűződik,¹² de az azt követő időkben sok követője akadt, majd a szovjet időkben mindez Moszkva–Leningrád oppozícióvá transzformálódott. Nagy azonban az ellentábor is. Számos történész már az „iskola” terminus jogosságát is kétségekkel kezeli, és a szkepszis még nagyobb a két eltérő történelmi modellt illetően.¹³ E kérdésben itt nem kívánunk állást foglalni (a történetírói iskolák problémája külön értekezést igényel), ám aligha elvitatható a „centrum–periféria”-kérdés jelenléte az orosz/szovjet valóságban (beleértve a történetírást is). Más kérdés, hogy a fővárosok felcserélődése módosította az „iskolák” jellemzőit.

A szovjet korszakban azonban a fölé-alárendeltségi viszony egyértelmű volt. A moszkvai történészek dominanciáját nem lehet elvitatni hivatali-intézményes tekintetben – sokan ezzel magyarázzák, hogy R. G. Szkrinnyikov neve komolyan sosem merült fel a soros akadémiai választásokon. Az azonban nem állítható, hogy el-

⁹ Részletesen: Szvák Gy.: IV. Iván és I. Péter utóélete. Bp., 2011. 118.

¹⁰ A. A. Zimin: „Szlovo o polku Igoreve”: Isztocsnyiki. Vremja napiszanyija. Avtor. M., 1963. T. 1–3. (rotaprintes kiadás)

¹¹ R. G. Szkrinnyikov: Perepiszka Groznogo i Kurbszkogo. Paradokszki Edvarda Kinana. L., 1973.

¹² Gy. Szvák: The Golden Age of Russian Historical Writing: The Nineteenth Century, 317–8.

¹³ Ennek jegyében íródott pl. A. I. Alekszejev: Szankt-petyerburgszkaja i moszkovszkaja skoli v isztoriczeszkoi nauke o russzkom szrednyevekove (opit razmislenyija) In: Regionalnije skoli russzkoj isztoriografii/ Regional Schools of Russian Historiography (red. Szvák Gy.). Bp., 2007. 33 – 44.

nyomták volna, hiszen könyvei, tanulmányai jelentek meg moszkvai kiadóknál, folyóiratokban. Az megint más kérdés, hogy az elismeréseket Leningrádban kapta, és igazi nimbusza is ott alakult ki.

R. G. Szkrinnyikov életútjának, karrierjének sajátos vonása, hogy saját szűkebb pátriájában is meg kellett küzdenie az elfogadottságért, az elismerésért. A történet azzal veszi kezdetét, hogy a tanszéki specializációnak megfelelően R. G. Szkrinnyikov B. A. Romanov tanítványa lesz, témáját is tőle kapja,¹⁴ és általában is hatása alá kerül.¹⁵ B. A. Romanov A. E. Presznyakov és A. Sz. Lappo-Danyilevszkij-tanítványként még a forradalom előtti történész-nemzedék képviselője, akit ezért meghurcoltak, elítéltek, börtönbe és munkatáborba csuktak, száműztek, de aki mindvégig a mester-ségbeli tudást közvetítette hallgatóinak alig néhány éves leningrádi egyetemi tanársága idején. Ráadásul ezen utolsó évei sem voltak konfliktusmentesek.¹⁶ Híres, korát megelőző művét, a *Ljugyi i nravi Drevnyej Ruszit* éppen akkortájt részesítik megsemmisítő bírálatban „burzsoá objektivitása” miatt, majd tiltják el egy időre az oktatástól, amikor R. G. Szkrinnyikov óráit látogatja.¹⁷ A tanszékvezető és dékán ekkor V. V. Mavrogyin, aki már a szovjet történésziskolát járta ki. Az ún. „leningrádi ügy” és a kozmopolitizmus elleni kampány hullámverései ugyan őt is elmozdítják helyéről, de 1956 után visszakapja beosztását.¹⁸ Ő elsősorban saját tanítványaival veszi körül magát. Így lesz nagyon fiatalon V. V. Mavrogyin utóda dékánként,

¹⁴ Részletesen: I. O. Tyumencev, V. G. Ananyjev. „Rosszija ego matyerik”: k 75-letijju Ruszlana Grigorjevicsa Szkrinnyikova // Trudi kafedri isztorii Rosszii sz drevnyesih vremjon do XX veka. T. II. Szpb., 2008. 5–6.; i. m.: E. P. Szemjonova: Ruszlán Grigorjevics Szkrinnyikov: puty v zsziznyi i nauke. Szmolenszk, 20–21. Meg kell jegyezni, hogy a legtöbb életrajzi adatot I. O. Tyumencev és V. G. Ananyjev idézett cikkéből, valamint I. O. Tyumencev, A. P. Pavlov és A. I. Alekszejev személyes közléseiből vettem, amiért ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki.

¹⁵ A Russzkaja paradigma c. könyvem szentpétervári bemutatóján, 2010-ben a másik volt tanítvány, B. V. Ananyjics akadémikus hangsúlyosan beszélt erről.

¹⁶ Nyilván nem véletlenül emlegette annyiszor – a másik tanítvány, R. S. Ganyelin feljegyzése szerint: „A megalkuvás mindig is ronda tulajdonságnak számított, de megalkudni elkerülhetetlen, ha már hivatásos történésznek állt.” Idézi: L. A. Szidorova: Szovjetszkaja isztoricseszkaja nauka szeregyni XX veka. Szintyez trjoh pokolenij isztorikov. M., 2008. 256.

¹⁷ B. A. Romanovról l. részletesebben: Sz. N. Valk: Borisz Alekszandrovics Romanov // Izbrannije trudi po isztoriografii i isztocsnyikovegyenyiju. Szpb., 2002. 107–45.

¹⁸ Részletesebben l. A. Ju. Dvornycsenko: Vlagyimir Vasziljevics Mavrogyin. Szpb., 2001. 25–9.

majd az 1980-as évek elején tanszékvezetőként is aspiránsa, I. Ja. Frojanov. R. G. Szkrinnyikov viszont a Gercen nevét viselő főiskolán kap munkát, és csak másfél évtized múlva kerül „vissza” a Zsdanov Egyetemre oktatónak. A későn jött „varég” így mindvégig beosztott professzor marad, ami az erősen központosított fakultáson fokozatosan konfliktusossá tette kapcsolatát az új dékánnal.

A két neves történész, I. Ja. Frojanov és R. G. Szkrinnyikov viszonya szintén a leningrádi „városi legenda” része. I. Ja. Frojanovot az 1970-80-as években igen éles moszkvai bírálatok érték a Kijevi Rusz hivatalosnak számító feudális jellegét kétségbe vonó koncepciójáért. Hozzájuk csatlakozott a Történettudományi Intézet leningrádi tagozatának munkatársa, M. B. Szverdlov is. R. G. Szkrinnyikov inkább ez utóbbi felfogással volt szolidáris, ám ez sokáig nem okozhatott problémát, ugyanis R. G. Szkrinnyikov az 1990-es évekig nem publikált a Drevnyaja Ruszról. Gyanítom, hogy erősebben a két alkat közötti eltérés lehetett a probléma, amit pedig a különböző neveltetés (Frojanov kubáni kozákcsaládból származott, míg Szkrinnyikov apja mérnök, anyja tanítónő volt), szociokulturális közeg, végső soron pedig az eltérő világnézet befolyásolhatott, ami az eltérő politikai nézetek mellett az eltérő történeti koncepcióban öltött testet.¹⁹ Biztosat azonban nem írhatok, mert bár akkoriban mindkét érintettel jó viszonyt ápoltam, erről egyikük sem beszélt.

Biztos azonban, hogy I. Ja. Frojanov autoriter típusú vezető, impulzív személyiség volt, R. G. Szkrinnyikov pedig demokratikus tanár és meditatív egyéniség. Mindkét kiváló tudóst nagyra tartottam és tiszteltem, I. Ja. Frojanovot elsősorban tipikus oroszágáért, R. G. Szkrinnyikovot pedig európaiságáért. R. G. Szkrinnyikov már az 1970-es években kezdte szőni nyugati kapcsolatait, ami akkortájt nem volt nagy divat és bizonyos veszélyekkel is járt. Ő azonban fáradhatatlanul fogadta a hozzá érkező kollégákat – maga a 80-as évekig nem utazhatott –, konzultált a hallgatóikkal, küldte könyveit, kéziratait, s végül az egyik nemzetközileg legismertebb és elismertebb szovjet történésszé vált.

Európaisága persze nem elsősorban nyugati kapcsolataiban manifesztálódott. Értékei voltak európaiak, amelyeket még az „Észak

¹⁹ I. Ja. Frojanov 2007-ben IV. Iván cárrá koronázásának 460. évfordulójára egy közel 1000 oldalas kötetet szentelt az opricsnyinának és előtörténetének, amelyben részleteiben és egészében vitatkozik R. G. Szkrinnyikovval, hitet téve az opricsnyina és általában a „szamogyerzsavsztvo” progresszivitása mellett. (I. Ja. Frojanov: *Drama Russzkoj isztorii. Na putyjah k Opricsnyinye*. M., 2007. 931.)

Velencéjében” sem volt egyszerű a szovjet időkben zsinórmérték-ként használni. Mindez azonban jórészt a magánszférában, a „petrográdi oldalon” lévő tágas lakásának falai és tanítványai között maradt – művei ridegen tárgyszerűek és forrásdominanciájúak voltak.

Ruszlán Grigorjevics egészen a rendszerváltozásig a becsületes szovjet középkorász mainstream útját járta. Használta a kötelező „marxista” terminológiát és frazeológiát, mint a „feudalizmust”, „centralizációt”, „osztályokat”, sőt „osztályharcot”. (Igaz, a zavaros időszak esetében ennek felülvizsgálatával már korábban megpróbálkozott.²⁰) Elfogadta a szovjet fogalmi kereteket, ám a konkrét történelmi anyagokat a szigorú faktográfia szellemében rendezte és interpretálta. Óvakodott a hangzatos és nagyszabású általánosításoktól, igyekezett elkerülni a metodológiai csapdákat. Ez annál könnyebben és organikusabban ment neki, mivel a „pityeri” iskola már eleve ezen alapult. A források megengedte határokon belül azonban bátor történész volt, aki nem félt az új felfedezésektől, a meggyökeresedett mítoszok szertefosztatásától – még akkor sem, ha szinte az egész történettudomány ellene volt.²¹ A gyakran idejét múlt fogalmak és az általa kikutatott források azonban olykor összebékíthetetlenekké váltak és belső ellentmondásokat szültek. A szovjet történetírás végül is Prokrusztész-ágyának bizonyult számára és az 1990-es években kísérletet tett a meghaladására.

Külön historiográfiai kutatásra lenne ahhoz szükség, hogy megválaszolhassuk a kérdést: mennyiben változtak R. G. Szkrinnyikov nézetei, változtak-e egyáltalán a múlt évezred utolsó évtizedében?²²

²⁰ Részletesen elemzi I. O. Tyumencev: *Szmutnoje vremja v Rosszii nacsala XVII sztoletyija: novije napravlenyija i rezultati isszledovanyij // Novije napravlenyija i rezultati v mezsdunarodnih isszledovanyijah po ruszisztyike/ New Directions and Results in International russistics* (red. Szvák Gy.). Bp., 2005. 88–9.

²¹ Jó példa erre Jermak hadjáratának datálása és értékelése, aminek fogadtatását részletesen elemzi Szili Sándor: *R. G. Szkrinnyikov i konceptualnaja problema priszojegyinyenija Szibirszkovo hansztva k Rosszii. Opit gyiszkusszii v pozdnyeje szovjetszkoj isztoriceszkoj nauke..*

²² Charles J. Halperin *Ruslan Skrynnikov on Ivan IV* című, még kéziratban lévő munkájában, amelyet volt szíves rendelkezésemre bocsájtani, rám hivatkozva (Szvák Gy. *Escse raz ob isztoriografii carsztvovanyija Ivana Groznogo // Moszkovszkaja Rusz: szpecifika razvityija/Muscovy: Peculiarities of its Development*. Bp., 2003. 71.) indul ki abból, hogy R. G. Szkrinnyikov történelmi interpretációja IV. Ivánról nem változott a 60-as évektől kezdődően (3.). Nála ez inkább kritikai elemzést indít el, míg nálam az alapfelfogás változatlansága az eredmények időtállóságát igyekszik bizonyítani. Egyébként továbbra is kitartok amellett, amit akkor írtam, hogy tudniillik a konkrét interpretációk „lényegüket tekintve” nem változtak, ám az általánosítások új szintje jelent meg nála.

Az egész munkásságát végigkísérő témában – IV. Iván kora és különösen az opricsnyina – nézetei változását a továbbiakban részletesen elemzem.²³ Itt most csak annyit érdemes felidézni, hogy amíg korábban az opricsnyina bevezetését racionális politikai lépésnek tartotta és elkerülhetetlennek a központosított állam fejlődésében, addig az 1992-es *Carsztvo tyerrora* c. nagymonográfiájában ez az értékelés módosul. Kurbszkij herceg ismert leveleinek „demokratikus” jellegére utalva immár azt igyekezett bizonyítani, hogy létezett más elképzelés is az orosz állam berendezkedéséről, mint a IV. Iván-féle autokratikus modell.²⁴ Itt a centralizáció már megkapja a „moszkvai típusú” jelzőjét,²⁵ amely egy következő – népszerű – életrajzban gyakorlatilag „despotizmusként” értelmeződik,²⁶ hogy a szintén ekkoriban írt összefoglalásában még továbbmenve, már általában a „birodalmi hatalom” kialakulásában játszott végzetes szerepről értekezzék.²⁷

Nem nehéz belátni, hogy R. G. Szkrinnyikov 1960-as munkái konceptuálisan még a korabeli történetírást determináló engelszi tézisből indultak ki a centralizációt illetően. E tekintetben nem volt különbség a sztálini és az azt követő historiográfiában: az állam (a cár) haladó, a bojárok széthúzóak, ezért reakciósak. 1992-ben mindez visszájára fordul: itt éppen a bojárok jelentenek az alternatívát a terrorisztikus állammal szemben.

Nincs okunk azt hinni, hogy R. G. Szkrinnyikov új információkhoz jutott ezekben az években a 16. századi orosz történelemről, olyanokhoz, amelyekről korábban nem volt tudomása. Már 1958-as disszertációja is sejteti, hogy pontosan tisztában volt azzal, mi történt Novgoroddal a moszkvai beavatkozást követően. Talán ezért is tér vissza 36 év után a témához, és írja meg *Tragegyija Novgoroda* című művét, amelyben az orosz történelem demokratikus alternatívája mellett tesz hitet.²⁸ Okunk van feltételezni, hogy R. G. Szkrinnyikovval is az történt, mint sok más szovjet történésszel: fogalmi, koncepcionális értelemben nem rúgta fel a szovjet kánont,

²³ Oroszul: Gy. Szvak: Ruszlan Grigorjevics i Ivan Groznij // Trudi kafedri isztorii Rosszii sz drevnyejsih vremjon do XX veka. T. II. Szpb., 2008. 25–37.

²⁴ R. G. Szkrinnyikov: *Carsztvo tyerrora*. Szpb., 1992. 522.

²⁵ I. m., 524.

²⁶ R. G. Szkrinnyikov: *Velikij goszudar Ioann Vasziljevics Groznij*. T. II. Szmolenszk, 1996. 343.

²⁷ R. G. Szkrinnyikov: *Isztorija Rosszijszkaja*. 9–17 vv. M., 1997. 373.

²⁸ R. G. Szkrinnyikov: *Tragegyija Novgoroda*. M., 1994., különösen 152–4.

de szigorúan a forrásoknál maradva, igyekezett a tényeket beszéltetni, az azokból levonható következtetéseket pedig a nagykorúnak tekintett olvasóra bízta.

Ez változik meg az 1990-es években, amikor a történetfilozófiai típusú értékelés szükségességét belátva, igyekszik megszabadulni a fogalmi ballasztoktól és az általánosítás egy más szintjével próbálkozik. Munkássága ugyanakkor tematikai értelemben is bővül. Az 1950–80-es években szisztematikusan, szinte évről évre haladva és egy-egy új könyvvel előrukkolva, végigmegy az ún. „hosszú” 16. század történetén, egészen a Mihail Romanovról írt portréig. A 90-es évek ezen kronológiai határok kitágulásának és témaköreinek erőteljes bővülését hozzák.²⁹ Mindebben bizonyítással szerepe van – még hozzá meghatározó – a társadalmi-politikai változásnak, amikor az állam szerepe leértékelődött, az ún. demokráciaértékei pedig meghatározóak lettek az orosz értelmiség számos csoportja számára. Sokan osztoztak ezekben az illúziókban ekkortájt. A demokrácia jelcini formája ugyan végül a demokrácia paródiájának bizonyult, ám attól a demokratikus értékek elviekben nem kérdőjeleződtek meg. Ezért hát nincs okunk nem meglátni a tudósi ethosz mellett a *zoon politikon*t R. G. Szkrinnyikov új könyveiben, és szimpatizálni azokkal a törekvésekkel, amelyek az orosz múltban is igyekeztek felfedezni ezeket az értékeket. Végére is a történész is csak ember, és elég nehéz elfogadnia, hogy az orosz fejlődés teleologikus célja az erős (állam)hatalom.

A korszaknak a hruscsovi olvadáshoz hasonlatos eufóriája azonban viszonylag rövid ideig tartott. Az akkori orosz valóság legjobb jellemzője, hogy akadtak olyan helyek is, ahova szinte be sem tört. Ezek közé tartozott a leningrádi (majd szentpétervári) egyetem történettudományi kara, ahol a dékán, I. Ja. Frojanov megmaradt a korábbi rendszer hívének. Ez a makro- és mikrokörnyezet egyfajta bénító kettősségét eredményezte, amelyet R. G. Szkrinnyikov nagyon megszenvedett. Jellemző a kialakult helyzetre, hogy korábbi tanítványom, akkor R. G. Szkrinnyikov aspiránsa, Szili Sándor disszertációját – 1992-ben! – állítólagos „szovjetellenessége” miatt még védelemre sem bocsátották. Ilyen és ehhez hasonló esetek lassan elszívták a levegőt R. G. Szkrinnyikov körül, és fokozatosan kiszorí-

²⁹ Tanulmányai, könyvei jelennek meg a *Drevnyaja Ruszról*, *Novgorodról*, az orosz egyház jelentős személyiségeiről, állam és egyház viszonyáról – és Puskin végzetes párbajáról.

tották az egyetemről. Nemcsak képletesen, hanem fizikai értelemben is.

A szovjet korszakban, a hiánygazdaság viszonyai közepette egy egyetemi professzor a maga 450-500 rubeles fizetésével jó anyagi körülmények között élt. Kialakult az a szokás, hogy gyakorlatilag életfogytiglan állásában maradt, mert szegényes nyugdíjából viszont egyáltalán nem tudott volna megélni. 1991 után ez annyiban változott, hogy a fizetés szerényebb lett, a nyugdíj meg szinte jelképes. Ruszlan Grigorjevics eleinte szerencsésnek mondhatta magát, mert még rész munkaidőben taníthatott az egyetemen, és kötöttségek nélkül írhatta könyveit: azzal foglalkozhatott, amit a legjobban szeretett. Aztán jött az 1997/98-as év. R. G. Szkrinnyikov életében nagy fordulatokkal. Megkapta az „Oroszországi tudomány érdemes művelője” kitüntető címet, amely arrafelé igen nagy presztízsnak örvend és csak igazán kevesek érdemlik ki. (Az igazsághoz hozzátartozik, hogy ez az akkori dékán, I. Ja. Frojanov támogatása nélkül aligha történhetett meg.) Másrészt azonban beütött a pénzügyi krach, amely az új, ún. orosz „középosztály” – és vele együtt R. G. Szkrinnyikov – meglévő megtakarításait szélnek szórta. A csapás együtt járt egyre súlyosbodó szívbetegségével és magányával. Gondoskodó felesége, a nagyszerű történész és érzékeny ember, Ligyija Nyikolajevna Szemjonova akkor már nem élt, a gyerekei pedig külföldön próbálták szerencsét (fia, Nyikolaj azóta Nyugaton számon tartott természettudós). R. G. Szkrinnyikov élete tehát a 90-es évek végén élesen negatív fordulatot vett.

Erről én mit sem tudtam akkortájt (talán az lehetett volna jelzés számomra, hogy egyszer Ruszlan Grigorjevics szóba hozta féltett bélyeggyűjteménye eladását). Gyermekeiről és új könyvterveiről mindig büszkén beszélt, és a szokott lelkesedéssel szervezte nekem az első budapesti történeti ruszisztikai konferenciát 1998-ban. A másodikra, majd aztán a harmadikra is eljött, 2002-ben, de előadását már nem tudta felolvasni, betegen feküdt szállodai szobájában. Ekkor találkoztunk utoljára. A budapesti szemináriumokat azóta is megtartjuk kétévente. A nemzetközi ruszisztika meghatározó alakjai tiszteltek meg bennünket jelenlétükkel, köztük olyan legendás történészek, mint Nicholas V. Riasanovsky, Lindsey Hughes vagy Philip Longworth, összesen jóval többen, mint százan.

Ruszlan Grigorjevics nélkül mindez nem jöhetett volna létre, és a budapesti Ruszisztikai Központ sem az lenne nélküle, ami. Hogy ne kerüljük ki a kezdeti kérdést: akkor tehát beszélhetünk Szkrinnyikov-iskoláról? Ha belegondolnánk abba, hogy a historiográfia még

V. O. Kljucsevszkijtől is hajlamos olykor elvitatni ezt, akkor persze tagadó lenne a válaszuk. Kétségtelen azonban, hogy erős tanítványi köre volt, akik ma is Mesterként tisztelik őt, és akik eltérő korszakokat és témákat kutatva leginkább tanáruk forrásközpontúságát örökítették tovább. És a tudósi alázatot, a tudomány mindegyiknél álló tiszteletét, ami talán R. G. Szkrinnyikov legfontosabb kutatói tulajdonsága volt.

Van azonban még egy fogalom, amelyet ritkán szoktak egy tudós jellemzésekor felemlíteni. *Emberségnek* hívják. Volt egyszer egy halk szavú szovjet professzor, aki sosem tekintélyelvi alapon, hanem mindig a dokumentumokra és tanítványai eszére apellálva, őket partnerként elfogadva, a szokásos tanári kompetenciákon messze felülemelkedve kutatói tartást és tudósi tisztességet tanított. A szovjet korszakban is őrizte a forradalom előtti értelmiségi lángot, élő példaként bizonyítva hallgatóinak, hogy a Szovjetunióban sem lehetetlen a tudományt tisztességesen szolgálni, és még ráadásul tisztességes embernek is maradni. Ezzel egyszersmind a posztszovjet historikusok, de tágabb értelemben az egész mai orosz értelmiség is sokat köszönhet neki: az új generációkat megóvjva attól, hogy megfosszák magukat közvetlen előtörténetüktől, hogy hetven évet egyszerűen csak kiszórjanak a történelem szemetesládájába.

A. Sz. Lappo-Danyilevszkij – B. A. Romanov – R. G. Szkrinnyikov. Három nemzedék, egy iskola. Az orosz-szovjet történetírás pétervári-leningrádi iskolája.

*

Vizsgáljuk hát meg részleteiben, hogy is működött ez az iskola Ruszlan Szkrinnyikov műhelyében. A legszimptomatikusabbnak a IV. Iván-témát gondolom, hiszen a félelmetes cár egész életén át végigkísérte, nem eresztette: 53 írásának témája IV. Iván vagy opricsnyinája, 1961-től egészen haláláig. Ezen publikációknak természetesen csak egy töredékét fogjuk vallatóra.

A „kedvenc” téma lehet, kissé különösnek tetszik. De nekem nem az. A történész és az általa vizsgált kor, probléma vagy személy között létrejött kapcsolatról tanúskodik. A historiográfiai kutatások sajnos kevés figyelmet fordítanak a történész személyiségére, az általa kutatott témák kiválasztására, a választás motivációira, a történész és hőse közötti bonyolult, szimbiotikus kapcsolatra.

Nehéz eltérőbb személyiségtípust találni, mint Ruszlan Szkrinnyikovot és Ivan Groznijt. A 15. század végi, 16. századi novgorodi

pomesztye gazdaságának kutatásától, nézetem szerint, ennek ellenére egyenes út vezetett Ivan Groznij tevékenységének kutatásáig, hiszen ő a 16. század – és általában az orosz autokrácia történetének – kikerülhetetlen alakja, akinek súlyos személyisége árnyékként vetül az egész orosz középkorra. Az igazán izgalmas historiográfiai kérdés az, hogy egy legendásan szelíd ember hogyan tudott megbirkózni az orosz történelem egyik legrettenetesebb figurája „titkainak” megfejtésével. Akármit is teszünk tudniillik, egyéniségünk, neveltetésünk, iskoláink meghatározzák történetírói attitűdünket – még egy olyan „forrásszerető” tudós esetében is, aki a legjobb „pityeri”, leningrádi történésziskola emlőin nevelkedett.

Ruszlán Grigorjevics – a három évtizedes ismeretségünk során – sosem beszélt nekem IV. Ivánhoz fűződő személyes viszonyáról. Annál érdekesebb lehet megvizsgálni, hogy alakultak az idők során a cárról és művéről alkotott nézetei publikációiban.

Fentebb már szóba került, hogy amikor R. G. Szkrinnyikov első munkáit publikálta az opricsnyináról, valójában egy kedvező történelmi időszak volt a szovjet történetírásban. Mégis egyfajta kutatói bátorságra vallott, hogy az Sz. B. Veszeloovszkij kutatásaival erőteljesen meggyengített platonovi vonal gazdagon dokumentált, ütőképes formában először R. G. Szkrinnyikov által a *Groznij opricsnyinai földreformja* című tanulmányában újította meg magát. Ebben R. G. Szkrinnyikov elismeri Sz. B. Veszeloovszkij bírálóinak jogosságát, mégis arra a következtetésre jut, hogy „az opricsnyinai intézkedések éle az ellenzéki hangulatú, a szolgáló nemesi állam megerősödését zavaró feudális arisztokrácia ellen irányult”, s hogy ezzel az opricsnyina „likvidálta a feudális arisztokrácia nemzeti földbirtokainak jelentős részét és aláasta politikai jelentőségét”.³⁰ R. G. Szkrinnyikov ezzel a végkövetkeztetéssel sokban közel jutott Sz. F. Platonov véleményéhez a bojárság anyagi alapjait megrendítő opricsnyinai reformról. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy egy addig alig tanulmányozott forrás csoport – a *kazanyi* és *szvijazszki* összeírások – bevonásával ismét szilárd fundamentumra állította az ismert koncepciót, visszaadta annak Sz. B. Veszeloovszkij által megrendített hitelét.

R. G. Szkrinnyikov 1965-ben még egyvel előbbre lépett, és új érvekkel cáfolta a sok tekintetben veszelovszkiji alapokon nyugvó zimini koncepciót. 1965-ben jelentette meg ugyanis az *Opricsnyina és*

³⁰ R. G. Szkrinnyikov: Opricsnaja zemelnaja reforma Groznogo 1565 g. In: *Isztoricseszkiye zapiszki*, t. 70. M., 1961. 248.

az *utolsó részfejedelemségek Oroszországban* című nagy tanulmányát, amelyben az előbbi felfogás tartópillérét vetette tüzetes vizsgálat alá. Kiindulásként jogosan szegezte A. A. Ziminnek a kérdést: „a feudális széttagolódás tradícióinak hordozójaként miért nem a fejedelmi-bojár arisztokrácia és miért a moszkvai egyház és egy olyan föld ellen lép fel, amelyen a helyi bojárságot még a 15. század végén kisajátították?” Továbbá az összes részfejedelem közül miért csak az egy Sztarickij „a részfejedelmi széttagolódás és decentralizáció közvetítője”?³¹

Ezt követően sorra megvizsgálja a 16. század második felében fennállt részfejedelemségeket, és végül arra a következtetésre jut, hogy „sem Groznij, sem opricsnyinai dumája soha nem léptek fel a részfejedelmi nagybirtokok következetes ellenségeiként”.³² Sőt, a cár éppenséggel bőségesen adományozott részfejedelemségeket, mert „a fejedelmi-bojár arisztokráciával való éles összeütközés idején az opricsnyina alatt a kormányszatnak szüksége volt a részfejedelmi hatalmasokra”.³³

R. G. Szkrinnyikov nagy apparátussal rendelkező cikkei, amelyekben hatalmas forráskritikai munkával és nagy mennyiségű új forrás bevonásával az opricsnyina történelmi jelentőségének újszerű interpretációjával állt elő, előrevetítették egy új, nagyszabású monográfia megszületését. Ennek első része *Az opricsnyina kezdete* címmel 1966-ban jelent meg, majd ezt követte 1969-ben a második rész, *Az opricsnyina terrorja* címmel. Minthogy a könyvek lényegében megegyeztek R. G. Szkrinnyikov doktori disszertációjával, a második rész kiadásának elhúzódása ellenére már 1967-ben megismerkedhetett a történész-közvélemény R. G. Szkrinnyikov legfontosabb eredményeivel és nézeteivel a disszertáció téziseiben. Ugyanebben az évben jelent meg a szerző *Önkényuralom és opricsnyina* című koncepcionális összefoglalást adó tanulmánya is. Ezekben a munkákban R. G. Szkrinnyikov kísérletet tett az opricsnyina történetének az addigiaknál teljesebb feldolgozására.

R. G. Szkrinnyikov már *Az opricsnyina kezdete* című kötet elején tüzetes forráskritikai vizsgálatnak vetette alá a számba jövő elbeszélő forrásokat, több esetben is újszerű magyarázatokra jutva.³⁴ Leg-

³¹ R. G. Szkrinnyikov: Opricsnyina i poszlednyije ugyelniye knyazsenyija na Ruszi. In: Isztoriczeszkije zapiszki, t. 76. M., 1965. 153.

³² I. m., 173.

³³ I. m., 174.

³⁴ Vö.: R. G. Szkrinnyikov: Nacsalo opricsnyini, L., 1966. 20–64.

nagyobb eredménye azonban két másik forráscsoport tulajdonképeni újrafelfedezésében, első szisztematikus feltárásában nyilvánult meg. Láthattuk, hogy R. G. Szkrinnyikov már két évvel Sz. B. Veszeloovszkij opricsnyinával kapcsolatos írásainak kiadása előtt publikálta a kazanyi száműzetésekről szóló rendelet rekonstruálásával és a kazanyi összeírások tanulmányozásával kapcsolatos eredményeit. Ennek alapján 170-180 főre bővítette az Sz. B. Veszeloovszkij által – a töredékes formában publikált összeírások miatt – csak 58 főben meghatározott kazanyi száműzötteket. R. G. Szkrinnyikov *Az opricsnyina kezdete* című könyvében közzétette a levéltári anyag alapján általa összeállított 1565-ben Kazanyba, Szvijassszka és Csebokszariba száműzöttek listáját.³⁵ Ennek alapján koncepcionálisan új következtetésre jutott. Hasonló módon egy addig csak részlegesen tanulmányozott forrás tüzetes vizsgálata vezette őt az opricsnyina arculatát illető új megállapításokra, midőn Ivan Groznij kegyvesztettjei listájának szövegét rekonstruálta.³⁶

R. G. Szkrinnyikov metodológiai kiindulási pontja Lenin V. O. Kljucsevszkijhez visszamenő ismert, a 17. századi orosz államról szóló megállapításán alapult. R. G. Szkrinnyikov ugyanis a szóban forgó meghatározást érvényesnek tekintette a 16. századi orosz államra is.³⁷ Ezt a felismerését alátámasztották a konkrét kutatások, többek között *Az opricsnyina kezdete* című könyv terjedelmes bevezető fejezete. Utóbbi szolgált egyébként R. G. Szkrinnyikov számára a Kiválasztottak Tanácsa és az opricsnyina közötti kapcsolat megrajzolásához is eszközként. E fejezet alighanem egyik legjelentősebb megállapítása a „szolgáló nemesség politikai gyengeségéről” szóló rész,³⁸ hiszen ez a későbbiekben lehetőséget adott a szerző számára, hogy a „reformidőszak” és az opricsnyina közötti folytonosság, illetve az opricsnyina társadalmi bázisa kérdésében a tradicionális állásponthez képest új véleményt fejtessen ki.

R. G. Szkrinnyikov e széles elterjedt felfogás számos összetevőjét maga sem tagadta: „Az opricsnyinai terror, a bojár дума kompetenciájának korlátozása, a szolgáló nemeseknek és deákoknak a dumába vonása, a szolgáló nemesi bürokrácia szerepének és jelentőségének kiszélesítése és végül, a zemszkij szobor az opricsnyina alatt vitathatatlanul hozzájárult a bojár arisztokrácia politikai

³⁵ I. m., 413–7.

³⁶ R. G. Szkrinnyikov: *Opricsnij tyerror*, L., 1969. 264–5.

³⁷ R. G. Szkrinnyikov: *Opricsnyina Ivana Groznogo (Avtoreferat)*, L., 1967. 35.

³⁸ R. G. Szkrinnyikov: *Nacsalo opricsnyini*, 125.

befolyásának gyengítéséhez és az abszolutizmus felé fejlődő centralizált monarchia megerősítéséhez.”³⁹ Tehát maga is a centralizált állam előrehaladása egy történelmi szakaszaként fogta fel az opricsnyinát, amely ezek szerint a centralizáció fő akadályja, a bojár arisztokrácia ellen irányult.

R. G. Szkrinnyikov nagy érdeme volt, hogy nem elégedett meg ezzel a közhelyszámba menő megállapítással, a bojárságot nem kezelte differenciálatlanul, egységes ellenséges tömbként a centralizáció számára, hanem kísérletet tett az opricsnyina bevezetését megelőző politikai harcok teljes rekonstruálására. Ez a megközelítése két fontos eredményhez vezetett. Egyrészt sikerült kimutatnia, hogy az opricsnyina első 5-6 évében a fő politikai támasz a régi moszkvai bojárság és a dvorjansztvo volt – ám utóbbinak csupán egy töredék része,⁴⁰ ami logikusan összefüggött a szolgáló nemesség viszonylagos politikai erőtlenségével, illetve a bojárság hagyományosan erős pozícióival a társadalmi életben. Elfogadható tehát R. G. Szkrinnyikov azon következtetése, hogy az opricsnyina eredményei már eleve csak felemásak lehettek, illetve szükségszerűen nem tudott változtatni az orosz állam egyenlő „önkényuralom bojár dumával és bojár arisztokráciával” képletén.⁴¹

Ezen pedig már csak azért sem tudott változtatni – következik R. G. Szkrinnyikov koncepciójából –, mert a bojárság pozícióinak megrendítése, mint tudatos politikai program, csak létrehozásának évében jellemezte.

Ez a gondolat különösen egyértelműen megfogalmazott formában olvasható az opricsnyinának szentelt trilógia utolsó, 1975-ben megjelent kötetében: „mint fejedelemellenes intézkedés az opricsnyina nem maradt fenn egy évnél tovább. 1566–72 között az opricsnyinai repressziók egész súlyukkal a régi moszkvai bojárságra, a felső prikázbeli bürokráciára, részben a dvorjansztvóra és a papságra, tehát olyan társadalmi rétegekre zúdultak, amelyek régtől fogva a monarchia legszilárdabb bázisai voltak.”⁴² R. G. Szkrinnyikov interpretációjában tehát az opricsnyina egymástól élesen elváló két szakaszra osztható.

1975-ös, több kiadást megért, számos nyelvre lefordított népszerű összefoglalásában a kljucsevszkiji és veszelovszkiji megjelenítő

³⁹ R. G. Szkrinnyikov: Opricsnyina Ivana Groznogo, 41.

⁴⁰ R. G. Szkrinnyikov: Ivan Groznij, M., 1975. 191.

⁴¹ R. G. Szkrinnyikov: Opricsnij tyerror, 248., tőle még: Ivan Groznij, 192.

⁴² R. G. Szkrinnyikov: Rosszija poszle opricsnyini, L., 1975. 7.

erővel fejt ki, hogy 1567 és 1570 között „az opricsnyina politikatörténetének gerincévé a cári unokatestvér, Vlagyimir Andrejevics fejedelem hívei elleni, majd Novgorod pusztításával befejeződő iszonyatos per vált. A terror oka nem annyira a hírhedt novgorodi szeparatizmus, mint inkább az uralkodó osztály legbefolyásosabb csoportosulásainak támogatását elvesztő vezetők azon igyekezete volt, hogy a hatalmat bármi áron kezükben tartsák. A tömeges terror, az általános rettegés és feljelentgetések körülményei között az opricsnyinában létrehozott erőszakapparátus mértéktelen hatást gyakorolt a vezetés politikai struktúrájára. A legvégén aztán a terror örögi gépezete kicsúszott létrehozóinak ellenőrzése alól.”⁴³

Mi következik az opricsnyina két szakaszra bontásából? Részint az, hogy „az opricsnyikok garázdálkodásai példátlanok voltak és nem volt rájuk magyarázat”,⁴⁴ tehát, hogy az opricsnyina fennállása nagyobbik részének legfőbb történelmi érdeme, hogy a pogromok „nem tudták megváltoztatni a Kiválasztottak Tanácsa reformjai időszakában világosan fellelhető politikai fejlődés alaptendenciáit”.⁴⁵ Ilyen értelmezésben az opricsnyina derékba törte a megelőző időszak meghatározó politikai vonalát – a centralizációt –, és egyrészt elidegenítette magától a centralizált állam természetes tömegbázisának döntő részét,⁴⁶ másrészt ketté is osztotta azt, hiszen „sajátos állammá vált az államban, pontosabban az állam felett”.⁴⁷

A felsorolt „objektív” eredményei ellenére is, rendkívül problematikusnak tűnik ezek után az opricsnyina történelmi érdemének kérdése. Kiderült ugyanis, hogy a fennállásának nagyobbik részét meghatározó terror „teljes értelmetlenség”⁴⁸ volt, és ez súlyos következményekkel járt az állam számára. Politikai értelmét általában nem vonta kétségbe R. G. Szkrinnyikov, egy „sajátos felülről jövő fordulatnak tekintette, amelynek célja a korlátlan uralom elvének megerősítése volt”.⁴⁹ Azt is racionális okokkal magyarázta, hogy ez az intézmény hogyan fordult szembe (hogyan *kellott* szükségképpen szembefordulnia) saját magával (elsősorban azért, mert elveszítette szociális bázisát). Kutatásai fényében azonban igen jelentős hang-

⁴³ R. G. Szkrinnyikov: Ivan Groznij, 191.

⁴⁴ I. m., 195.

⁴⁵ R. G. Szkrinnyikov: Opricsnij tyerror, 247–8.

⁴⁶ R. G. Szkrinnyikov: Nacsalo opricsnyini, 412.

⁴⁷ I. m., 270.

⁴⁸ R. G. Szkrinnyikov: Ivan Groznij, 191.

⁴⁹ I. m., 192.

súly tevődik annak a megállapítására, hogy „az opricsnyina sohasem rendelkezett egységes, fennállása során változatlanul maradó elveken nyugvó következetes politikával”.⁵⁰ Meggyőzően bizonyította, hogy az opricsnyina létrehozásának évében meghatározott, objektív politikai értelemmel bírt, hasonlóképpen bizonyítottnak tekinthető, hogy a későbbiekben ezt elveszítette. Így viszont továbbra is kérdés, hogy milyen értelemben volt az „opricsnyina periódusa... a feudális széttagolódástól az abszolút monarchiáig vezető hosszan tartó történelmi folyamat fontos szakasza”.⁵¹

R. G. Szkrinnyikov egyik kritikusanak, V. V. Dorosenkónak az a kérdésfeltevése ezért jogosnak tűnik, hogy „az opricsnyina miért „vitathatatlanul” vezetett a centralizált monarchia megerősítéséhez”,⁵² de azzal a véleménnyel vitatkozni kell, hogy úgymond, R. G. Szkrinnyikov egészében visszatért volna „az opricsnyina mint fejedelemellenes politika tradicionális nézetéhez”⁵³ (Sz. M. Kastanov). Amíg ugyanis a kérdéses időszakban megjelent másik nagy monográfia szerzője, A. A. Zimin, meghatározott mértékben valóban átvette Sz. B. Veszeloovszkij legfontosabb eredményeit, s az ezek által kijelölt úton haladt tovább, addig aligha igaz, hogy R. G. Szkrinnyikov „visszatért volna” a platonovi–szagyikovi irányvonalhoz. Az eddigiekben elmondottak ezt semmiképpen sem támasztják alá. Sokkal inkább arról van szó, hogy mindkét alapvető felfogás időt álló eredményeit elfogadta, és továbbfejlesztette, aminek eredménye egy új, eredeti, harmadik koncepció lett.

Ennek a felfogásnak vannak természetesen problematikus pontjai. Fentiekben utaltunk arra, hogy véleményünk szerint nem tekinthető egyértelműnek e konstrukcióban az opricsnyina és a centralizáció viszonya. Ezzel szorosan összefügg az a kérdés, hogy mennyiben tekinthető a „hatalmas bojár arisztokrácia” a feudális széttagoltság maradványai hordozójának, hogy nemcsak arról van-e szó, hogy a bojártság a semmi által nem korlátozott önkényuralom ellensége. Ez utóbbi esetben viszont élesen felvetődik az általános, értékelési kérdés: milyen értelemben nevezhetők haladóknak az ellene

⁵⁰ R. G. Szkrinnyikov: Opricsnyina Ivana Groznogo, 21.

⁵¹ R. G. Szkrinnyikov: Szamogyerzsavije i opricsnyina. In: Vnutrennyaja politika carizma (szeregyina XVI–nacsalo XX v.), L., 1967. 71.

⁵² V. V. Dorosenko–Z. K. Janyel: Zametki o novoj lityerature po isztorii feodalnoj Rosszii. In: Isztorija SZSZSZR. 1968. No 5. 159.

⁵³ Sz. M. Kastanov – Ju. R. Klokman: Szovjetszkaja lityeratura 1965–1966 gg. po isztorii Rosszii do XIX veka. In: Isztorija SZSZSZR, 1967. 5. 169.

(tehát az önkényuralom ellen) küzdő erők? Konkrétan tehát: nevezhető ugyanaz a történelmi jelenség 1565-ben haladónak, majd 1566-tól haladásellenesnek, amikor nyilvánvaló, hogy nem véletlenül lett azzá, amivé lett?

R. G. Szkrinnyikov az opricsnyináról szóló trilógia, valamint az *Ivan Groznij* című népszerű-tudományos összefoglaló után, leszámítva utóbbi újabb kiadásait, az ezt követő több mint másfél évtizedben már csak egy-egy cikk erejéig foglalkozott IV. Iván uralkodásával: kutatómunkájának homlokterébe új problémák kerültek.

A Szovjetunió felbomlását követő időszakban azonban ismét szükségesnek tartotta, hogy visszatérjen ősi témájához. 1992-ben megjelent monográfiája lényegét tekintve az 1960-as években megjelent opricsnyinakutatásainak új szintézise. Szerkezetében, néhol frazeológiájában és arányaiban ugyan különbözik az opricsnyinatrilógiától, ám felhasznált forrásaiban és koncepciójában változatlan. Igyekszik ugyanakkor az eltelt időszak szakirodalmát beépíteni, s reagálni az időközben megfogalmazott új nézetekre, kritikákra.

Továbbra is kitart azon elképzelése mellett, hogy az opricsnyina eredetileg a szuzdali arisztokrácia ellen irányult, de már fennállásának második évétől kezdve nem szabályozta egységes politikai irányvonal, majd hamarosan az esztelen terror uralta el, s 1572-ben meg kellett szüntetni.⁵⁴ Ezzel egyúttal elvetette A. Zimin, V. Kobrin, D. Al'sic ettől eltérő érveléseit.

Koncepcionális értelemben új elemnek tekinthető, hogy R. G. Szkrinnyikov nagy jelentőséget tulajdonít orosz földön is a nyugati társadalmakat meghatározó szerződéses-jogi viszonyoknak. E tekintetben a történetírói tradícióknak megfelelően Novgorodot hozza fel pozitív példaként, és Novgorod Moszkva általi bekebelezését Oroszország politikai fejlődésében fordulópontnak értékeli.⁵⁵ Óvatossá formában tehát ő is az alternatívák meglétét hangsúlyozza a korabeli orosz történelemben. Nemcsak a 15. században, de még a 16. század közepén is. Ez esetben Kurbszkij herceg ismert leveleinek „demokratikus” jellegére utal, amely, szerinte, azt bizonyítja, hogy létezett más elképzelés is az orosz állam berendezkedéséről, mint a IV. Iván-féle autokratikus modell. R. G. Szkrinnyikov úgy tartja, hogy éppen a fejedelmi leszármazottak és a bojárok lehettek volna

⁵⁴ R. G. Szkrinnyikov: *Carsztvo tyerrora*. L., 1992.

⁵⁵ I. m., 522.

az ellensúlyai a „moszkvai típusú” centralizációnak, IV. Iván despotizmusának.⁵⁶

R. G. Szkrinnyikov nem hagy kétséget az opricsnyina kárhozatos következményeit illetően: „Az orosz társadalomra gyakorolt demoralizáló hatását tekintve e terrort csak a tatár igával rokoníthatjuk.”⁵⁷ Még jelentősebb az a negatívuma, hogy „mivel az autokrácia a terror körülményei között született, hosszú időre meghatározta a kialakuló politikai szisztémát”.⁵⁸

R. G. Szkrinnyikov a rá jellemző tényközpontú feldolgozási mód keretei között általában óvakodni szokott a hangzatos minősítések-től, a metodológiai szintű általánosításoktól. Ebben a könyvében némiképp kivételt tett, bár a monográfia műfaja ennek nemigen kedvez. Így az alternatívákról vallott elképzelése kissé idegenül hat szövegkörnyezetében. Azt mindenesetre nyugtáznunk kell, hogy az arisztokrácia központi hatalommal szembeni ellenséges viszonyulásának ősi teóriáját egy váratlan fordulattal visszajára fordította. Ezzel megszületett a „reakciós bojárok” formula helyett az objektíve „reakciós állam” tézise. Érdeemes ezt tovább gondolni, s ebben R. G. Szkrinnyikov is sokat segíthetett volna, ha pontosítja, hogy valójában az orosz állam „moszkvai típusú centralizációja”, „autokratikus volta” vagy „despotizmusa”, netán általában az egyeduralkodó forma miatt volt történelmi kifogása.

1996-os népszerű formában megírt – kétkötetes – összefoglalásában aztán R. G. Szkrinnyikov minderre választ adott. Koncepciója a legpregnansabban az *Epilógus*ban érhető tetten. Itt ismét leszögezi, hogy a nyugati „szerződés” gondolata nem volt idegen az oroszok számára, és ezt Novgorod testesítette meg. A pomesztyén alapuló katonai-szolgálati rendszer megszervezésével azonban megkezdődött az irányítás rendszerének átalakítása az autokrácia és centralizáció elveinek alapján.⁵⁹ Ami nem azt jelentette, hogy ne lettek volna olyan társadalmi erők, amelyek ezt a berendezkedést opponálták volna. A felsorolt tények – R. G. Szkrinnyikov könyvében – „azon elképzelések hibás voltát illusztrálják, amelyek szerint a hercegek és bojárok (az autokrata uralkodóval együttesen) a moszkvai mintájú állami centralizáció harcosaiként léptek volna fel... Éppen hogy az

⁵⁶ I. m., 524.

⁵⁷ I. m., 527.

⁵⁸ I. m., 526.

⁵⁹ R. G. Szkrinnyikov: *Velikij goszudar Ioann Vaszilevics Groznij*. t. II. Szmolenszk, 1996. 341.

opricsnyinai erőszaktól szenvedő arisztokrácia és zemscsinabeli nemesség volt képes igazából az államhatalom despotizmusával szemben állni. Ám a véres terror megsemmisítette a nyílt ellenállás bármilyen irányból jövő lehetőségét.”⁶⁰ S minthogy R. G. Szkrinnyikov az opricsnyinát az állami tulajdon fejlődésének csúcspontjaként kezeli, törvényszerűen jut el odáig, hogy a tulajdon szférájába történő erőszakos állami beavatkozás végső eredménye gazdasági visszaesés, politikai megrázkódtatások és a terror lett.⁶¹

R. G. Szkrinnyikov tehát hű maradt eredeti koncepciójához, és továbbra sem vitatta el az opricsnyina politikai értelmét. Más kérdés, hogy a centralizációról az évtizedek során változott az elképzelése. Annak „moszkvai mintáját” immár nem tartotta előrevivőnek, az ellene szegülőket viszont – néha talán érdemükön felül – például értékűeknek vallotta, és lesújtó ítéletet mondott a terrorhoz vezető despotikus autokráciáról.

R. G. Szkrinnyikov a 90-es évek második felében elérkezettnek látta az időt arra, hogy egy hosszabb időszak orosz történetének összefoglalását adja. Az *Oroszországi történelem. IX–XVII. század* című művében természetesen jelentős helyet szán IV. Iván korának. Figyelemre méltó módon itt már a „centralizáció” és a „despotizmus” fogalom nem kap jelentőséget, ehelyett az autokrácia kiteljesítésében látja az opricsnyina történelmi jelentőségét, ami viszont az állami földtulajdon gigantikus megnövelési kísérletén nyugodott.⁶² Ez utóbbi tétel képezi egyúttal a koncepció fundamentumát. Ruszlan Grigorjevics itt ismét óvakodik a nagyszabású értékelésektől, de könyve egy másik – távolabbi – helyén egyértelművé teszi, hogy az opricsnyina, a hatalom birodalmi rendszere csak katasztrófához vezethetett, amennyiben megosztotta a hatalom politikai támaszát, a nemességet.⁶³ Előkerül ugyanakkor Ivan Groznij – és családja – idegbetegségének régi toposza,⁶⁴ ám nem hangsúlyosan. A racionális magyarázat dominanciája érvényesül ez esetben is, amely végső soron IV. Iván korlátlan egyeduralomról vallott elképzelései és a gyakorlat közötti különbségből vezeti le a történéseket.

A nem sokkal ezután megjelent oktatási segédkönyvében – *A IX–XVII. századi Rusz* – a műfajából adódóan már több szubjektívabb-

⁶⁰ I. m., 343.

⁶¹ I. m., 359–60.

⁶² R. G. Szkrinnyikov: *Isztorija Rosszijszkaja IX–XVII vv. M.*, 1997. 315.

⁶³ I. m., 373.

⁶⁴ I. m., 352.

nak tetsző tömör értékelés is olvasható. Itt ismét nagy hangsúlyt kap az a tétel, hogy az opricsnyina második szakaszában a megtorlások elveszítették minden értelmet, és hogy a véres szörnyűség bélyeget nyomott az orosz társadalom politikai életének minden oldalára.⁶⁵ Az opricsnyina R. G. Szkrinnyikov definíciójában az autokrácia, a korlátlan cári hatalomgyakorlás rendszerének első megtestesülése volt az orosz történelemben,⁶⁶ vagy másképpen: lényegét tekintve ez egy gyökeres állami fordulat volt.⁶⁷ Ezek után kissé életszerűtlennek tűnik a kötetben a cár töprengése azon, „hogyan kellene egy gyökeres állami fordulatot végrehajtani úgy, hogy közben ne sérüljön a törvényesség?”,⁶⁸ hiszen az opricsnyina lényege a törvényen kívülség – pontosabban: felettség – volt, ahogyan azt egyébként R. G. Szkrinnyikov nagy megjelenítő erővel ábrázolta.

Az új évezred létrehozta az új szintézist, R. G. Szkrinnyikov népszerű formában megírt *Ivan Groznoj* című művét, amelyben reagál az új szakirodalom (így pl. B. Florja, A. Jurganov, A. Filjuskin) legfontosabb felvetéseire. A korábbi könyveihez képest itt jelentősebb szerepet kap IV. Iván személyiségének kérdése – nem egyszerűen személyiségvonásainak leírásában, hanem az események egyik motiváló tényezőjeként. Az alaphangot már a kötet fülszövege is megadja, amely így reklámozza IV. Ivánt (és a róla szóló könyvet): „Ivan Groznoj cár, ha úgy tetszik, az oroszországi történelem egyik legkevésebbé egyértelmű személyisége. Tehetséges államférfi, bölcs reformer – és véreskezű zsarnok, egy olyan ember, aki népét a szörnyűséges repressziók káoszába vetette.” S valóban, a könyvön végigvonul egyfajta kettősség. A szerző leszögezi, hogy „a hasonló intézkedések objektíve (ti. az opricsnyina első évéé – Sz. Gy.) hozzájárultak azon széttagolódás maradványainak leküzdéséhez, amelynek legmélyebb alapját a hercegi-bojár nagybirtokok képezték”,⁶⁹ s „az opricsnyinai terror bármennyire is demoralizálta a társadalmat, nem tudta a fejlődés alaptendenciáját – egyebek között a centralizáció előrehaladását – megakadályozni”.⁷⁰ Mivel itt nem szerepel a centralizáció „despotikus” vagy „moszkvai minta” jelzője, ezért az a benyomás támad, mintha a zsarnok cár és a hercegi arisztokrácia egy-

⁶⁵ R. G. Szkrinnyikov: Rusz IX–XVII veka. Szpb., 1999. 218.

⁶⁶ I. m., 208.

⁶⁷ I. m., 207.

⁶⁸ I. m., 206.

⁶⁹ Ruszlán Szkrinnyikov: *Ivan Groznoj*. M., 2001. 333.

⁷⁰ I. m., 337.

szerre lenne a haladó központosítás kerékkötője. Az sem teljesen világos, hogy a cár képzelt vagy valóságos összeesküvők ellen harcol állandóan? Egyszer talán igazi árulókkal (vö.: 221–2.), máskor viszont képzelt ellenségekkel (309.). Ez lehet, hogy a valóságban így is történt, de kétségtelen, hogy erőteljesen hozzájárul IV. Iván egy-fajta kettős megítéléséhez.

Egy biztos: Ruzslan Szkrinnyikovnak itt sincs – és sosem is volt – jó véleménye „hőséről”, IV. Ivánról. A pétervári tradíció örököséként, a forrásokat vallatóra fogva igyekezett történészi – racionális – magyarázatot találni Groznij politikájára. Sosem hagyott kétséget azonban afelől, hogy a cár mérhetetlen – és indokolatlan – károkat okozott országának, amire semmiféle utólagos történészi okoskodás nem találhat mentségeket. Ruzslan Grigorjevics egyszersmind jó ízlésű történész is volt: műveit sosem lehetett olcsó, konjunkturális célokra felhasználni. Nem az őriültet, hanem a hibás előfeltevésekkel hibás konklúziókra jutó, hibás eszközökkel operáló uralkodót láttatja műveiben. Maga mindig is óvakodott a bombasztikus ítéletektől. Beszélnek helyette az általa felkutatott források és tények: mindenfajta manipuláció természetes ellenségei.

Ez a tiszta történészi magatartás eredményezi, hogy R. G. Szkrinnyikov írásaiban semmilyen kurzus nem található igazolást az erőskéz-politika történelmi szükségszerűségére.

Párhuzamos sorsok: történésznek lenni a Szovjetunióban és Magyarországon

(Ruszlán Szkrinnnyikov és Perényi József portréjához)

Az alábbiakban két történészről lesz szó. Az köti össze őket, hogy mindketten témavezetőim voltak: az egyik a kisdoktorimé, a másik a kandidátusi disszertációmé. Az utóbbi magyar,¹ az előbbi orosz ember.² Találkozhattak is volna, de nem találkoztak. A köztük lévő 16 év korkülönbség túl soknak bizonyult: mire a szovjet történész végre Nyugatra (mármint Magyarországra) utazhatott, magyar mentorom már nyugdíjba vonult, és kisvártatva meg is halt. Mindkettőjük megélte azonban az 50-es éveket, és aktív volt a 60–70-es években. Életük és történészségük nagyobbik fele a szovjet korszakra esett. És – ahogy az orosz szakszleng mondja – mindketten „feudálisok” voltak. Így tehát nem is annyira az én személyem, hanem a kor, amelyben éltek és a kor, amellyel foglalkoztak kötötte össze őket. Pályájuk egyező és eltérő vonásai a két történetírás – nemkülönben a két történetírói világ – hasonlatosságaira és különbözőségeire is fényt vetnek.

Perényi József 1915-ben született – ahogy a különböző időkben írott önéletrajzai kis, ám méltányolható következetlenséggel tanúsít-

¹ Életútjának felvillantásával egyszer már megpróbálkoztam a nekrológ-műfaj által adott lehetőségek keretein belül. L. Perényi József 1915–1981. In: Egyetemi Lapok, 1981. 18.

² R. G. Szkrinnnyikov életpályával részletesen foglalkozom két tanulmányban is (Ruszlán Grigorjevics i Ivan Groznij in: Trudi kafedri isztorii Rosszii sz drevnyejsh vremenjon do XX v. Szpb., SZPBGU, 2007. 25–38; R. G. Szkrinnnyikov: Isztorik i mir – mir isztorika (Opit rekonsztrukcii). In: Gyula Szvak, Tjumenecv I. O. (szerk.) Ruzsisztyika Ruszlana Szkrinnnyikova: Szbornyik sztatyej pamjatyi professzora R. G. Szkrinnnyikova, v cseszty jego 80-letyija. Ruzsisztyikai könyvek XXX. Russica Pannonicana, Bp., 2011. 9–21.), ami talán felment az alól, hogy ebben az írásban is megtegyem ezt.

ják – értelmiségi³ és nagyüzemi munkás családban. Ruszlan Grigorjevics Szkrinnyikov 1931-ben értelmiségi – hidromérnök apa és tanító anya – közegben.⁴ Előbbi a budapesti bölcsészkart végezte, de a szegény, ám tehetséges fiú közben több szemeszteren át tanulhatott szláv nyelveket Párizsban. Utóbbi a Leningrádi Állami Egyetemen tanult. A magyar diák az egyetem elvégzése után fizetés nélküli tanársegédként a tanszéken maradt, és a disszertációját a segédtudományok köréből *A francia iskolák hatása a magyar okleveles gyakorlat kialakulására* címen írta. A szovjet egyetemista aspirantúrára került a Herzen Pedagógiai Főiskolán, és a novgorodi birtokok gazdaságából védte meg disszertációját. A látszólag távoli két témát összeköti a forrásközpontúság. Ami egyáltalán nem véletlen, hiszen Perényi József mentora Szentpétery Imre, a Segédtudományi Tanszék akkori vezetője, míg Ruszlan Szkrinnyikov témaadója, B. A. Romanov, az egykori Kljucsevskij-tanítvány, még az 1917 előtti „pityeri” iskola képviselője volt.

Pályájuk párhuzamos íve itt látványosan elválik egymástól. A fiatal magyar doktor a háború előtti idők Horthy-korszakában először állás nélkül marad, majd Isztambulba kerül a Ganz-gyár képviselőjére, ahol könyvelőként keresi kenyerét. Kevés azonban az adminisztráció – később azt is kiadja „négernek” –, a felszabadult időt a levéltárakban tölti, megtanul törökül és egy sor balkáni nyelven: a szláv specializáció és orientáció, tehát paradox módon hivatali éveiben újabb erőteljes impulzust kap. A kétéves katonáskodás ugyan ezt a foglalatosságot látszólag derékba törí, ám a háború végnapjai a hadapród őrmestert a szovjet oldalon találják, hónapokig hadosztálytolmácsként szolgál, majd a felszabadulás után kultúrattaséként Moszkvába kerül, ahol az akkori idők első számú törté-

³ 1951. július 26-án kelt „Életrajza” apja értelmiségi származásáról tudósít, míg az 1951. II. 5-i „Önéletrajz” az „értelmiségi” megjelölés után zárójelben részletes felsorolást ad „földműves, katona, pénzügyőr, rendőr, detektív”. Az 1955. XI. 8-i „Életrajzában” a „falusi napszámos, kereskedősegéd, finánc, rendőr, detektívfelügyelő” felsorolás szerepel. (In: Perényi József Személyes Iratai, a továbbiakban: PJSZI, amelyeket Perényi József nem sokkal halála előtt, 1981-ben bocsátott rendelkezésemre. Ezek az 1950-es évek első felében keletkezett iratokat tartalmazzák. A többi dossziét az ELTE Levéltár őrzi a Kelet-Európa Történeti Tanszék iratai között, a 107-es számú fondban.)

⁴ R. G. Szkrinnyikov életrajzáról l. részletesebben: I. O. Tyumencev – V. G.: Ananyjev: „Rosszija jego matyerik”: k 75-letyiju Ruszlana Grigorjevicsa Szkrinnyikova. In: Trudi kafedri isztorii Rosszii sz drevnyejsih vremjon do XX v. Szpb., SZPBGU, 2007. 5–19.

nésze – ekkor éppen nagykövet – Szekfű Gyula mellett dolgozhat több mint egy évig. Ezt követően végre odakerül, ahová képzettsége mindig is predesztinálta: a Teleki Pál Kelet-európai Intézetbe.

Ruszlán Szkrinnyikov a háborús években még kiskamasz, és amikor magyar kollégája élete újabb fordulathoz ér, akkor ő éppen az egyetemi tanításba ismét visszaengedett B. A. Romanov szemináriumára jár. Perényi Józsefet ez idő tájt – 1951 legelején – rúgják ki a pártból, ami a teljes egzisztenciális ellehetetlenüléssel fenyegeti. Ruszlán Szkrinnyikov egyetemi hallgató ebben az időben azt kénytelen konstatálni, hogy kedvenc tanárát újból megsemmisítő kritika alá veszik – az amúgy korszakos jelentőségű és korát megelőző – műve, a *Ljugyi i nravi Drevnyej Ruszi* könyvéért, annak „burzsoá szemléletéért”, és ismét eltiltják a tanítástól.

Perényi József szintén „burzsoá objektivitásáért” és ráadásul „a szovjet történettudományhoz való nem megfelelő viszonyáért”⁵ bűnhődik. És a „corpus delicti” szintén egy könyv. Csak éppen a kor vezető szovjet történésze, B. D. Grekov *Az orosz parasztság története a legrégebb időkől a XVII. század végéig* című szintézise második része. És annak is a magyar fordítása, amelyen Perényi József éppen dolgozott, és lelkes filozófként szabad idejében is töprengett. És ezen gondolatait⁶ – szerencsétlenségére – megosztotta az egyetemi menzán, ebéd közben, történész kollégájával. Akinek egyébként tudjuk a nevét, sokkal később, a rendszerváltás körül a rendszerváltó értelmiség egyik zászlóvivő alakja lett, ekkor azonban még kötelességének érezte, hogy jelentse az esetet a megfelelő szerveknek.⁷ A taggyűlésen a kirúgási határozatot iniciáló kollégát szintén ismerjük: ő

⁵ 1951. július 26-i életrajzában pontosan idézi a verdiktet: „a szovjet tudományhoz való helytelen viszonyulás és tudományos munkámban való objektívista maradványok”. In: PJSZI

⁶ Perényi József ezt úgy mesélte, hogy fordítás közben feltűnt neki: B. D. Grekov néha felcseréli a forrásokban két jelentésben (eke, ekealj) előforduló „szoha” terminust. Aztán ezt a felismerését – elővigyázatlanul – megosztotta ebédpartnerével.

⁷ Perényi József az MDP VIII. k. pártbizottságának 1951. január 23-án írott felülvizsgálati kérelmében a neki tulajdonított vádak elutasítja, de a kor szellemében elismeri, hogy „Rámutattak a tudományos munkásságomban és magatartásomban megmutatkozó objektív (sic!) vonásokra, amelyek megakadályozták pártszerű magatartásomat és kiállásomat... mert valóban még messze vagyok attól, hogy akár tudományos munkámban, akár magatartásomban teljesen levetközzem a régi polgári maradványokat és mindig, minden körülmények között pártszerűen tudjak kiállni.” In: PJSZI

vad sztálinistából a kádári „puha diktatúrában” lényegében liberális történészé „avanzsált”.⁸

Egyébként az ügyből végül is nem lett nagy baja Perényi Józsefnek. Ő legalábbis gyakran emlegette, hogy ennek köszönhetően tett szert egy értelmes szakmára – e nehéz hónapokban ugyanis a biztonság kedvéért kitanulta az autószerelő mesterséget. És *Az orosz parasztság története* is rendben megjelent. Amúgy Perényi József nemcsak a baját, de a „megmenekülését” (hogy ráadásul nem rúgták ki még a munkahelyéről is) Grekov akadémikusnak köszönhetette. Történt ugyanis, hogy Rákosi Mátyás méltó évfordulós megünneplésén vitatkozott a MTA Történettudományi Intézete, és sehogyan sem tudták eldönteni, mi lenne a leghatékonyabb formája a szocialista munkaversenynek a történelem frontján. Legott útmutatásért fordultak Grekov elvtárshoz, akihez a közvetlen út Perényi Józsefen keresztül vezetett, még a moszkvai időkből való személyes ismeretségük okán. És Grekov akadémikus ezt meg is írta.⁹ (A B. D. Grekov akadémikus utmutatása (sic!) a magyar történészek számára c. kézirat¹⁰ alapjául szolgáló levelet egyébként 1981-ben megtaláltam az MTA Történettudományi Intézete akkor még teljesen rendezetlen irattárában két felmosórnyog és egy vödör között, majd a grekovi ju-

⁸ Az eset csak egy apró epizódja annak a tisztogatási folyamatnak a „történelemszférafronton”, amelyet pl. Romsics Ignác foglalt össze. Bár éppen az ellenkezőjét látászik alátámasztani annak, amit Romsics akadémikus az általa „zsidó-kommunista” történészekként jelölt csoport kizárólagos bűneként azonosított. (Vö.: Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Bp., 2011. 358–9.) Én azonban – nem rendelkezvén sem az érintettek keresztleveleivel, netán hitközségi papírjaival, sem egyéb „perdöntő” bizonyítékokkal vallási, még kevésbé valamely rasszhoz való hovatartozásukról – óvakodnék attól, hogy ezen történészeket „zsidó-kommunistákra” és „nem zsidó-kommunistákra” osszam. A származás alapján történő osztályozás mellett, természetesen, létezik más megközelítés is a magyar történettudományban. Ilyen pl. Glatz Ferenc előadása (Történetírás Magyarországon, 1949–1990. In: Történelmi Szemle, 2011. 3, különösen a 319–20.), amely eredetileg a Magyar Történelmi Társulat közgyűlésén, 1991. április 13-án hangzott el.

⁹ Végül a tudományos munkatársak normájának rendezése céljából kiküldött bizottság 1950. december 1-jén lényegében elfogadta a grekovi normát (Jegyzőkönyv in: PJSZI), azzal a kis különbséggel, hogy amíg Grekovnál az éves norma 2100 munkaóra, addig a Történettudományi Intézet esetében 2200 volt. Igaz viszont, hogy ehhez a Szovjetunióban 7 szerzői ívet, míg Magyarországon elég volt csak 6 íves tanulmányt írni.

¹⁰ In: PJSZI

bileumi év kapcsán másolatát átadtam Szkrinnyikov professzornak. A kézirat későbbi sorsa ismeretlen számomra.)

És ugyan a pártba nem vették vissza, 1956 újabb – immár kedvező – fordulatot hozott életébe. Perényi József Történettudományi Intézetben végzett munkája mellett akkor már évek óta tanította az ELTE Bölcsészettudományi Karán a különféle szláv népek történetét az Európai Népi Demokráciák Története Tanszéken. (Ettől különállóan működött 1953 és 1956 között – szovjet vendégprofesszor jóvoltából – a Szovjetunió Története Tanszék.¹¹) 1956. október 25-én azonban I. Tóth Zoltánt, aki a tanszékvezetője és dékánja is volt Perényi Józsefnek, halálos lövés érte a pártközpont előtt, amikor az ELTE küldöttsége a tanárok és diákok követeléseiről kívánt tárgyalni.¹² A tanszék másik prominens tagja, Arató Endre, aki párttagként exponálta magát, a szóbeszéd szerint a kritikus napokban éppen csehszlovák területen tartózkodott. Perényi József azonban a helyén volt, sőt éles helyzetben, állítólag, feltette a repülőgépre a szovjet tanszékvezetőt.¹³ Így amikor 1957. január 1-jétől a két tanszékot hivatalosan is összevonták Kelet-Európa Története Tanszék néven, ő találtatott a legméltóbbnak annak vezetésére.¹⁴ Innen kezdve 23 esztendeig állt az élén, a leghosszabb ideig a tanszék 20. századi történetében.

Ruszlan Szkrinnyikov ebben az időben fejezi be az aspirantúráját a Herzen Pedagógiai Főiskolán, majd védi meg kandidátusi disszertációját.

¹¹ Borsodi Cs. – Tüskés A.: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története képekben 1635–2010. Bp., 2010. 207.

¹² L. részletesen: Borsodi Cs.: Forradalom az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1956-ban. In: Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések V., Bp., 2009. 52.

¹³ Még valószínűbb, hogy megbízatását – de legalábbis a Kari Tanács általi egyhangú megválasztását – részint korábbi politikai meghurcoltatásának köszönhette. A Történettudományi Kar 1956. december 7-i tanácsülésének jegyzőkönyvében szerepel: „úgy érzem, hogy (a személyével kapcsolatos) politikai aggályok egyenesen pozitívummá váltak az elmúlt idő alatt”. (ELTE Levéltár, BTK Tanácsülési jegyzőkönyvek 1956/56 – 1957/58. Jegyzőkönyv, 1956. december 7. 10.) E támogató szavak attól a kollégától származtak, aki Perényi József pártbizottsági beadványának tanúbizonyosága szerint pártból való kirúgásának egyik kezdeményezője volt.

¹⁴ Valójában a Kari Tanács már 1956. december 7-i ülésén megbízta ezzel (ELTE Levéltár, BTK Tanácsülési jegyzőkönyvek 1956/56–1957/58. Jegyzőkönyv, 1956. december 7. 3.), és ugyanezen az ülésen – éppen Perényi József javaslatára – fogadták el a tanszék régi-új elnevezését. (Uo., 4–5.)

cióját. És ugyan még hosszú éveibe került, hogy az akkori dékán, V. V. Mavrogyin hívására visszakerülhetett alma materébe tanítani, a magyar és a szovjet történész pályája itt ismét összekapcsolódik: immár azzal és ott foglalkozhatnak, amivel és ahol a legjobban akarnak. Persze nagy a differencia egy pályakezdő és egy már érett tudós között. Ruszlan Szkrinnyikov ekkor még sok évig egyetlen – bár az orosz történelemben kulcsfontosságú – problémával, az opricsnyinával foglalkozik, miközben Perényi József érdeklődése, főleg ilyen összehasonlításban, szinte csapongónak tűnik. Már túl van több nagy, a magyar–oroszl közép- és kora újkori kapcsolatokat tárgyaló tanulmányon,¹⁵ az őshaza kérdését újszerű módon láttató, vitaprovokáló írásán,¹⁶ a ruszinok történetéről szóló kötetén,¹⁷ a 2. jobbagságról¹⁸ és a középkori „nemzeti öntudatról” szóló vitacikkén,¹⁹ a török hódítás sajátosságait boncolgató több írásán,²⁰ a kelet-európai szintézisírás módszertani kérdéseit feszegető, a XII. Nemzetközi Történész Világkongresszusra elkészített tanulmányon, valamint a *Lengyelország története* című könyvön²¹ és *A történész műhelyitkai* című népszerűsítő könyvecskén.²² Életének legtermékenyebb időszakán, az 1956–1966 közötti évtizeden.

Ruszlan Szkrinnyikovnak a Szovjetunióban épp ekkor jelenik meg (1966-ban) első monográfiája. Tagadhatatlanul jó korszaka ez mindkét történetírásnak, hiszen élvezzi az SZKP XX. kongresszusa utáni „olvadás” jótékony hatását, Magyarországon még erősebben is, mint a Szovjetunióban. Perényi József szinte tobzódik a témák-

¹⁵ Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. In: Tanulmányok a magyar–oroszl irodalmi kapcsolatok köréből. Bp., 1961; A magyarok és a keleti szlávok kapcsolatai a honfoglalás előtt. In: A magyar–oroszl történelmi kapcsolatok. Bp., 1956; II. Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatainak kezdetei (uo.).

¹⁶ A Magna Hungaria kérdéséhez. In: Magyar Nyelv, 1959.

¹⁷ Iz isztorii zakarpatszkih ukraincev. Bp., 1957.

¹⁸ Zur Frage der „zweiten Leibeigenschaft” (Diskussionsbeitrag). In: La Reanissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. Bp., 1963.

¹⁹ A magyar „nemzeti öntudat” fejlődése a 11–13. században. In: Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. Új sorozat, 64.), Bp., 1972. 83–101.

²⁰ L. többek között: Trois villes hongroises sous la domination ottomane au XVIIe siècle. In: Ier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes. Résumé des communications. IV. Histoire. XVe–XVIIe s., Sofia, 1966.

²¹ Lengyelország története. Bp., 1962.

²² A történész műhelyitkaiból. Bp., 1965.

ban, erőteljesen érvényesíti kivételesen széles körű nyelvtudása (1955-ös önéletrajzában összesen 11 nyelvet nevez meg a magyaron és a latinon kívül, amelyek közül fél tucatot aktívan használt) előnyeit, és valóban egyetemes történészként pozicionálja magát a magyar történetírásban, aki egyaránt tájékozott a modern nyugati és kelet-európai szakirodalomban. A nemzeti történetírások berögzült hagyományai szerint ő is a kapcsolattörténeti alapról rugaszkodik el, de kompetensnek bizonyul több kelet-európai történelem számos részletkérdésében is. Ezt a tudását pedig fokozatosan a kelet-európai összehasonlító történet módszertani szolgálatába állítja. Amíg az 1950-es évek első felében elkülönülő országtörténeteket tanított, addig az 1960-as évekre kidolgozza a közép- és kora újkori kelet-európai történet egyetemi előadássorozatát,²³ majd a kelet-európai régiókat számba vevő jelentős módszertani tanulmánnyal rögzíti mindehhez az elméleti kereteket is 1972-ben.²⁴

Erre az időre kialakul vezetésével a kelet-európai történelem komparativista iskolája a budapesti egyetemen, ahol méltó társak oktatják-kutatják a régiót: Arató Endre a 19. századot, Dolmányos István a 20. századot, de jelen van már a fiatalabb nemzedék képviselőjében a Balkán-specialista Palotás Emil is. Perényi József utolsó aktív évei erre az időszakra, az 1960-as évek legvégére, az 1970-es évek elejére esnek. Utána a lendület megtörik, életének utolsó bő fél évtizedében már gyakorlatilag nem publikál. A nyugdíjkorhatárt betöltve azonnal nyugdíjba vonul (bár professzorként még taníthatna), és alig egy éven belül meghal.

Én már e lefelé ívelő szakaszban, 1974-ben ismertem meg, látogattam a kevés érdeklődőt vonzó óráit és folytattam vele kedélyes konzultációkat a szakdolgozatom, majd disszertációm írása kapcsán. A legbensőségesebb viszonyba nem sokkal halála előtt kerül-

²³ És megírja a Szovjetunió története című egyetemi jegyzet 19. század előtti fejezeteit, amelyek a kor színvonalán állnak (sőt összességükben hasznosabbnak bizonyultak az akkori idők szovjet kézikönyveinél).

²⁴ Gazdasági-társadalomtörténeti fejlődési tájak Kelet-Európában. In: Tanulmányok Kelet-Európa történetéből. Bp., 1972. 5–40. (szerk. Perényi J.) Konceptióját később egy általam készített folyóirat-interjúban is kifejtette. A sors – de még inkább a sajátos kelet-európai fejlődés – különös iróniája, hogy a számban – éppen e beszélgetés túloldalán – egykori feljelentője arról értekezett, hogy: „Most ne hátra nézzünk, hanem inkább arra törekedjünk, hogy a jég mindenütt elvonuljon, és a dermesztő múlt árnyai ne fékezzék tovább szellemi életünk egészséges fejlődését.”

tünk, amikor rám hagyományozta orosz nyelvű könyvei többségét, néhány személyes iratát és kéziratát. Az okokra azonban nem merem rákérdezni, korpulens emberként látszott rajta ugyanis a nem túl jó fizikai állapot, és ez elégséges magyarázatnak tűnt akkor. Hasonló korhoz közeledve azonban ma már aligha elégíthet ki teljes mértékben.

Miért hagyott fel Perényi József a szakmával és költözött ki örök-re egyetemi szobájából az első adandó alkalommal? Beteg volt, persze, szívproblémái voltak, akárcsak Ruszlan Szkrinnikovnak. Szerintem mégis az volt a fő ok, hogy már nem volt kedve és ideje még egyszer köpönyeget cserélni. Az ő generációja még a szakma nagy öregjeinél, Mályusz Elemérnél, Hajnal Istvánnál, Váczy Péternél, tehát az ún. „polgári” történetírás képviselőinél tanulta meg 1945 előtt a szakma alapjait. Nem lehetett könnyű számukra a váltás 1945 után, botcsinálta marxistákká lettek, akik sosem tudtak teljes mértékben azonosulni a szovjet típusú „állammarxizmussal”. (E tekintetben a budapesti VIII. kerületi pártbizottságnak küldött levelében gyakorolt „bűnbánata” egyáltalán nem tűnik életszerűtlennek.) Az *Annales* első nemzedékének gazdasági érdeklődése persze némileg megkönnyítette az átállást, és a Perényi-féle szocdem érzelmű, hitvallású és szocializációjú embertől a baloldaliság sem volt idegen. Ám az 1950-es évek primitív vulgármarxizmusa, egzisztenciális sérelmekkel párosulva, mély sebeket ejtett rajtuk. A 60-as években ugyan felszabadulhattak e nyomás alól, de legkésőbb a 60-as évek végére, 70-es évek elejére meg kellett érteniük lehetőségeik korlátozottságát. Ha másból nem, például olyan jelekből, mint a Dolmányos-ügyből,²⁵ amely világossá tette történészfronton is azt a Varsói Szerződésen belüli agitprop-axiómát, hogy a szovjetekről (beleértve a történelmüket is) nem mondható más vagy több, mint amit és amennyit ők mondanak. E helyzetet ki-ki vérmérséklete, alkati adottságai szerint kezelte: Dolmányos István gyakorlatilag meghasonlott,²⁶ Perényi József nem írt semmit, és inkább anekdotázott ahelyett, hogy a valóságos történelemről beszélt volna. Pedig jól ismerte

²⁵ L. erről részletesebben: Szvák Gy.: Kis magyar ruszisztika. Bp., 2011. 95.

²⁶ Ennek egyik beszédes jele volt az 1980-as, Szovjetunió történetét tanító szocialista országokbeli egyetemi oktatók számára szervezett brnoi módszertani konferenciára készített Epoha Ivana Groznogo v unyiverszityetszkom obucsenyii isztorii (kézirat) című anyaga, amelyben az akkori szovjet történettudományt messze „túlszárnyaló” módon dicsőítette még IV. Ivánt is.

és értette az orosz történelmet, jó ízlésű és érzékű történész volt, aki biztos kézzel el tudta választani az időtálló munkákat a konjunkturális fércművektől. Mindezek mellett, még nekem, az utolsó tanítványának sem bírálta sosem a szovjet történetírást, és nem tágitott olyan közhelyektől, hogy pl. Oroszország fejlődése strukturálisan azonos Magyarországéval a középkorban, csupán csak azon az alapon, hogy a parasztok mindkét helyen azonos módon túrták a földet. Értette ő persze nagyon is jól, hogy engem ez az érvelés a legkevésbé sem elégít ki, amint azt is megértette, hogy felnőttem egy bátrabb – mert nem tették tönkre, nem rémítették meg az 50-es években – nemzedék. Levonta a következtetést és nemcsak a könyveit, de a stafétabotot is átadta nekünk.

Ezen a ponton a korban, időben és térben egymástól távoli szovjet és magyar történész ismét kísértetiesen hasonlítani kezd egymásra. Pedig amúgy nagyon is különböztek. Perényi József sok nyelven olvasó, de mégis főként másodlagos irodalomból dolgozó, összehasonlító Kelet-Európa történetet művelő egyetemes történész volt, míg Ruszlan Szkrinnyikov alapvetően az orosz-szovjet történetírásból maradó, az orosz forrásbázist bővítő és újraértelmező nemzeti történész. A szovjet történetírás „közbeszédét”, fogalomrendszerét, metodológiáját azonban mindketten axiómaként kezelték, ideológiai „szent teheneit” nem vágták le, kereteit nem feszítették szét. Ruszlan Grigorjevics sem kérdőjelezte meg, még szóban sem, annak alapvető posztulátumait, amíg témavezetőm volt (tehát 1984-ig). Ő azonban megérte a rendszerváltást és a Szovjetunió összeomlását, ami később néhány történeti nézete megváltozását eredményezte. Ezek azonban kétségtelenül erőtlenebbek és szervetlenebbek voltak megelőző, és alapjaiban változatlan nézetrendszerénél, aminek döntően az lehetett az oka, hogy Perényivel ellentétben, ő szovjet iskolába járt, a szovjet történeti és történetírói tradíción nőtt fel, számára tehát az belülről jövő és nem kívülről rákényszerített volt.

Perényi József akkor vonult vissza, amikor még nem lehetett sejteni, hogy rendszerváltás közeledik, de egy, a „hagyományos” marxizmust kritikusan szemlélő, azt tagadó vagy meghaladni akaró történész nemzedék már erőteljesen jelen volt Magyarországon. Perényi szimpátiával figyelte ezeket a próbálkozásokat, de maga már nem kívánt részt venni ebben a paradigmaváltásban. Hiszen sikerei csúcán is bizonyos mértékig perifériára szorult a magyar történettudományban: részint azért, mert egyetemes történész volt, mert

azon belül is Kelet-Európa történetével foglalkozott és ekkor már nem a Történettudományi Intézetben, hanem az egyetemen dolgozott. A magyar történettudomány értékrendjében ugyanakkor a nemzeti történelem művelése volt az első számú prioritás, amely fő letéteményesének az MTA Történettudományi Intézete számított. Minden ebből következő hatalmi, anyagi, infrastrukturális, kommunikációs előjoggal. Így hát hiába lett nemzetközileg is számottevő, az 1960-as-70-es években kifejezetten modern összehasonlító regionális történetet művelő műhely az ELTE Kelet-Európa Története Tanszéke, ezt a magyar mainstream történetírás nem méltányolta. (Nem méltányolja ma sem.) Az 1972-ben már aktív kollégáimtól tudom, hogy az ELTE BTK történész-tanszék-csoportjában megvitták az éppen megjelent dupla tanszéki kötet apropóján a Perényi-féle összehasonlító Kelet-Európa-történeti koncepciót. Az akkori idők magyar történettudományának kettősségére jellemző módon, a már az 1950-es években is vezető történészek Perényit kemény kritikával illették.²⁷ Akinek joggal lehetett *déjà vu* érzése – ugyanis az ellen-„érv” az volt, hogy a szovjet elvtársak ezt nem így csinálják – és ment el a kedve az egésztől. De legalábbis jobbnak látta visszavonulót fújni. Így aztán a „nagy mű” is örökre benne maradt.

Ruszan Szkrinnyikov a rendszerváltáskor még aktív alkotó éveit élte, és 1990-es években írott művei a legjobb bizonyítékok arra, hogy a nagy társadalmi-politikai változások hatottak rá. Ennek köszönhető, hogy konceptuális értelemben kitérítette addigi szakmai kompetenciáját, sőt egyes részproblémák esetében új interpretációkat javasolt, és részlegesen felülvizsgálta addigi fogalomkészletét – nyelvi értelemben is megújult. Valószínűleg egyéni életében is nagy várakozással fordult az új rend felé, hiszen leningrádi történészként és az egyetemi hatalmi hierarchiától távol, őt is a mellőzöttség sajátos aurája lengte körül, pedig akkortájt a nemzetközileg legismertebb leningrádi történész volt. Az idő előrehaladtával azonban betegsége, magánya egyre súlyosbodott, és a rendszerváltás visszas oroszországi eredményei a kezdeti lelkesültséget mély szkepszisbe fordították. Egyre kilátástalanabb harcot vívott a pusztá megélhetésért, egyre kiszolgáltatottabb küzdelmet a (ka-

²⁷ Palotás Emil professzor személyes közlése.

lóz)kiadókkal és egyre reménytelenebbet az őt megtámadó kórral.²⁸

Mindenki másként éli meg azonban a csalódásokat. Perényi Józseffel ellentétben ő utolsó leheletéig dolgozott. Talán hitt a túlvilágban, de mindenképp a tudós örökké valóságában. Így válhatott belőle a nemzetközi historiográfia számon tartott alakja, míg Perényi Józsefnek még a magyar történetírás történetében sem találtatott meg a méltó helye.

²⁸ Mindezt részletesen tárgyalom az R. G. Szkrinnyikov: isztorik i mir – mir isztorika (Opit rekonsztrukcii) in: Gyula Szvák, Tjumencev I. O. (szerk.) Ruszisztika Ruszlana Szkrinnyikova: Szbornyik sztatyej pamjatyi professzora R. G. Szkrinnyikova, v cseszty jeho 80-letyija. Ruszisztikai Könyvek XXX. Russica Pannonicana, Bp., 2011. 9–21. c. cikkben.

A „korlátlan” cári hatalom korlátai Moszkóviában

A korlátlan cári hatalom mítoszát a Moszkóviában járt külföldiek alkották meg – nemzetiségre és vallásra való tekintet nélkül mindannyian kiemelték az orosz uralkodó hatalmának nagyságát. Az első itáliai utazók, korai angol kereskedők, birodalmi követ és pápai legátus, német opricsnyik és francia zsoldoskapitány mind erről beszélt, függetlenül attól, hogy III. Iván, III. Vaszilij, IV. Iván, Borisz Godunov, I. ál-Dmitrij vagy az első Romanovok udvarában jártak. A francia Margeret szerint az orosz uralkodó hatalma „a legkorlátlanabb minden ismert koronás fő között”.¹ A német opricsnyik Staden még továbbmegy, szerinte: „Olyan kegyetlen és szörnyűséges a nagyfejedelem zsarnoksága, hogy sem az egyháziak, sem a világiak nem érznek rokonszenvet iránta.”² Jakob Reutenfels így ír: „A moszkvai cár hatalma olyan fokig nem korlátozott semmiféle törvények által és olyannyira önkényes, hogy joggal tekinthetjük az ókori asszírok és görögök vagy a mai törökök, perzsák és tatárok cári hatalmához hasonlatosnak, ha nem éppen azt felülmúlónak.”³ A toscanai hercegnek ajánlott mű pontosan körülírja ezt a hatalmat: „A cárnak nem csupán teljes joga van törvényeket kiadni és eltörölni, szövetségeket és békeszerződéseket kötni és érvényteleníteni, hivatalnokokat kinevezni és eltávolítani, adókat növelni és csökkenteni, de alattvalói életével és vagyonával is teljes egészében rendelkezik, tehát, ha akarja, elveheti rangjukat és életüket is anélkül, hogy magyarázatot adna tetteré.”⁴ A jogtudor Fletcher képviseli a legszisztematikusabb ítéletet: „a kormányzás módja náluk egészen olyan, mint a törököknél... teljesen tirannikus”.⁵

Az éles szemű külföldiek azt is észrevették, hogy az oroszok szemében ez a hatalom magához az Istenéhez hasonlatos, amint maga

¹ Rosszija nacsala XVII v. Zapiszki kapitana Marzsereta. M., 1982. 161.

² G. O. Staden: O Moszkve Ivana Groznogo. L., 1925. 73.

³ Ja. Rejtenfelsz: Szkazanyija szvetlejsemu gercogu Toszkanszkomu Kozme III o Moszkovii. In: Utverzsgyenyije gyinasztyii. M., 1997. 311.

⁴ I. m., 311–12.

⁵ G. Fletcser: O goszudarsztve Russzkom. Szpb., 1905. 25.

a cár is Istenhez mérhető, eredete isteni természetű. Ebből is látszik, hogy az orosz egyházi ideológusok rövid idő alatt igen sokat tettek az uralkodói hatalom ideológiájának megkonstruálása terén, amelynek első számú posztulátuma az Istentől való eredet volt – hasonlóan a bizánci baszileoszokhoz. Tankönyvek és szöveggyűjtemények jól ismert textusai Joszif Volockij e tárgyban írt passzusai, amelyek e hatalom isteni jellegét és ebből következően korlátlan voltát hangsúlyozzák. Ez a gondolat jelenik meg az új, a cári titulátúrában is. Kigondolóiit azonban nem a hatalom politikai aspektusai érdeklik, ők a vallás szempontjából határozzák meg a pravoszláv uralkodó helyét. Számukra fel sem merül, hogy az Istenhez hasonló hatalommal vissza is lehet élni – hiszen attól isteni jellegű, megfellebbezhetetlen és korlátlan –, vagy ha mégis, akkor az isteni törvényeket sérti az uralkodó: a korlátokat tehát a hit tanításai jelentik és nem evilági jellegűek. Az isteni hatalom politikai dimenzióját világi szerzők teremtették meg, elsősorban az egyházi szerzők tanításait jól elsajátító IV. Iván és Ivan Pereszvetov. IV. Iván jól ismert szövegeiből az egyházi eredetű tanítás profanizálására, konkretizálására, a politikai hatalom elméleti megszilárdítására irányuló kísérlet érhető tetten. Ivan Pereszvetov pedig már nem bajlódik isteni érvekkel és legitimációs kényszerrel: neki teljességgel elegendő a török szultán ismert korlátlan uralma ahhoz, hogy példaképpül állíthassa az „igazságos” és egyben „félelmetes” uralkodó alakját a gyenge kezű bukott görögökkel szemben.

Ezek a toposzok meglehetősen ismertek a történeti irodalomban. Mégis: különböző időkben különféle következtetéseket lehetett levonni belőlük az orosz uralkodó hatalmának jellegére vonatkozóan. Elég hamar autokráciának minősítették, hiszen korabeli forrásokban szerepelt így. Nem voltak kellő figyelemmel azonban arra, hogy az autokrácia szintén teokratikus terminus, és eredetileg nem a politikai hatalom teljességét, hanem a lelkek legfőbb evilági őrének pozícióját volt hivatott jelölni. A szovjet történetírás idején még szemérmesebb lett a használata, ugyanis maga Lenin is élt e fogalommal – egyébként a 17. századra vonatkoztatva és korlátozó feltétellel –: az orosz állam szerinte „autokrácia volt bojár dumával”.⁶ Párhuzamosan és nem elkülönítve egymástól használták a centralizált állam terminust is, majd az abszolutizmust, genezisében a 17. század második felétől, kifejtett értelemben I. Péter korától. Kvázi korlátlan uralomról ebben az interpretációban tehát csak a 18. század elejétől

⁶ V. I. Lenin. PSZSZ, t. 17. 346.

fogva beszélhetünk Oroszországban, értelemszerűen a 16. században még nem. E sematikus és mechanikus osztályozás megszűnése után a rendszerváltást és a posztmodern követő történetírás derék-hada ismét a jó öreg „autokrácia” terminushoz folyamodott az egész korszakra vonatkoztatva, amiáltal kevéssé vált alkalmassá az egyes időszakok és uralkodók közötti különbségek regisztrálására. Ennek a módszertani folyamatnak másik oldala, hogy az ekképpen jelölt cári hatalom észrevétlenül megint „korlátlaná” vált ezekben a történeti munkákban. Visszatértünk tehát a Moszkóviában járt utazók visszaemlékezéseinek – egyébként becses – színvonalára.

A Moszkóviában járt külföldiek nem alap nélkül tartották zsarnokságnak az orosz uralkodó hatalmát a korabeli Európában elterjedt felfogás szerint. Az európai abszolút uralkodó ugyanis nem okvetlenül Istentől kapta hatalmát, de minden esetben köteles volt az isteni, a természeti és a sarkalatos törvényeket betartani, a közjó, tehát a nép érdekében uralkodni. Nem mellékesen uralmának ez a felfogása hosszú rendi fejlődést követően kristályosodott ki, amelynek következtében nemcsak a korlátlan hatalom intézményi, társadalmi, de eszmei, jogi korlátai is kialakultak. Oroszország e tekintetben más úton haladt: sem a rendi-képviselési intézmények nem nyerték el azt a formát és funkciót, amelyet a nyugati parlamentek, és az államra sem a római jogból és az egyházi skolasztikusokból merítette érvkészetét, hanem alapvetően egyházi-vallásos jellegű maradt. Ebből a pozícióból nézve okkal tűnhetett a Nyugat számára az orosz cár hatalma a „legkorlátlanabbnak”. Ilyen összefüggésben az arra történő közkedvelt hivatkozás, hogy pl. IV. Iván véres tettei nem kirívóak a 16. században, és, mondjuk, a novgorodi pogrom semmivel sem múlta felül a Szt. Bertalan-éji vérengzést, hamis analógia, mert összemossa a különböző tartalmakat. Egyrészt felmenti IV. Ivánt az olyan bűnök elkövetése alól, amelyeket a korabeli orosz normák sem engedtek meg, másrészt azt sugallja, hogy az ilyen szélsőségek Európában is „normálisak” voltak ebben a korban.

Európában, éppen az imént említett ideológiai fejlődés következtében nagyon is különbséget tudtak tenni zsarnokság és a szuverenitáson alapuló hatalomfelfogás között. Nem igaz azonban az, hogy Oroszországban erre nem voltak képesek, és hogy a nagyfejedlem, majd cár hatalma Moszkóviában zsarnoki vagy (későbbi terminussal) despotikus volt a létező hatalmi ideológiában – de még a hatalmi gyakorlatban sem.

Az autokratikus cári hatalomnak az ideológia szintjén egyetlen korlátja volt: az isteni törvények. Ezek jelentőségét azonban a legke-

vésbé sem szabad bagatellizálni. Egy igazhitű orosz uralkodó ugyanis a legjobb tudása szerint igyekezett megfelelni a magas elvárásnak. Még az oly szélsőséges kegyetlenségeket elkövető IV. Ivántól sincs okunk elvitatni ezt az uralkodó ethoszt. Sőt. Bizonyos értelemben éppen az e törvényeknek való megfelelni akarás hívta életre véres terrorját, amivel aztán szembekerült a korabeli ideálokkal és emésztette fel önmagát meg országát. Már Joszif Volockij egyértelműen utal a cári felelősségre, bár azt is világossá teszi, hogy saját lelkiismeretén kívül senki nem vonhatja felelősségre az uralkodót. Később voltak olyan egyházfők, akik ezt a lehetőséget aktív beavatkozási kötelességként fogták fel és felhívták a cár figyelmét a kötelességére. Már German Polev metropolita visszavonulását is ilyen figyelmeztetésként foghatjuk fel, de Filipp Kolicsev nyílt tiltakozása az opricsnyina ellen megmutatja az uralkodó elleni fellépés legitim kereteit a korabeli Oroszországban.

Az isteni törvénynek tehát nemcsak az ideologikum szintjén volt korlátozó hatása: az a praxisban is megmutatkozott. Ezzel egyenértékű korlátokat jelentettek a természeti feltételek és a tradíciók.

Itt természetesen nem lehet terünk arra, hogy részleteiben vizsgáljuk Oroszország földrajzi-klimatikus sajátosságait. Elég Szergej Szolovjov aforizmatikus meghatározását idézni arról, hogy amíg „a Nyugatnak a természet édes-, addig Oroszországnak a mostohaanyja”, illetve azt, hogy a történelmi fejlődésbeli különbségek a „köves” Nyugat és a „sík” Kelet között húzódnak.⁷ Ehhez ha hozzátesszük Vaszilij Kljucsevszkij szintén klasszikus meghatározását arról, hogy az orosz nép története egy olyan nép története, amelyik állandóan vándorol,⁸ akkor előttünk áll a sajátos orosz hatalmi berendezkedés legfőbb történelmi oka. Ez egy látszólagos paradoxonon alapul. Az előbb említett tényezők ugyan szükségszerűen hívják életre az autokratikus államot, másrészt – és éppen azért, amiért az erős hatalmi koncentráció történelmi szükségszerűség volt – egyben történelmi korlátait is képezik. Egy ilyen hatalmas, sík, óriás folyók által szabdaltszerűen területen ugyanis amilyen komoly igény mutatkozott az erős központi hatalomra, az olyannyira vágy és illúzió maradt. És itt nem egyszerűen csak a centrum és a perifériák feloldhatatlan kormányzási ellentétére utalok, amelynek megoldásához a mindenkori orosz kormányok minduntalan nekirugaszkodtak – egyébként mindhiába. A tárgyalt korszakban még jelentősebb a rögz-

⁷ Sz. M. Szolovjov: Szocsinyenyija, kny. VII. M., 1991. 7–8.

⁸ V. O. Kljucsevszkij: Szocsinyenyija v 9-i tomah. T. I. M., 1987. 50.

höz kötés problémája, amely nagyon lassan haladt a kelet-európai síkságon. Csak az 1649-es törvénykönyv mondja ki először, akkor, amikor Közép-Kelet-Európában már a második jobbágyság, Angliában pedig a tőkés típusú munkaviszonyokat megteremtő bekerítések zajlanak. Csakhogy a röghöz kötött parasztok munkaerején alapult a cári hatalom tömegbázisának – a szolgáló nemeseknek – az egzisztenciája. Amíg tehát a földkérdés nem oldódott meg, addig a központi hatalom sebezhető maradt. És nemcsak a szolgáló nemesek felől nézve, hanem a parasztok oldaláról is. A röghöz kötés elől menekülő parasztok ugyanis olyan jelentős számban növelik a nagy folyók mellett portyázó kozákok számát, hogy ez a turbulens társaság, a „frontier”-elemek a továbbiakban még évszázadokig veszélyesek maradnak a központi hatalomra.

A korabeli orosz társadalom tradicionális társadalom volt – abban az értelemben is, hogy óriási jelentősége volt a tradícióknak. Minden történelemkönyv megemlékezik a bojárok és szabad szolgáltók távozási jogáról, amellyel ugyan eredményes harcot vív a mindenkori moszkvai nagyfejedelem, de amely még Kurbszkijnak is hivatkozási alap marad, tehát nem vitatható el még a 16. században sem az uralkodói hatalmat korlátozó jelentősége. Ellenkező esetben semmi racionális magyarázatunk nem marad arra, hogy IV. Iván miért írat alá egy sor előkelőséggel egy sor kezességvállaló okiratot az ilyen távozások megakadályozására. Hasonlóan jelentős a bojárok tanácsadáshoz való ősi, sarkalatos joga. És nemcsak Kurbszkijnál. Makszim Grek tanúvallomásából ismerjük azt a szintén minden tankönyvben idézett mondatot, amelyben Berszeny-Beklemisev bojár arról panaszkodik, hogy III. Vaszilj nagyfejedelem mindent „harmadmagában dönt el”. És mindezt a kegyvesztett, majd kivégzett bojár a régi időkkel való összehasonlítás negatív tapasztalataként mondja, visszasírva a III. iváni szép időket. Később aztán III. Vaszilj uralkodását vágyják vissza a IV. Iván által üldözött előkelőségek, majd még később, már Borisz Godunov alatt és Alekszej Mihajlovics idején szinte kultikus szinten a rettenetes Iván lesz a vágyott békeidő viszonyítási alakja.

A bojár tanácsadásnak a tradíciókban rejlő „joga” a legösszefoglalóbban a bojár дума tevékenységében jelent meg. A bojár дума „ősidők” óta a moszkvai uralkodó legfelső végrehajtó, igazságszolgáltató és tanácsadó szerve volt. Írott jog sehol nem rögzítette létét, funkcióját, működését, évszázadokon keresztül mégis ellátta ezt a feladatát. Ennél többet is mondhatunk azonban: a дума nélkül az ország irányíthatatlan volt, ugyanis az elit „középrétegeinek” lassú

réteggkonszolidációja miatt a legfelső társadalmi csoportnak kellett kormányoznia az országot. A „cár elrendeli, a bojárok végrehajtják” formula jellemző volt az egész tárgyalt időszakban. Valójában tehát a cár korrlátlan uralma egy reálkompromisszumon nyugodott: egyetlen alattvaló sem vitatta el szavakban korrlátlan hatalmát, a gyakorlatban azonban az uralkodó egyedül – megfelelő színvonalú szakapparátus hiányában – nem irányíthatta az országot. Így viszont kénytelen-kelletlen el kellett fogadnia azt, hogy az irányító posztok nem a rátermettség, hanem a származás jogán ülnek az amúgy meglehetősen előkelő – igen gyakran fejedelmi származású – emberek. Itt kell megemlékeznünk a sajátos orosz „mesztnyicsesztvo” rendszeréről, amelynek azt az oldalát, hogy kiszolgáltatta az orosz arisztokrácia színe-virágát az orosz uralkodónak, gyakran tárgyalja a szakirodalom. Arról azonban kevesebb szó esik, hogy lényege mégis inkább a kettősségében ragadható meg, amelynek másik oldala éppen a cár kezét köti gúzsba azáltal, hogy csak a legelőkelőbb kétszáz család tagjaiból választhatja ki az ország irányítóit.

Ebben az értelemben tehát nyugodtan „kettős hatalomról” beszélhetünk, amely néha teljesen háttérbe tudta szorítani magát a cárt. A történeti irodalom általában nem tud mit kezdeni a cárok gyerekkorának történéseivel, hajlamos azokat mindig valamiféle „anarchia” megnyilvánulásaiént kezelni. Pedig csak a bojári kormányzás működik ilyenkor a maga teljességében. És éppen a berszeny-beklemisevi eset számít kivételnek, IV. Iván opricsnyinája pedig a rendszerből organikusán következő, de mégis zsákutcának bizonyuló olyan kísérletnek, amelyet gyorsan el kellett felejtetni – hacsak nem akart az ország a teljes káoszba süllyedni.

Ha nem is ilyen súllyal, de komolyan számításba kell vennünk a cári hatalom korlátai között a szovjet szakirodalom által értékén felül kezelt, ám a korábbi nyugati historiográfiában általában méltatlanul alábecsült zemszkij szoborokat. Közhely számba megy már annak rögzítése, hogy ez az intézmény nem volt a nyugati történelemből ismert rendi-képviseleti országgyűlésekkel azonos. A cár parancsára, a cár által meghívottak beszéltek ott a cár által megjelölt témákról – úgy és azt, ahogy és amit a cár hallani akart. Ennek ellenére jelentett egy bizonyos kockázatot a hatalom szempontjából az összehívása – nem véletlenül nem kíváncsi a véleményére évtizedeken keresztül Alekszej Mihajlovics. Önmagában az a tény, hogy az uralkodó bizonyos döntések meghozatalához igényli egy szélesebb testület szolidáris fejbólintását, már hatalomkorlátozó jellegű. Arról nem is beszélve, hogy a zemszkij szoboron megjelent sok ember

időnként ellenőrizhetetlen sokadalommá tudott válni, és kellemetlen kérésekkel – valójában elégedetlenségét legitim módon kifejezve – fordulhatott a cárhoz, mint ahogy az 1566-ban történt. Már az is sokat mondó paradoxon, hogy az opricsnyina idején kerül sor az említett zemszkij szoborra. A zemszkij szoborok megtestesítette tradíciót azonban még általánosabban és még távolabbi időkbe távolodva is szemlélhetjük. Részint ez az intézmény maga is őrzi genetikai szárait a régi idők vecséivel, részint e vecsék sem tűntek el nyomtalanul az évszázadok során. Ellenkező esetben nem lenne érthető a volgai és attól északra fekvő városok kezdeményező szerepe a második népfelkelésben, még kevésbé tudnánk mit kezdeni a „háborgó” 17. század városi lázongásaival, amelyek sok tekintetben az újraéledt vecseszellem megnyilvánulásai voltak. Ilyen minőségükben azonban erőteljesen korlátozták az uralkodói hatalmat.

A korlátozó tradíciók közül nem egy magában a vallásos-pogány népi kultúrában vagy – ha így akarjuk mondani, akkor – a mentalitásban gyökerezett. Általában jól ismert például a szkomorohok és jurogyivijek jelensége az orosz mindennapokban. Ritkán szokták azonban ebben az összefüggésben láttatni tevékenységüket. Lehet például legendaszerűnek minősíteni IV. Iván esetét a pszkovi jurogyivijel, aki vádló szavaival megakadályozta a novgorodihoz hasonló pogrom kiteljesedését a városban. Biztos más oka is volt a cárnak, hogy lóhalálában elvágtsasson a városból, de a szent félkegyelmű kíméletet nem ismerő ostorozó szavai is hozzájárultak ehhez. Általában véve – mivel a jurogyivijnek nem volt vesztenivalója, s mivel a személye sérthetetlen volt a korabeli orosz normák szerint – ők lehettek a cárok lehangosabb ellenzéke.

A legveszélyesebb azonban az álcár. Az utóbbi időben többen is vizsgálták és még a 20. század elején Novombergszkij össze is gyűjtötte a felségsértő ún. „illetlen” szavakat (nyeprigozsije recsi) tartalmazó „ügyeket”. Szinte hihetetlen mai ésszel, hogy mekkora apparátus milyen óriási erőfeszítéseket tett a látszólag ártalmatlan szóbeszédnek, kocsmai nagyotmondások, vétlen elszólások kinyomozásának és felgöngyöltetésének érdekében. Egyébként az esetek többségében ezek a valóságban is ártatlan játékok voltak. Csakhogy Oroszországban nemcsak istent, de hozzá hasonlatosan a cárt sem lehetett ok nélkül és oktalanul az alattvalónak szájára venni. Éppen a cári tisztség szakrális volta okán. És a legitimáció hiányos – és a Romanovok kétségkívül azok voltak – cárok éppen a hiányzó vagy kétséges predesztinációjukat óhajtották a szélsőségesen szigorú számonkéréssel pótolni, a látszat erősítésével a valóságra befolyást gya-

korolni. Abban a történelmi korban, amelyben az első álcárok erőteljesen kikezdték a hivatalos cárok legitimációját.

Az álcárjelenséggel az utóbbi évtizedekben sok jelentős munka foglalkozott. Tartották azt az osztályharc egy formájának, idegen intervenció egy eszközének, egyszerű imposztorságnak, népi ellenviselkedés-kultúrának stb., de a cári hatalmat leghatékonyabban opponáló ideológiai keretnek alig. Pedig az álcárjelenség több a népi hiedelemnél. Arra ravaszul rájátszik, azt manipulálja, hogy a végül csapdába csalja az amúgy megingathatatlan jócár-hitet. A legkifinomultabb formájában, az I. ál-Dmitrijek alatt, a konstrukció a legitim és illegitim cár trükkös helycseréjén alapszik, amelynek az a lényege, hogy a hivatalos cárt csalónak, a csalót pedig jogszerű uralkodónak mondja. A regnáló cári hatalomra nézvést azért válik a legveszélyesebb – és legsikeresebb – eszmei és egyúttal politikai fegyverré, mert belül tud maradni mind a jómonarcha-hiten, mind pedig a hivatalos – szakrális – uralkodókonceptión. Végső soron legitim eszközt ajánl a fennálló hatalom elleni harcra. A 17. századból több mint egy tucat képviselőjét ismerjük, a 18. századból még legkevesebb 44-et, összességében pedig több mint százat a 19. század közepéig bezárólag. Ilyen összefüggésben nem érthetetlen az eltúlzottnak tűnő reakció, a tűzzel-vassal történő irtása mindannak, ami az álcárookra utal. Egyébként mindhiába, hiszen a három legnagyobb népi felkelés – a Bolotnyikov, a Razin és a Pugacsov vezette – mind élt ezzel az ideológiával.

Az álcárjelenséget szűk értelemben és kialakulásakor dinasztikus jellegű problémának tekinthetjük, amelyet a Rurik-ház kihalása tett egyáltalán lehetővé. Az orosz uralkodók életpályáján azonban mindig is és hagyományosan is a legnagyobb problémát – tulajdonképpen korlátot – a hatalmuk átörökítése jelentette egyenesági leszármazottaik számára. A probléma gyökere a kijevi fejedelmek idejére megy vissza, amikor is tisztázatlan hatalmi viszonyokat eredményezett az atyai föld, az otcsina felosztása a fiú utódok között. A moszkvai fejedelmeknek évszázadokba tellett, amíg sok harc és testvérviszály után ettől a gyakorlattól elállhattak. A hagyományok erejére jellemző azonban, hogy még IV. Iván is adózik végrendeletében ennek a mélyen gyökerező szokásnak és több részfejedelemségről is végrendelezik. A szeniorátuson, illetve a primogenitúrán nyugvó örökösödési elvek tisztázatlansága, illetve a végérvényes választás elmaradása közöttük vezetett pl. a cár 1553-as betegsége idején a dinasztikus krízishez. Később, az 1580-as évek elején ismét kompromisszumra kényszerül a cár annak érdekében, hogy gyengeelméjű

fia trónutódlását biztosítsa. Az I. Péter trónra lépése körüli 1682-es viszályokat, de az uralkodása utáni több mint negyedszázadot, a palotaforradalmak korát is az határozza meg, hogy nincs világos örök-lési rend, ami bizonyos értelemben viszonylagossá teszi a cári hatalmat.

Végül is, ha a cárság intézményének létrehozásától, 1547-től kezdve a péteri egyeduralom kezdetéig (1694) végigtekintünk e 147 év történetén, akkor arra a meglepő számszaki eredményre jutunk, hogy az orosz cárok ezen időszak kevesebb mint felében uralkodhattak úgy mint legitim és „korlátlan” uralkodók. 1547 és 1560, 1584 és 1633, 1645 és 1648, 1682 és 1694 között ilyen vagy olyan okok következtében helyettük és nevükben mások gyakorolták a hatalmat vagy nem számítottak legitimnek. Külön vizsgálatot igényelne e tekintetben az egész Szmuta periódusa, hiszen egyszerre volt oka és következménye a „korlátlan” cári hatalom drámai megrendülésének. Különösen az 1610. februári egyezmény kibontása szolgáltathat elegendő érvet amellet, hogy a korabeli orosz társadalomban megérett a gondolat a cári hatalom korlátozására. És akkor még nem is érintettük Alekszej Mihajlovics és Nyikon pátriárka viszonyának a korlátlan cári hatalom szempontjából is vitatott történetét. E tény már önmagában is rendkívül problematikussá teszi a „moszkóviai” korlátlan uralomról való nézetek perspektivikusságát. Rendszerspecifikusabbak azok a hatalomkorlátozó tényezők, amelyekről a fentiekben szoltam, s amelyek számát még lehetne szaporítani.

Egy mindenesetre biztos: ideje lenne meghaladnunk a Moszkóviában járt – csekély kivétellel tiszteletre méltó – külföldi utazók által megfogalmazott közkeletű vélekedést a cári hatalom kiterjedéséről. Ellenkező esetben mindörökre homályban marad és misztifikálódik pl. IV. Iván opricsnyinája vagy az egész „lázongó” 17. század. Végtére is a történésznek is választ kell találnia arra a meglehetősen prózai kérdésre, hogy milyen korlátlan hatalom az, amelynek ilyen sok és ilyen súlyos korlátja van?

A legitim és illegitim cár helycseréje Moszkóviában

(Néhány módszertani és historiográfiai megjegyzés)

Az utóbbi – jórészt a posztmodernnel kezdődő – évtizedek egyik divatos ruszisztikai témája lett az orosz uralkodó hatalmának vizsgálata, elsősorban az angolszász történetírásban,¹ de annak nyomán az orosz historiográfiai útkeresésekben is.² Az angol nyelvű irodalom hatása a magyar történeti irodalomban is kimutatható.³ Persze a téma nem eredeti, hiszen a 19. századi orosz történettudományban releváns, máig meghatározó jelentőségű munkák születtek ezen a téren.⁴ Ezzel a legkevésbé sem akarjuk, természetesen, az új kutatók „hozzáadott értékét” elvitatni, és különösen a késő szovjet szemiotikai iskola⁵ úttörő szerepét elhallgatni.

A szovjet történetírás a személyiségek történelmi szerepével nem tudott mit kezdeni (vagy elhallgatta vagy dicsőítette őket), és általában is az ún. „felépítményi” jelenségek kutatása mindig háttérbe szorult az „alap”-hoz tartozó problémákhoz képest. Törvényszerű ezért, hogy a cári hatalom jellegéről, működéséről, szimbólumairól, eszmei gyökereiről és éltető egyházi és profán ideológiáiról szóló

¹ Raba, J.: The Authority of the Muscovite Ruler at the Dawn of the Modern Era. In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 1976. 3.; Szeftel, M.: The Title of the Muscovite Monarch up to the End of the Seventeenth Century. In: CaASS, XIII. 1979. 1–2; (erre reagál Isabel De Madariaga: Autocracy and Sovereignty in: Canadian-American Slavic Studies, 16, Nos. 3–4, 1982); Alef, G.: The Origins of Autocracy. The Age of Ivan III. Berlin, 1986.

² Vö. pl.: A. Bohanov: Szamogyersavije. Igyeja carszkoj vlasztyi. M., 2002.

³ Vö.: Sashalmi E.: Folyamatosság és változás a XVI–XIX századi orosz hatalmi ideológiában in: Valóság, 1997. 7; Autokrácia, abszolutizmus, isteni jogalap: a 16–17. századi moszkvai hatalmi ideológia fő jellemzői és tipológiája. In: Aetas, 1998. 1.

⁴ Elsősorban: M. Gyakonov: Vlaszty moszkovszkih goszudarej. Szpv., 1889; Szergejevics, V.: Russzkiye jurigycseszkije drevnyosztyi. Szpv., 1890.

⁵ Ebben az összefüggésben főleg Borisz Uszpenszkij nevét emelnénk ki. L. elsősorban: Car' i szamozvanyec. Szamozvancsesztvo v Rosszii kak kul'turno-istoricseszkiy fenomen. In: Etjudi o russzkoj isztorii. Szpb., 2002.

kutatások egy ideig a nem orosz ruszisztika feladatává lettek. Az orosz történetírás egy bizonyos fáziskéséssel ugyan csatlakozott ehhez a szinte főárammá vált kutatási irányhoz, de neofita túlbuzgalomban annak egyoldalúságait nem tudta kiküszöbölni. A tanulmányban kísérlet történik arra, hogy ezt a historiográfiai féloldalasságot – amelynek lényege a megélt történelem totalitásának elvesztése az interpretáció során⁶ – a komplex probléma egy aspektusa vizsgálata kapcsán korrigáljuk.

A mai történetírásban uralkodó fenomenológiai metodológia következtében a cári hatalomról szóló munkák vagy e hatalom attribútumai, jelrendszere, terminológiája, ideológiái, vagy a róla alkotott nézetek leírására, rekonstrukciójára (néhol akár konstrukciójára is) szorítkoztak. Komoly ideológiatörténeti exkurzusokat lehet folytatni anélkül, hogy akár érintőlegesen vizsgálat tárgyává tennék azt a történetiség szempontjából alapvető és megkerülhetetlen kérdést, hogy az elvont konstrukciók hogyan működtek a gyakorlatban.

Ezen módszer alkalmazásának általános elterjedtsége az okozója annak, hogy szinte közhelyszerűvé váltak az új történeti irodalomban is azok a sztereotípiák, amelyeket jórészt még a „Moszkóviában” járt utazók fogalmaztak meg a 15–17. században... Mindebből azt a mai történetírásra nézvést korántsem hízeltető következtetést vonhatnánk le, hogy a történettudomány érdemben semmit hozzátenni nem tud a kora újkori oroszországi utazók útiélményeihez és benyomásaihoz, legfeljebb csak értesülésük forrásait és körülményeit pontosítja skrupulózus módon generációról generációra.

Ezekből az elbeszélő forrásokból és a még idevonható ideológia-történeti forráscsoportból kétségtelenül a mindenkori orosz cárok korlátlan hatalmára következtethetünk (korlátlanra a korabeli európai hatalomgyakorlással való összevetésében). Ebből azonban egy olyan homogén, a változás vagy fejlődés mozzanatát integrálni nem tudó kép alakul ki, amelyben nincs magyarázat (hacsak nem a véletlen vagy a rendszeridegen elemek szerepének misztifikálása) a „normálistól” eltérő jelenségekre, történésekre.

Márpedig egész Moszkóvia története ettől a normálistól való eltérésről szól. Ha ugyanis szó szerint vesszük a nyugati utazók sum-

⁶ Ez, természetesen, nem csupán mostani témánk tanulmányozására érvényes, hanem általában a posztmodernnel diskurzusban álló vagy vitatkozó új történetírások (mint pl. a mikro-, pszichohistória, mentalitástörténet stb.) fragmentáló hajlamait tükrözi.

más megállapításait, aligha értünk meg bármit a 15–17. század történéseiből. Akkor csak valami transzcendentális okát lelhetjük IV. Iván opricsnyinájának, komolyan kell, hogy vegyük Dmitrij csodálatos megmenekülésének históriáját, és sehogy se áll össze a fejünkben, mitől lehetett olyan „jámbor” I. Péter apja egy amúgy „lázongó” században.

Nevezzük akárhogy az orosz cárok hatalmát (autokráciának, despotizmusnak, abszolutizmusnak, zsarnokságnak), csak abban lehetünk biztosak, hogy a valóságban nem volt korlátlan jellegű. A tárgyalt időszakban a moszkvai uralkodókat hatalmuk gyakorlásában legalább egy tucat tényező korlátozta,⁷ úgy mint:

1. a keresztény vallás és erkölcsi tanítás,
2. a kialakulatlan öröklési rend,
3. a bojár arisztokrácia és annak vezető szerve, a bojár дума,
4. az orosz egyház, élén a metropolitával, majd pátriárkával,
5. szkomorohok és szent félkegyelműek,
6. a zemszkij szoborok,
7. vecsereminiszcenciák,
8. a szolgáló emberek ősi, „távozáshoz” való joga,
9. a parasztok szabad költözéshez való joga,
10. a végtelen földrajzi tér és a föld szűke,
11. a frontier-elemek turbulenciája,
12. az álcárhiedelem.

A következőkben csak ez utóbbival kívánok most részletesen foglalkozni,⁸ de ismételten hangsúlyozom, hogy a cári hatalom „ellenzékének” kutatását ugyanolyan jelentősnek és – ami még ennél is lényegesebb – e hatalom természetétől elválaszthatatlannak, annak integráns részének tartom.

*

⁷ Az ideológiai korlátok kérdését tárgyalja Daniel Rowland: *Did Muscovite Literary Ideology Place Limits on the Power of the Tsar (1540s–1660s)?* In: *The Russian Review*, vol. 49. 1990. 125–55.

⁸ A probléma többi aspektusával az „Ogranyicsenyija ‘nyeogranyicsennoj’ carszkoj vlasztyi v Moszkovii” című, publikálás előtt álló előadásomban foglalkoztam 2008. október 31-én az Orosz Tudományos Akadémia Oroszország Története Intézetében. (Azóta már megjelent magyarul is, és ebben a kötetben, az előző tanulmányban olvasható.)

Az álcárjelenségre régen felfigyelt a történetírás.⁹ Mégsem nevezhetjük a történettudósok kegyeltjének, ugyanis bizonyos szempontból kényelmetlen jelenségről van szó. A nemzeti szemléletű történetírás hajlamos az ilyesmit elbogatellizálni, valamiféle szégyenértettől vezérelve, vagy éppenséggel démonizálni, mint egyenesen az ördögtől valót. Ezért a különféle álcárok gyakran jelentek meg szélahámosokként, imposztorokként a történelemkönyvek lapjain.¹⁰ Még mindig járhatóbb út volt ugyanis a népet hiszékenynek, tudatlanoknak, megtéveszthetőnek minősíteni, mint a jelenség tanulságaival szembenézni. Végül is az ún. marxista szovjet történetírás ugyanígy szégyellte az álcárokat, csak a feldolgozás technikája különbözött a nemzeti látószögű elődökétől: itt osztályharcos ruhába vagy /és külföldi intervencionisták bábjainak öltöztették,¹¹ ezzel kívánva a nemzeti múlthoz méltó komolyságot kölcsönözni nekik. A szovjet történetírás bomlásának és egyszersmind a posztmodern kihívás kezdetének időszakától aztán a nagy narratívák átadták helyüket a kis történeteknek, mégis az utolsó két évtized historiográfiájában abban mindenesetre egyetértés látszik mutatkozni, hogy az álcárjelenség ugyan jól ismert más országok történetéből, más korokból is, de ilyen tömeges méretekben és ilyen hosszú időn keresztül csak az orosz történelemben volt jelen, ennél fogva orosz sajátosságnak tekinthető.¹² Ugyancsak orosz jellegzetesség a nagy népmozgalmak és az álcárhiedelem egymásra találása: a kora újkorban egy kivétellel minden jelentős oroszországi kozák parasztmozgalom alkalmazta ezt az ideológiát.

A történelmi tartalmát illetően azonban már megoszlanak a vélemények. Nagyon erős azok táborá, akik elsősorban politika- és társadalomtörténeti jelenségnek tekintik, és a fennálló hatalom elleni

⁹ Vö.: (M. M. Scserbatov:) *Kratkaja poveszty o bivsiah v Rosszii szamozvancah. Szpb, 1774; Sz. M. Szolovjov: Zametki o szamozvancah v Rosszii. In: Russzkij arhiv. M., 1868; V. O. Kljucsevszkij: Szocsinyenyija, kny. 3. M., 1957.*

¹⁰ Például Nyikolaj Kosztomarov egy 1876-os művében igen érzékletesen (Szamozvanci i proroki. M., 1997, 150, 154), különösen azon a helyen, ahol I. áldmitrijt olyan fizionómiájú embernek nevezi, „akinek senki nem szánná rá magát, hogy kölcsönt adjon” (155.).

¹¹ A szovjet historiográfiáról rövid áttekintést ad Tyumencev, I.: *Szmutnoje vremja v Rosszii nacsala XVII sztoletyija: novije napravlenyija i rezul'tati issledovanyij. In: Novije napravlenyija i rezul'tati v ruszisztyike/New Directions and Results in International Russistics (szerk. Szvák Gy.). Bp., 2005. 83–91.*

¹² Vö.: M. Perrie: *Pretenders and Popular Monarchism in Early Modern Russia. Cambridge, 1995. 2.*

fellépés mozzanatát emelik ki. K. Csisztov megkerülhetetlen és immár történészgenerációkat orientáló monográfiájával a jelenséget a néplélektan szférájába emelte, és közvetlen összefüggést bizonyított a népi Megmentővárás hiedelme és az álcárok felbukkanása között.¹³ A következő inspiratív koncepció Borisz Uszpenzkij nevéhez fűződik, aki szintén nem tagadja a hamis cárság intézményének a népi kultúrába és hiedelemvilágba való ágyazottságát, de azt alapvetően az orosz cár isteni eredetével kapcsolatos vallásos felfogásból vezeti le.¹⁴ Ez a felfogás utat nyitott az álcárjelenséget a lehető legszélesebben értelmező nézetek számára, amilyen P. Lukin munkája.¹⁵ Itt vizsgálat tárgyává válik minden alkohelmámorban elhangzott óvatlanul fennhéjázó szó, amit a kutatás szempontjából O. Uszenko minősít perspektívátlanak.¹⁶ Az utóbbi időben legtöbbit M. Perrie tette az álcárjelenség feltárása terén, aki a 17. századi álcárok fellépéseinek monografikus vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy a döntő mégiscsak a hivatalos rendet opponáló ideológia, amelynek a lényege az, hogy az a „jó monarcha”-doktrína keretében marad.¹⁷ Magam 1982-es és 1988-as népszerűtudományos összefoglalásaimban szintén hasonló következtetésre jutottam.¹⁸

¹³ K. V. Csisztov: Russzkije narodnije szocial’no-utopicseszkije legendi. M., 1967 (bővített kiadása: Russzkaja narodnaja utopija. Szpb., 2003.), 24–33.

¹⁴ B. A. Uszpenzkij: Car’ i szamozvanyec. Szamozvancsesztvo v Rosszii kak kul’turno-izstoricseszkij fenomen. In: Etjudi o russzkoi izstorii. Szpb., 2002. 150. A. M. Pancsenko nagy hatású könyvében (Russzkaja kul’tura v kanun Petrovszkij reform. L., 1984) a koncepcionális érintkezések ellenére a „lázadás népi köntöseré” helyezi a hangsúlyt (15. o.).

¹⁵ P. V. Lukin: Narodnije predstavlennija o goszudarsztvennoj vlasztyi v Rosszii XVII veka. M., 2000. 103–169.

¹⁶ O. G. Uszenko: Kto takoj „szamozvanyec”? In: Vesztnyik szlavjanszkij kul’tur. Naucsnyj i lityarurno-hudozsesztvennij al’manah. 5–6., M., 2002. 42–6. Oleg Uszenko egy egész cikksorozatot írt a Rogyina c. népszerűsítő történelmi folyóiratban az 1995-ös 1. számban megjelent Szamozvancsesztvo na Ruszi: norma ili patologija? című cikkel kezdődően és egy tanárok számára írt jegyzetben is összefoglalta nézeteit (Psziologija szocial’nogo protyeszta v Rosszii XVII–XVIII vekov. cs. 3. Tver, 1997.). Megjegyzendő, hogy K. Csisztov könyvének 2003-as bővített kiadásában szintén bírálja a kiterjesztő fogalomhasználatot (457–61.).

¹⁷ M. Perrie: Pretenders, 246. Politikátörténeti és faktografikus megközelítését számon is kéri rajta az angolszász történeti kritika [Vö.: N.-S. Kollmann, Canadian-American Slavic Studies. 32. 1–4 (1998), 413.]

¹⁸ Szvák Gy.: Cárók és kalandorok. A „zavaros időszak” története. Bp., 1982; Hamis cárók. Bp., 1988. (angolul: False Tsars. New Jersey, 2000.)

A történelmi relevancia szempontjából ma is elfogadhatónak tartott megállapítás azonban a maga teljességében nem meríti ki a jelenségben rejlő történelmi tartalmakat. A történésznek sokat segít, ha az elvi alapvetések során nem hanyagolja el a konkrétumokat. Vizsgáljuk hát meg a továbbiakban, milyen megnyilvánulási formái is voltak az álcárjelenségnek a 17. században.

A „zavaros időszakban” Dmitrij néven öt ember jelentkezett a moszkvai trónért. Ezek közül – és általában is a valaha élt önjelöltek közül – az első volt a legsikeresebb és legismertebb. Alig valamivel – épp csak a cári koronával – marad el mögötte II. ál-Dmitrij. A harmadik ál-Dmitrij már meglehetősen kisszerű figura volt, míg a negyedikről nem teljesen világos, hogy használta-e egyáltalán a Dmitrij nevet, hiszen egy kétszeres álcárevics is a tarsolyában volt legitimációként. Tudjuk ugyanakkor azt is, hogy az első álcár bizalmasa, Mihail Molcsanov is kiadta egyszer Dmitrijnek magát, hogy Ivan Bolotnyikovot harcba indítsa. Ezekben az esetekben semmiféle cárijátékról, megmentőhiedelemről nincs szó, nagyon is konkrét hatalmi érdekekről annál inkább. Ráadásul nem is egyszerűen orosz politikáról, hiszen az első két álcár esetében a lengyel közegnek éppen hogy meghatározó a szerepe a mese hihetővé fabrikálásában. Maureen Perrie kimutatta, hogy a legitimációs magyarázat kimunkálását nem a népben terjedő Messiás-váró hiedelmeknek, hanem a tudatos propagandamunkának köszönheti az első álcár (míg a második is sokat tett ennek érdekében). Az már más kérdés – de az okozat viszonyt ettől még nem teszi felcserélhetővé –, hogy a megkonstruált mese aztán milyen – meghatározó – szerepet játszik a néptömegek mozgósításában. És hogy eredményességét annak (is) köszönheti, hogy a jócár-hiten belül maradván kínálja a cári hatalom elleni fellépés lehetőségét.

A leegyszerűsítő magyarázatok mindig kontraproduktívak. I. ál-Dmitrij persze nem népvezér. De népvezér is. Harca nem osztályharc. De osztályharc is. Maga az álcár, akit a történelmi irodalom meghatározó vonulata egy Grigorij Otrepjev nevű kiugrott szerzetessel azonosít,¹⁹ ugyan igyekezett valódi cárnak mutatkozni abban az értelemben is, hogy cárként és nem kozák atamánként viselkedett, mégsem feledkezhetünk meg arról a sok történész által bizonyított tényről, hogy a nyugati, délnyugati határvidék jobbágyrendszer ellen küzdő lakossága is része volt tömegbázisának. Ami nem azt jelenti, hogy dinasztikus harcát parasztháborúnak kellene minősí-

¹⁹ L. részletesen: M. Perrie, *Pretenders*, 44.

tenünk.²⁰ A differenciált történelmi elemzés már rég kimutatta ennek a nézetnek az egyoldalúságát, hiszen az őt támogató társadalmi csoportok jóval szélesebb társadalmi bázist képeznek. Általában véve is a „zavaros időszak” historiográfiája a mai napig magán viseli mind a sematikus történelemszemlélet, mind a „nemzeti látószög” okozta egyoldalúságokat. Az egyik legnagyobb tehertétel a „lengyel–litván intervenció” topikja, amely lehetlenné teszi a korszak egyes fázisai közötti különbségtételt és hozzájárul ahhoz, hogy összemosódjanak a „zavaros időszak” különböző korszakai között meglévő eltérő tartalmak. Nagyon valószínű egyébként, hogy az egyes periódusok mechanikus különválasztásának oka gyakran nem is az átpolitizáltság vagy átideologizáltság, hanem egyszerűen csak a szovjet történetírásra jellemző erős szakosodás.²¹ A következménye viszont az, hogy elvész az egészre rálátó perspektíva, és egy mozzanat kiemelésének eszközével igyekeznek az egész korszak lényegét megragadni.

Monográfiák sokasága bizonyította, hogy a Borisz Godunov által bevezetett „tiltott évek” gyakorlata és általában a jobbágyrendszer megszilárdítása érdekében foganatosított intézkedései, a szolgáló nemesi földbirtokrendszer jórészt IV. Iván opricsnyinájának, terrorjának és livóniai háborújának köszönhető krízise jelentős társadalmi feszültségeket okozott a 17. század eleji Oroszországban.²² Olyan, amilyenre korábban nem volt példa az orosz történelemben, s amely alapján joggal beszélhetünk az alapvető feudális osztályok – földesurak és parasztok – szintén példa nélküli szembekerüléséről az addigi orosz fejlődésben. A IV. iváni katasztrófa-politika azonban nem egyszerűen – már az Ivan Tyimofejev által is megénekelt módon – az országot „vágta ketté”,²³ de a szolgáló nemességet is. Ez utóbbiak deklasszálódása vagy attól való félelme, valamint a köztes rétegek (elsősorban a kozákok) ugyanilyen eredetű frusztrációja a privilegizált vagy kvázi privilegizált rétegeken belül is megosztottságot

²⁰ E nézet vehemens kritikáját és rövid szakirodalmi áttekintését I. Ch. Dunning: *Russia's first Civil War. The Time of Troubles and the Founding of the Romanov Dynasty*. Pennsylvania, 2001. 4–12.

²¹ Ami persze szintén nem mentes politikai vagy/és történelemszemléleti meggondolásoktól vagy okoktól. Nem véletlenül foglalkoztak annyian – és külön – a Bolotnyikov-felkeléssel vagy a Minyin és Popsarszkij vezette nemzeti felszabadító harccal.

²² A társadalmi krízist súlyosbították – de önmagában nem okozták – a 17. század eleji drámai természeti-éghajlati változások.

²³ *Vremennyik Ivana Tyimofejeva*. M.–L., 1951. 12.

eredményezett. Az első választott uralkodó, Borisz Godunov legitimitációhiánya ugyanakkor a legfelső udvari csoportokat is revánsra sarkallta. Ez az alaphelyzet, ezek az alapkonfliktusok jellemzik a „zavaros időszak” kezdetét és végig megmaradnak. Az osztársadalmi elégedetlenség tehát a korszak konfliktusainak objektív alapja, amelynek alapján a „zavaros időszak” tartalmát joggal nevezhetjük egy permanens osztály-, réteg- és dinasztikus harcnak, amely csak egy meghatározott szakaszán – később – válik egyszersmind nemzeti felszabadító háborúvá. A történeti irodalom tekintélyes irányzata ezt a permanenciát a „polgárháború” terminussal írja inkább le.²⁴ A legnagyobb probléma ezzel a szóhasználattal kapcsolatban a modernsége. Elvileg ugyan nem tartom kizártnak, hogy egy „polgárok” nélküli társadalom véres konfliktusainak jelölésére a „polgárháború” szót használjuk, hiszen jól írja le osztársadalmi jellegét. Egyszersmind azonban a szóhasználattal felpuhítja az érdekkonfliktusokat – így válik lehetővé az osztályharc szó és minősítés elkerülése –, ami nem kedvez az igazán differenciált megközelítés-módnak.

Nos, e permanens társadalmi, politikai, dinasztikus küzdelem első szakaszának meghatározó alakja I. ál-Dmitrij, akinek jelentőségét sem bagatellizálni, sem eltúlozni nincs okunk. Nem célszerű egyszerű szélhámosnak tartani – bár kétségtelen szélhámos volt –, de talán túlzás I. Péter elődjének is tekinteni.²⁵ Az mindenesetre biztos, hogy lengyel bábfigurának minősítése a historiográfia legrosszabb tradícióinak felelevenítésével egyenértékű. I. Dmitrij ugyanis – lett légyen az bármennyire is „kényelmetlen” egy nemzeti prioritásokat követő historiográfia számára – „minden oroszok cárja és nagyfejedelme” volt közel egy esztendeig. Ráadásul nem volt rosszabb vagy tehetségtelebbe uralkodó, mint sok elődje vagy utóda. Rövid országglása azt bizonyította, hogy a cárok „Monomah-sapkáját” felelősséggel viselte, komolyan hitte „Istentől eredő” hatalmát, és ez megakadályozta a tisztánlátásban, helyzete reális értékelésében. Ugyanakkor bizonyos szentimentalizmust is felfedezhetünk benne, hiszen igyekezett egyszerre több társadalmi réteg kedvében

²⁴ L. részletesen: Tyumencev, I.: *Szmutnoje vremja v Rosszii nacsa XVIII sztoletyija*. 88–91.

²⁵ Erre egy jellemző példa: A. Nyizovszkij: *Szamozvanci i dvojnyiki*. M., 2005. 30. figyelemre méltó azonban amit A. Pancsenko I. ál-Dmitrij európai, „renewals” vonásairól ír. (A. Pancsenko: *Russzkaja kul'tura v kanun Petrovskikh reform. 17, 21.*)

járni, így óhatatlanul egymással szembenálló érdekeket menezdvelt.²⁶ Bukása idő kérdése volt csupán.

Alakja különösen II. ál-Dmitrijt ismerve értékelődik fel. Mondhatnánk, hogy nem sokon múlt, hogy a „tusinói tolvajnak” csúfolt utód szintén nem költözött be a Kremlbe, hiszen csapatai hosszú hónapokig blokád alatt tartották Moszkvát, másfél évig működött tusinói „ellenfővárosa”, „ellenbojár dumával”, „ellenpátriárkával”, sőt igazi álcárnéval ékesítve. A lengyel zsoldosainak kiszolgáltatott, majd általuk elhagyott, attól kezdve kozákvezérként vitézkedő szélhámos azonban egy pillanatig sem volt képes elhíttetni magáról magas tisztességét: hatalmát a zsákmányszerzés vágya tartotta fenn, ennek ára azonban az volt, hogy lengyel–litván és kozák martalócbandák mintegy felosztották egymás között birodalmát. Nem véletlenül fordul velük szembe hamarosan a lakosság, és így az sem nevezhető véletlennek, hogy sikerei kérészéletűeknek bizonyultak.²⁷

Még mielőtt a „tusinói tolvaj” Dmitrij nevét felvette volna, mint láttuk, egy alkalommal az első álcár embere is kiadta magát annak – ezzel egyszersmind lökést adva a cárelles mozgalom második hullámának. Az álcárság története szempontjából jelentéktelen eset nélkül aligha beszélhetnénk Bolotnyikov-felkelésről – a „zavaros időszak” osztályharcának csúcspontjaként semmiképpen sem.

A harmadiknak nevezett ál-Dmitrij már csak egy lokális jelenség a „zavaros időszakban”. Pszkov környékére korlátozódik tevékenysége, ambíciói és jelentősége sem országos már. Kronológiailag a korszak utolsó fázisában aktivizálódik, amikor a Dmitrij-hit már elveszítette produktivitását, erősen kompromittálta magát, mert a fejekben már megérett a konszolidáció igénye, és az álcárok egyre inkább a zavarok, az anarchia fő okaiként mutatkoznak meg. Nagyon fontos, hogy Szidorkát, a III. ál-Dmitrijt már szinte kizárólag kozákok támogatják, de jelöltjük még Novgorodban és a svéd királyfival szemben sem lehet „versenyképes”.²⁸

²⁶ Erről részletesen írok a *Cárok és kalandorok* c. kötetemben (112–7.).

²⁷ A kevésszámú II. ál-Dmitrijjel érdemben foglalkozó szakirodalmi mű okán is fontos a következő forrásgyűjtemény: Tusinszkij vor. Licsnoszty, okruzszenyje, vremja. Dokumenti i matyeriali. M., 2001. A népi ellenállás historiográfiai aspektusának kiemelésére I. I. Tyumencev: Gyiszkusszionnija voproszi isztorii szmutnogo vremeni v Rosszii nacsala XVII szt.: tusinszkij period. In: *Moszkovija: szpecifika razvityija/ Muscovy: The Peculiarities of its Development* (szerk. Szvák Gy.). Bp., 2003. 100–2.

²⁸ L. részletesen: R. G. Szkrinnyikov: *Minyin i Pozsarszkij*. M., 1981. 220–6, 250–5.

Az utolsó Dmitrij egy Zaruckij nevű kozák atamán, aki eredetileg II. ál-Dmitrij embere volt, és aki annak bukása után „felkarolta” a két álcár (I. és II. ál-Dmitrij) özvegyét és utóbbi csecsemő fiát, az ál-álcárevicset. A menekülő kozákcsapat egyre távolabb kerül az ország centrális területeitől, és Asztrahán körül igyekeznek megvetni magát. Annak ellenére, hogy Zaruckij legitimációja a „cárné” és annak fia, a „trónörökös”, egyes források szerint a biztonság kedvéért maga is bemutatkozott cárként a távolban. Ennek azonban már nem volt különösebb jelentősége az események menete szempontjából.²⁹

A „zavaros időszak” alatt nemcsak Dmitrijek bitoroltak cári nevet. Még I. ál-Dmitrij idejében indul a hadszíntérre, de majd a Bolotnyikov-felkelés idején válik meghatározó figurává – Dmitrij távollétében „származása jogán” első számú vezetővé – egy bizonyos Pjotr nevű kozák, aki Dmitrij unkaöccsének adja ki magát. Innen kezdve a kozákok szinte menetrendszerűen neveztek ki maguk közül cárevicseket. Ők – Ivan Avguszt kivételével, aki IV. Iván fiának mondja magát – mind a félelmetes cár soha nem létezett „unokái”: Oszinovik (Ivan Ivanovics „fia”), Fjodor, Lavrentyij,³⁰ Klementyij, Szavelij, Szemjon, Vaszilij, Jeroska, Gavrilka, Martinka (mind Fjodor cár „fiai”). Jelentőségüket már az általuk választott név is mutatja: döntő többségük cárok vagy nagyfejedelmek által soha nem használt, kicsinyítőképzős nevek. Fellépésük II. ál-Dmitrij idejére tehető: eredetileg a cári „nagybácsit” jönnek segíteni, de az álcár hamarosan propagandát (és harcot) indít ellenük: az álcárevicshullám láthatólag sérti cári ambícióit és kikezdi legitimációját. A jelenség pontos megértése szempontjából azonban regisztrálni kell, hogy a harcba induló kozákok kisebb-nagyobb csapatai egy adott időben mind fontosnak tartották egy cári „rokon” felmutatásával legitimálni fellépésüket, ezzel egyszersmind azt is bizonyítva, hogy körükben már semmilyen hitele nem volt az álcármesének.³¹

Kétségtelen azonban, hogy a „zavaros időszak” folyamán fellépő álcárok és álcárevicsek mind politikai célokat követtek: a hatalmi harcban kívánták ezzel az eszközzel pozicionálni magukat. Az első két ál-Dmitrij és Pjotr országos, míg a többi álcárevics regionális szinten. Ennél bonyolultabb az a kérdés, hogy egyúttal társadalmi

²⁹ Részletesebben: Szvák Gy.: *Cárok és kalandorok*, 247.

³⁰ Nem világos, hogy Fjodor vagy Ivan Ivanovics „leszármazottja”.

³¹ Ezen „kis tolvajocskákra” vonatkozóan is l. Tusinszkij vor, 429; M. Perrie: *Pretenders*, 174–81.

célokat is kitűztek vagy megtestesítettek volna. Ezzel elérkeztünk a „zavaros időszak” cárelles küzdelme ún. „tömegebázisának” történészek generációit régtől fogva izgató kérdéséhez. A zavarok kora egyik meghatározó jellegzetessége nézetem szerint éppen a mozgalom kiinduló társadalmi erejének makacs permanenciája, mégis a hangsúlyt a korszak szakaszolására tenném. Míg I. ál-Dmitrij esetén ugyanis létrejött egy széles társadalmi szövetség, addig az a Bolotnyikov-felkelés idején szociális értelemben erősen polarizálódott. II. ál-Dmitrijel az idegenek egyre jelentősebb szerephez jutnak, ám ezzel párhuzamosan a kozákok jelentősége is nő a felkelők táborában. A lengyelek kiverésére szerveződött két „népfelkelés” szociális értelemben ismét végletekig megosztott, hiszen hirtelen egy táborban találja magát a korábban a cári hatalmat opponáló és védelmező tábor.³²

Az állandó tényezőnek a kozákságot látom. Kétségtelen óriási – bár az egyes szakaszokban nem egyforma jelentőségű – a szerepük a „zavaros időszakban”. Már I. ál-Dmitrij fellépésének idején ők alkották serege nagyobb részét, és végig ott találjuk őket a cárelles táborban. Ilyenformán a Dmitrij nevében folytatott, az álcár-ideológia által táplált legitim cár elleni harc éltető erejét is ők adják. Végig kitartanak az első két Dmitrij mellett, míg más társadalmi csoportok fokozatosan leválnak róluk. Bizonyos értelemben az ő józan belátásuknak köszönhető a „zavaros időszak” vége is. Ekkor ugyanis már nem ragaszkodnak valamilyen új Dmitrijhez (bár elég erejük marad még ahhoz, hogy a saját jelöltjüket, Mihail Romanovot választassák meg cárnak).

Ezzel nem azt akarom sugallni, hogy az álcárok társadalmi bázisa a kozákság volt, és hogy ők fogalmazták volna meg a társadalmi célokat. Láthattuk, hogy az első ál-Dmitrijek nem úgy működtek mint kozákvezérek és nem is akartak kozákvezérek lenni. Azt is láttuk azonban, hogy a kozákok igényelték az álcárokat, olyannyira, hogy attól sem riadtak vissza, hogy akár maguk közül nevezzenek ki néhányat. (Ezzel egyébként maguk járulnak hozzá az álcárok értékének devalválódásához, az álcárhit bomlásához.) Az álcárhit jótékony következményeinek mások is haszonélvezői voltak. Bojárrok kerültek vezető pozíciókba, szolgáló nemesek kaptak új birtokokat, szökött parasztok és szolgák kapták vissza szabadságukat. A cár-

³² Mindezt részletesen kifejtem az Oroszország története c. mű megfelelő helyein: Font M.–Krausz T.–Niederhauser E.–Szvák Gy.: Oroszország története. Bp., 2001. 167–8.

ellenes mozgalom egyes fázisaiban tehát mindegyik réteg megfogalmazta a maga igényeit. Végső soron azonban ezek az igények valamilyen módon a konszolidáció irányába mutattak: a megszerzett javakat ugyanis biztonságban kellett tudni. Egyedül a kozákok voltak ebben ellenérdekeltek: az ő foglalkozásuk ugyanis a harc volt, fő bevételi forrásuk pedig a zsákmány. Nem kétséges, természetesen, hogy világlátásukat alapvetően befolyásolta az a tény, hogy derék-hadukat az egykor a jobbágyrend terjedése elől szökő néprétegek adták. Ezért a cári rend elleni fellépésüknek voltak ösztönös osztályszempontjai. Ez azonban nem a kozák szabadság elveinek uralomra juttatására irányult, hanem kimerült a pusztá ellenállás anyagi előnyökkel kecsegtető igenlésében.

E helyütt érdemes elidőznünk egy kicsit annál a kérdésnél, hogy ki vagy kik találta, találták ki az álcármesét? A történeti irodalom ezen a ponton nem érthetetlenül igen bizonytalan, általában elkerüli vagy megkerüli a választ azzal, hogy az Grigorij Otrepjev műve orosz földön. Ez persze nem kétséges, de nem fed fel az ötletadó személyt vagy közeget. A helyzet tudniillik az, hogy a 16. század végén, 17. század legelején több helyütt is fellépnek álkirályok és álcárok Európában.³³ Nagyon csábító lenne például azt feltételezni, hogy a portugál ál-Sebestyénektől vette volna Grigorij az ötletet, hiszen a pápa is direkt párhuzamot vont³⁴ először a két eset között. Csakhogy a moszkvai udvarba még Amerika felfedezésének híre is csak mintegy fél évszázados késéssel jutott el,³⁵ hogyan értesülhetett volna tehát egy egyszerű patriarchátusi írnok egy távoli álkirályról? Áluralkodók közelebb is felbukkantak Oroszországhoz.

A legerősebbnek tűnő történeti magyarázatok egyébként nem igénylik koncepciójukhoz az átvétel mozzanatát. A hagyományosan politikátörténeti dominanciájú medievisták vagy kora újkor történetét írók hajlamosak belpolitikai okokkal magyarázni az orosz álcármese megszületését.³⁶ Még opponenseik (mint Csisztov,³⁷ Úsz-

³³ L. részletesen L. Juzefovics: Szamije znamenytije szamozvanci. M., 1999. 55-88; Y-M. Bercé: Le roi caché. Sauveurs et imposteurs. Mythes politiques populaires dans l'Europe moderne. Paris, 1990.

³⁴ „Sara un altro Re di Portogallo resuscitato” – idézi M. Perrie: Pretenders, 42.

³⁵ Szvák Gy.: Moszkóvia és a Nyugat. Bp., 1988. 92.

³⁶ R. Szkrinnikov ennek kapcsán nem véletlenül idézi V. Kljucsevszkij aforizmatikus megállapítását – ál-Dmitrijt „lengyel kemencében süttötték ugyan, ám Moszkvában dagasztották”. (R. Szkrinnikov: Rosszija v nacsale XVII v., 96.).

³⁷ K. Csisztov: Russzkiye narodnije szocial'no-utopiczeszkije legendi, 29.

penszkij³⁸ vagy Perrie³⁹) számára is alapfeltétel, hogy mindez orosz közeg terméke. És valóban, igen korán (tehát évekkel Otrepjev „színvallása” előtt), már 1598-ban vagy 1600-ban hallhattak az oroszok Dmitrij cárevis „csodálatos megmeneküléséről”.⁴⁰ Csakhogy különféle mendemondák, fantasztikus történetek keringése és között, hogy egy konkrét ember egy sok éve elhalt cárevis bőrébe bújjon, tehát, hogy a mese megkonstruálódjék és testet öltjön, nem automatikus és a legkevesébe sem pofonegyszerű az átmenet. Segíthet ebben, ha már kidolgozott, bevált mintát használhatunk. Ilyen-nel pedig Grigorij szerzetes nagyon is találkozhatott. Én minden-estre igen életszerűnek találok azt, hogy Dmitrij kétséget kizáróan bizonyított színre lépésére Konsztantyin Wisniowiecki birtokán azt követően kerül sor, hogy a vándor szerzetes hónapokat töltött a zaporozsjei kozákok között.⁴¹ Ők pedig már az idő tájt meglehetősen ismerték az álfejedelmi elméletet és gyakorlatot, hiszen Moldvában több ilyen álfejedelmecske is ismert volt,⁴² a zaporozsjeiek pedig szoros viszonyt ápoltak a moldvaiakkal. Azt állítom tehát, hogy az álcárjelenség nemcsak fennállása, működése folyamán, de már megszületésében is meghatározóan kozák találmány lehet.

Egyébként az álcárrá válás vagy egy álcár kreálása nem is volt olyan talányos vagy misztikus kérdés, mint azt Dmitrij kapcsán a történészek szeretik önnön fontosságuk teljes tudatában sugallni. A második álcárevis, Pjotr mindössze pár hónappal Dmitrij megkoronázása után jelentkezett – végletekig praktikus története ugyanis, hála az aprólékos kínvallatási jegyzőkönyvnek, meglehetősen ismert. Íme így hangzik: az árva zabigyerek először almát árult, majd hajószakács lett, később bőrt és cipőt kínált vételre az asztraháni bazárban. A döntő fordulatot az hozta életében, amikor a tyereki kozákok közé állt, akik a Kaszpi-tengerre akartak kihajózni, hogy török és perzsa földeket sarcoljanak. Egy 300 főből álló csapatuk azonban inkább a volgai kereskedőket fosztogatta volna. Úgy döntöttek, hogy ehhez a vállalkozáshoz a legszerencsésebb, ha Fjodor Ivanovics cár – soha nem élt – fiát is maguk között tudják. E célra két fia-

³⁸ B. Uszpenszkij: Car' i szamozvanyec, 149–50.

³⁹ M. Perrie az álcár önálló iniciatíváját emeli ki: M. Perrie: Pretenders, 55.

⁴⁰ M. Perrie: Pretenders, 35–6.

⁴¹ R. Szkrinnikov: Szamozvanci v Rosszii v nacsale XVII veka. Grigorij Otrep'ev. Novoszibirszk, 1987. 43.

⁴² A moldvai álfejedelmekről l. részletesen: N. A. Mohov: Ocserki isztorii moldavszo-russzko-ukrainszkih szvjazej (sz drevnyejsih vremjon do nacsala XIX veka). Kisinyov, 1961.

talembert szemeltek ki: Ilejkat és Mitykát, egy asztraháni sztrelec fiát. Végül az döntött Ilejka („Péter cárevics”) javára, hogy riválisa sosem járt még Moszkvában.⁴³

A kozákok tehát eléggé egyszerű, de annál ütőképesebb receptjét ismerték az álcárállításnak. Nem sokkal Pjotr, azaz Ilja Muromec (véletlenül, de annál stílusosabb módon a bilinabeli népi hős druszája) felbukkanása után aztán ez a gyakorlat a végletekig leegyszerűsödik, és, mint láttuk, vagy egy tucat újabb kozákjurtákból való „cárevicset” produkál. A „zavaros időszak” ezen mozzanatának a szakirodalom nem tulajdonít elég jelentőséget. Nézetem szerint ugyanakkor meghatározó a szerepe. Egyrészt közvetett módon ismét a kozákság társadalmi-politikai jelentőségét bizonyítja a korszak eseményeinek alakulásában. Másrészt a hatalmi harc ideológiájának, az álcárhit születésének forrásvidékére is elkalauzol. Nagyon elképzelhető ugyanis, hogy az álcármese kozák közegben született vagy kapott végső megformálást, és ez a kozákoknak annyira megtetszett, hogy vég nélkül sokszorosították az általuk iniciált prototípust. Ezzel egyszersmind le is járatták, devalválták – annyira, amennyire egyébként a társadalmi-politikai küzdelemben is fokozatosan perifériára szorultak. Az álcárjelenséget természetesen nem áll szándékomban *par excellence* kozákjelenségnek láttatni – a fentiekben nem véletlenül érveltem a széles társadalmi bázis megléte mellett –, ilyenén összekapcsolásukat azonban fontosnak és a történeti irodalomban korrigálandónak tartom. Nem kétséges ugyanis, hogy a legendákon, csodás, mesészerű elemeken és nyers szélhámosságon alapuló álcárhiedelem legtermészetesebb közege a kozákság, amelynek egész életmódja, értékrendje és hiedelemvilága hasonlóan vegyes forrásokból táplálkozik.

Ha ez így van, akkor természetesen részben korrigálni kell mindazt, amit az álcárhitről általában mondani szoktunk. Ilyen megközelítésben nem annyira kifinomult ideológiai konstrukció, hanem meglehetősen durva, egészen a cinizmusba hajló pragmatizmus terméke. Elsődlegesen nem az „orosz nép” fennkölt szabadság- vagy valamiféle elvont megmentő iránti vágyát önti formába, de nem is a játszó hajlama vagy ösztönös „ellen-viselkedéskultúrája” testesül meg benne. Egyszerre tudatosabb és kevésbé erőltetett. Amíg mind a Csisztov, mind az Uszpenszkij-féle magyarázat erősen magán viseli a retrospektív konstrukció módszertani jegyeit (előbbi népi

⁴³ L. részletesen: Vossztanyije I. Bolotnyikova; dokumenti i matyeriali (összeállította: A. Kopanyev–A. Manykov). M., 1959. 223–5.

ideológiát, utóbbi népi viselkedést próbál rekonstruálni), addig a rendelkezésre álló források elsődleges olvasata egyszerűbb, „életszerűbb” megoldást sugall. Egyébként is úgy gondolom, hogy az „életszerűség” fogalmát – amelynek komoly a jelentősége például a hétköznapi jogban – a történeti kutatások során is meghatározó módon kellene használni és a széles történelmi kontextusban mintegy iránytűként használni. A mi esetünkben például a közvetlenül rendelkezésünkre álló dokumentumokból jól látható, hogy az álcárok bázisának meghatározó részét mindvégig a kozákok adták,⁴⁴ s hogy maguk is előszeretettel állítottak álcárevicseket. Ehhez képest egyértelműséggel nem bizonyítható, hogy az álcárokkal kapcsolatos hiedelmek többek voltak, mint a politikai propaganda részei (tehát hogy a messiásvárással kapcsolatosak), vagy hogy valamiféle dualisztikus szemantikai tartalmat képeznének. Ezeket sem zárnám ki másodlagos leírásként, de az elsődleges magyarázat is eléggé meggyőző, mert nem statikus, hanem dinamikus, nem kimerevített, hanem kronologikus, nem rekonstruált, hanem életszerű.

Ezzel a legkevésbé se szeretném azt állítani, hogy az álcár-ideológia nem korabeli közösségi tudattartalmakra tudatosan építő kifinomult, politikai vezéreltségű ideológiai konstrukció, hanem utólagos történeti manipuláció vagy szemantikai trükk volt. Felfogásomból az következik, hogy elsődlegesen és döntően a kozáksághoz kapcsolódó jelenségről van szó, amely jól és organikus módon – „stílusosan” – szolgálta a speciális kozákérdekeket a „zavaros időszakban”, de amely másra és ennél többre is alkalmas volt. Azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy az eredetileg leplezetlen csalás később is mindvégig élt a tudatos megtévesztés eszközével. Kereshetünk tehát fennköltebb ideológiai tartalmakat mögötte, de ez a jellegzetessége akkor is domináns marad.

A kozákok azt adták, ami a valójuk volt: a merész, durva trükköt, és készek voltak ad absurdum vinni a kiinduló ötletet. Az ő kezükben ez a fegyver nem volt fejlődőképes és teljesen lejártak. A profán alkalmazáson túli szofisztikált felhasználás már nem az ő műfajuk volt és meg is haladta képességeiket, de ez irányú ambícióikat is.

Ez már politikusok műve volt. I. ál-Dmitrij az volt, mégpedig leleményes politikus. Hasonlóképpen tehetségesek a „nemesi demok-

⁴⁴ A. L. Sztanyiszlavszkij pl. a „Szmuta” eseményeinek alakulásában döntő szerepet tulajdonít a kozákságnak – egyebek között éppen a hasonló korabeli kozákvéleményekre hivatkozva. (A. Sztanyiszlavszkij: *Grazsdanszkaja vojna v Rosszii XVII v. Kazacesztvo na perelome isztorii. M., 1990. 3.*)

rácia” politikai kultúrájában szocializálódott lengyel tanácsadói is. Az ő propagandájukban körvonalazódik az a mese, amely alkalmasá válik a csaló cárrá transzformálásává, a csalás szakralizálására.

„Dmitrij” fokozatosan alakította ki „csodálatos megmenekülésének” verzióját, más-más variánsokat alkalmazva a különmemű befogadó közegre. Lengyelországban viszonylag pontos „meneküléstörténetet” adott elő, orosz földön a különböző időben írt lázító leveleiben, proklamációiban nem a tényszerű hitelesség került előtérbe, hanem a vallásos motívumok. „Csodálatos feltámadását” hangsúlyozza (konkrétan is felbukkan Lázár történetére való utalás),⁴⁵ de mindig szerepel Borisz Godunov bérgyilkosaira való utalás is.⁴⁶ Ezzel egyszerre pozicionálja magát az „isteni” eredetű cári szerepben és deklarálja a hivatalos cárt gyakorlatilag köztörvényes bűnözőnek. Az orosz lakosság vallásosságára és különösen a cár személyével kapcsolatos vallásos elképzeléseire épített története a határ túloldalán meglehetősen eredményesnek bizonyul: alighogy átlépi a Dnyepert, a határvidék lakossága özönlenni kezd a táborába, s – amint a külföldi szemtanúk beszámolnak róla – Borisz katonáinak kegyetlen megtorlása ellenére is kitart amellett, hogy Dmitrij személyében a „fénylő nap”, az igaz cár kelt fel.⁴⁷

Jól látható, hogy az álcármesében nincs szükség bizonyítékokra. Elég annak deklarálása, hogy megmenekült és IV. Iván „fiaként” ő a legitim cár. Ezzel egyszerre magára ölti az orosz cárok „isteni jegyeit” és a tömegek vallásos tiszteletének tárgyává válik. Ezzel szoros összefüggésben viszont a valódi cár automatikusan maga lesz a Sátán, aki minden bűn eredője. Ez a nem túlságosan bonyolult, dichotomikus, mert szélsőségesen polarizált struktúra a népi hiedelemvilágban persze végtelen számú formában interpretálódik és találja meg a népi kultúra adekvát (szokásos, igényelt) fabuláit.

⁴⁵ A doni kozákok válaszleveléből visszakövetkeztethetően így hangzik e formula: „Isten akaratából és kegyelméből... feltámadott, mint Lázár, a halottakból”. Idézi: R. Szkrinnyikov: *Rosszija v nacsale XVII v. „Szmuta”*. M., 1988. 118.

⁴⁶ „Amikor isteni akaratból szülnék eltávozott és fivérünk Fjodor Ivanovics lett a cár, akkor az árulók minket Uglicsba küldtek és olyan sanyargatásokban részesítettek, amilyenek még az alattvalók esetében sem helyén valók, és többször gyilkosokat küldtek ránk, hogy tönkretessenek és megöljenek, de a könyörületes isten elrejtett bennünket a gonosztevő szándékok elől és megőrzött egészen felnőttkorig”. (Idézi: K. Csisztov: *Russzkije narodnije szocial’no-utopicsesz-kije legendi*, 43-4).

⁴⁷ L. részletesen: M. Perrie: *Pretenders*, 64-6.

Számtalan történetet ismerünk például a bérgyilkosok elől megmenekült gyermek kicseréléséről,⁴⁸ és a népi fantázia olyan cári (isteni) jegyekkel is felruházza,⁴⁹ amelyektől maga igyekszik távol tartani magát (de Pugacsov esetében pl. a cárságának egyik leglényegesebb bizonyítékává válik⁵⁰). A mese ilyenformán jól megkonstruált ideológiai fegyverré transzformálódik, amelynek lényege az, hogy az igazit, a legitim cárt hitelteleníti, hamisnak, illegitimnek deklarálja, míg a trónbitorló hamis cárt, az imposztort igaz, legitim uralkodónak állítja be. Az álcárhít valójában tehát a legitim és illegitim uralkodó helycseréjét vonja maga után Oroszországban, ily módon pedig a hagyományos ideológiai kereteken – a jócár-hiten – belül maradva teszi lehetővé a cérelenes fellépést.

A törvényes cár és a trónbitorló hely-, illetve szerepcseréje tehát durva csaláson és nem túl részletező, strukturálatlan hitbéli konstrukción alapul, ám éppen egyszerűsége kölcsönzi számára azt a közös eszmeiséget, amely a társadalom legszélesebb rétegeit ideig-óráig alkalmas szövetségbe forrasztani. A források tanúbizonysága szerint a lakosság jelentős része (elsősorban a helyhez kötött szolgák, parasztok, alacsonyabb besorolású városi és katonai szolgálattevők)⁵¹ minden bizonnyal eleinte hitt is a mesének, hiszen egyszerre reménykedett egy „jó” cárban és a sanyarú sorsán segítő evilági megváltó eljövételében. Mások inkább csak akartak neki hinni, mert érdekeiket ez szolgálta, megint mások pedig nagyon is tisztában voltak a szélhámoassággal, de kihasználták a benne rejlő lehetőséget. A „zavaros időszak” társadalmi ellenállásának vagy turbulenciájának „fazont adó” kozákság inkább az előbb említett második csoportba tartozott. A tizenkét „jurtai” álcárevics és különösen Pjotr esete jól mutatja, hogy a kozákok kihasználták az álcárhítben rejlő lehetőségeket, de egy pillanattal sem hittek szakrális tartalmában. Nagyon valószínű, hogy még Bolotnyikov is inkább csak hagyta magát megtéveszteni Molcsanov által, de igazán nem hitte, hogy ő lenne Dmitrij cár. Nem véletlenül küld az egyre szorultabb helyzetben levő, ostromlott Tulából követeket azzal a paranccsal, hogy kerít-

⁴⁸ Az elcserélt gyermek meséje ál-Dmitrij saját verziója, amelyet Rangoni pápai nuncius 1603. november 8-i jelentésében továbbít a Vatikánnak. (Pierling P.: *La Russie et le Saint-Siège. Etudes Diplomatiques*. Paris, 1910. vol. 3. 399, 431-4.)

⁴⁹ Részletesen ír erről M. Perrie: *Pretenders*, 67-8.

⁵⁰ L. részletesen B. Uszpenszkij: *Car' i szamozvanyec*, 156-7.

⁵¹ Az erről szóló historiográfiai vitáról I. M. Perrie: *Pretenders*, 63-4.

senek már elő egy Dmitrijt. Később, a kínvallatás során, pedig még világosabbá teszi, hogy tudja ki a törvényes cár.⁵² Aztán ahogy haladunk időben előre a „zavaros időszak” történetében, úgy válik egyre világosabbá mindenki számára, hogy „Dmitrij” – akárki is bújik minduntalan a bőrébe – csaló.

Mégis, az álcárságot hiteltelenítő és lejárató II. ál-Dmitrij paradox módon szintén mindvégig „legitimitását” igyekszik bizonyítani. Cári felségjogokat és jegyeket alapít vagy kölcsönöz magának, sőt „igazi” cárként kivégezteti a kezébe került hamis cárevicseket. Másrészt Borisz Godunov után immár egy másik – elvileg jogszerűen uralkodó cárt – Vaszilij Sujszkijt deklarál trónbitorlónak, tehát a szerepek felcserélése tovább folytatódik. Vaszilij Sujszkijról elhithető egyébként, hogy nem igazi cár, nem volt különösebben megerőltető feladat. És nem csupán azért, mert Godunovhoz hasonlóan ő is csak választott cár volt (később ez a Romanovoknak is okoz még gondot), hanem azért, mert egyáltalán nem volt cárias jelenség. Tetteiben és megjelenésében sem sugározta a magas tisztségének megfelelő kválitásokat (volt például, hogy teátrálisan elsírta magát, vagy hagyta, hogy a tömeg megtépdesse a szakállát).⁵³ Végül a bojárok egyszerűen lemondatták a trónról. Ekkor kezdetét veszi az orosz történelem egyetlen cár nélküli időszaka, amely sajátos módon nem kedvez az álcárjelenségnek. Az orosz társadalmat ugyanis ekkorra már annyira szétzilálta az anarchia, hogy a lakosság széles rétegei immár egy igazi „igazi” cárban voltak érdekeltek.

Ha végigtekintünk a 17. század ezt követő időszakaiban fellépő álcárevicseken, akkor arra a meglepő következtetésre jutunk, hogy nem éltek az álcárpropaganda eddig részletezett „helycserés” technikájával, tehát nem vitatták el a hivatalos cár hatalmát és nem törtek közvetlenül ellene! Ezeknek az álcároknak nemcsak társadalmi támogatottságuk Oroszországban, de belpolitikai hatásuk sincs. Az álcár-ideológiához semmit nem tesznek hozzá, nem is mozgósító hatást remélnék tőle, hanem az egzisztenciális előnyök ideiglenes alátámasztását. Ezzel lehet összefüggésben, hogy nagyobb szerepet kapnak meséjük dokumentálásában a testükön fellelhető különféle „cári jegyek”, mint az ideologémák.

⁵² K. Bussow: Moszkovszkaja hronyika 1584-1613. M., 1961. 144, 146.

⁵³ V. Kozljakov új könyvében kicsit finomít ezen a cárképen, de ő sem hagy kétséget afelől, hogy Sujszkij „nem tudott megbirkózni a hatalommal”. (Vaszilij Sujszkij. M., 2007. 263.)

A 18. századból ismert álcárok és álcerevicsek szintén nem éltek ezzel az eszközzel, illetve az ismert 16 ál-III. Péter⁵⁴ mind azt kommunikálja, hogy a trónon ülő uralkodó hamis, míg ők az igaziak, ám mivel ez esetben egy nőről – II. Katalinról – van szó, ezt nem tekinthetjük klasszikus helycserének.

Végigtekintve a moszkóviái álcárok és álcerevicsek történetén, az álcárjelenség alakulásán a tárgyalt időszakban, a következő következtetésekre juthatunk.

1. A korszak legjelentősebb álcárjai, az ál-Dmitrijek politikai célokat követtek.

2. Az álcármese politikai indíttatású szélhámosság.

3. Legalább annyira alapul a tudatos megtévesztésen, mint a „jó-cár-hit”-en.

4. A „jó-cár-hitet” mint a megtévesztés eszközét használja és konstruálja célja elérése érdekében.

5. Az első álcároknál az álcárhit a legitim és illegitim cár „helycseréjén” alapul.

6. Társadalmi bázisa széles, mert a „zavaros” időszakban egyszerre alkalmas a fennálló hatalmi, politikai és társadalmi rend elleni fellépésre.

7. Mindvégig kitartó szociális bázisa azonban a kozákság, amelynek közegéből termelődött ki, s amely feltehetően a mintát is adta, de legalábbis organikus módon reprodukálta.

8. A csalási mese tudatosan épített – vagy kihasználta azt – a tömegek „megmentőhiedelmére”, szakrális uralkodóképére és a népcárokkal kapcsolatos szokásmintáira, viselkedéskultúrájára.

9. Az iniciatíva azonban nem innen származik, az lengyel–kozák mixtúra.

10. Mondhatni: az ötlet idegen, de a „termék” orosz.

⁵⁴ L. részletesen K. V. Szivkov: Szamozvancsesztvo v Rosszii v poszlednyej treti XVIII v. In: Isztoricseszkije zapiszki. t. 31. M., 1950.

Álcárkarrierék Moszkóviában

Az álcárjelenség jelentőségét nehéz túlbecsülni az orosz történelemben. Az utóbbi időben a kutatás is igyekszik felnöni feladatához és jelentős kísérletek történnek feltárására, értelmezésére.¹ A historiográfia egyik meghatározó vonulata az álcárság társadalmi-politikai, a másik néplélektani lényegére koncentrál.² Ezenközben elvesznek vagy teljesen háttérbe szorulnak az álcárok személyes motivációi és céljai, egzisztenciális meggondolásai. Pedig a legkevesebb, amit ezekről állíthatunk, hogy meghatározó módon árnyalják az összképet. A következőkben, tehát a jelenségnek ezt az oldalát igyekszünk legalább felvillantani.

A legsikeresebb álcár,³ Grigorij Otrepjev, aki Dmitrij Ivanovicsként viselhette a cárok Monomah-sapkáját, esetében nincs biztos tudásunk arról, hogy az igen fiatalon szerzetesnek álló (menekülő?) fiatalember miért találta azt ki, hogy ő lenne IV. Iván cár 1591-ben meghalt fia. Pütkösdi cársága kétséget nem hagy afelől, hogy igen ambiciózus fiatalember volt, akit aligha elégíthetett ki a kalligráfia művelése az orosz egyházfő környezetében. Mindenki máshogy dolgozza fel az egzisztenciális sérelmeket. Fjodor Nyikityics Romanov, a nagy hatalmú bojár például a szerzetesi csuhát a pátriárkai

¹ E feladatvállalásból az ELTE Ruszisztikai Központja is kivette részét a 2009. május 25-én rendezett Szamozvanci i szamozvancsesztvo v Moszkovii c. nemzetközi szimpóziumával, amelynek anyagai megjelentek a hasonló című kiadványban. (Bp., Russica Pannonicana, 2010, szerk. Szvák Gy.)

² Részletesebben foglalkozom a kérdéssel A legitim és illegitim cár helycseréje Moszkóviában (Néhány módszertani és historiográfiai megjegyzés) c. előző tanulmányban. A szovjet historiográfiáról rövid áttekintést ad I. Tyumencev: Szmutoje vremja v Rosszii nacsala XVII sztoletyija: novije napravlenyija i rezul'tati isszledovanyij in: Novije napravlenyija i rezul'tati v ruszisztjike/New Directions and Results in International Russistics (szerk. Szvák Gy.). Bp., 2005. 83–91. Legutóbb Ch. Dunning foglalta össze a historiográfiai általánosítás igényével nézeteit. (Ch..Dunning: Tsar Dmitrii and Pretenderism. In: Ruszisztjika Ruszlana Szkrinnyikova. Bp., Russica Pannonicana, 2011. szerk. Szvák Gy., I. Tyumencev 141–8.).

³ A nagy szakirodalomból itt csak a következő művet emelném ki: R. Szkrinnyikov: Szamozvanci v Rosszii v nacsale XVII veka. Grigorij Otrep'ev. Novoszibirszk, 1987. Legújabbban pedig: V. Kozljakov: Lzsedmitrij I. M., 2009.

süvegre cserélte fel, Grigorij azonban még ennél is többre vágyott. Ám valószínűleg maga sem gondolta komolyan, hogy fantasztikus meséje nyitott fülekre talál. Igen viszontagságos utat járt be ugyanis addig, amíg Jerzy Mniszech személyében komoly pártfogóra lett, tele csalódással és megaláztatásokkal. És még ezt követően sem lehetett biztos a dolgában, még annak ellenére sem, hogy végül is igen kedvezően alakultak ügyei a Lengyel–Litván Királyságban. Ám ha nem következik be váratlanul Borisz Godunov halála, ő is csak egy – bár akkor is az első – lett volna az orosz álcárok hosszú sorában.

A sors kiszámíthatatlan játéka következtében azonban a kiugrott, csaló szerzetesből igazi cár lett. Mostani témánk szempontjából ennek kapcsán csupán azt kell rögzítenünk, hogy ebbéli tevékenysége nem nélkülözte az elhivatottság érzést és a küldetéstudatot. Griska meg akart felelni magas hivatásának és legjobb tudása szerint tette dolgát. Ez ugyan végül is kevésnek bizonyult, de rövid országlása azt bizonyítja, hogy nem a tehetségtelen uralkodók között kell őt számon tartani az orosz cárok panteonjában. (Az már másik kérdés, hogy a nemzeti történetírás egyáltalán nem vett róla tudomást, de legalábbis igyekezett róla mint „hivatalos” cárról nem tudomást venni.) Ha úgy tetszik, az álcárhiedelemből, mint ideológiai-politikai fegyverből ő hozta ki a legtöbbet: elsőként rögtön a legsikerebb is lett. Másként fogalmazva: a csalók közül ő csinálta a legnagyobb karriert. Olyat, amilyenről a meséje megkonstruálásakor még csak nem is álmodhatott. Nem tudjuk, hogy a kezdet kezdetén mit remélt valójában, ám az biztosan tudható, hogy menet közben megjött az étvágya, és ahhoz is volt elég bátorsága, hogy maga is higgyen küldetése megvalósíthatóságában. E nélkül aligha juthatott volna el a Kremlbe.

A sorban második, Pjotr álnevű álcárevics, aki Fjodor Ivanovics soha nem élt fiának adta ki magát, már nem álmodott cárságot magának. Sőt Dmitrij cárnak kívánt segédkezni – más kérdés, hogy annak gyors halála után a Bolotnyikov-felkelés kellős közepén találja magát. Mi több, „származása” okán a soktényezőes cárellenes mozgalom fővezére lesz. Ennyit még azok a tyereki kozákok sem reméltek, akik eredetileg mintegy „kinevezték” őt álcárevicsnek. E történettel a fentiekben már megismerkedhettünk. A piaci kufárságtól egy lázadó sereg vezérletéig jutni mindenesetre szintén kivételes pályáívet mutat, amelynek természetes befejezése lett a kínhalál. Pjotr/Ilejka biztos nem számolt ezzel a lehetőséggel, amikor a megtisztelő megbízatást elvállalta. Persze nem volt igazi választása: kozák bajtársai akaratából lett azzá, amivé lett, miközben valószínűleg

bőven beérte volna a kaszpi-tengeri hadizsákmány rájuto szerény részével is.

Ál-Pjotr él még, amikor felbukkan a harmadik álcárevics, aki a második ál-Dmitrij. Az ő története messze nem olyan misztikus, mint az elsőé, mégis alig valami hiteleset tudunk kilétéről. A leg-részletesebben Konrad Bussow, a „zavaros időszak” német zsoldosa ír róla, aki szabályos összeesküvés-elméletet konstruál. Szerinte Mniszech felesége és az első álcár egykori bizalmasa, Mihail Molcsanov (aki egyébként Bolotnyikovot is „instruálta”) keze volt a dologban. Kiválasztottjuk azonban annyira óvatos volt, hogy először csak ál-Nagojként jelent meg Sztarodub városában, hogy kipuhatolja a Dmitrij-várás hangulatát, amelyet maga is megpróbált mindenféle álhírekkel gerjeszteni. Amikor azonban a helybeliek kérdőre vonták egyik emberét, akkor az szorult helyzetében gazdáját nevezte meg Dmitrij cárként. Más forrásokban áttért zsidóként azonosítják, aki elcsábította Mogiljovban a helybéli pápa feleségét és a menekülés eszközéül szolgált volna az álcármese. Igor Tyumencev, a kérdés legfelkészültebb mai kutatója e különféle verziókat mintegy szintetizálja, és az álcárszerepre való felkészítésben a lengyel „szál” mellett Ivan Zaruckij kozák atamánnak, I. ál-Dmitrij egykori közeli emberének is döntő jelentőséget tulajdonít. Akceptálható vélekedése szerint a szélhámos még csak a meséjét sem maga, hanem mentorai találták ki és tanították be neki.⁴

Ehhez képest kétségkívül jelentős „karriert” futott be.⁵ Moszkva közvetlen közelében, Tusino faluban gyakorlatilag egy második fővárost rendezett be, és közel másfél évig az ország nagyobb részét ellenőrzése alatt tartotta. Volt saját bojár dumája, pecsétje, kancelláriája. Az első Romanov apját ő segítette pátriárkai címhez. Felesége is cárné volt: az első ál-Dmitrijtől örökölte. Bukott tanítótól fényes karrier, ám aligha mondható el, hogy az a kevesebb, mint négy év, amelyet trónkövetelőként szélhámoskodott, egy diadalmenet lett volna számára. Hol lengyel zsoldosai, hol kozák martalócbandai kénye-kedvére cselekedő marionettfigura volt, nem véletlenül ragadt rá korabeli gúnyneve, a „tusinói tolvaj”. A végén tatár „híve” ölte meg egy családi sérelmet megbosszulandó.

⁴ Részletesen: I. Tyumencev: *Szmutnoje vremja v Rosszii nacala XVII sztoletyija*. Dvizsenyije Lzsedmitrija II. M., 2008. 148–60.

⁵ Igor Tyumencev fenti monográfiáján kívül fontos a következő forrásgyűjtemény: Tusinszkij vor. Licsnoszty, okruzszenyije, vremja. Dokumenti i matyeriali. M., 2001.

Szinte a történelem gúnyos fintorának tekinthető, hogy éppen az ő „regnálása” idején lepik el Oroszországot a különböző nevesincs álcárevicsék.⁶ A kozákok ekkor szinte menetrendszerűen neveztek ki maguk közül cárevicsket. Ők – Ivan Avguszt kivételével, aki IV. Iván fiának mondja magát – mind a félelmetes cár soha nem létezett „unokái. A jelenség pontos megértése szempontjából regisztrálni kell, hogy a harcba induló kozákok kisebb-nagyobb csapatai egy adott időben mind fontosnak tartották egy cári „rokon” felmutatásával legitimálni fellépésüket. Az irodalom „jurtai cárevicskeknek” nevezi ezeket a cárocskákat, ami egyrészt a sztyepei eredetre, másrészt a jelentéktelenségükre utal. Fellépésük a Pjotr-féle esethez lehet hasonlatos, de vele ellentétben egyikőjük sem gyakorolt semmiféle jelentős hatást a „zavaros időszak” történetére. Egy-egy kisebb-nagyobb kozákcsapat vezérségéhez azonban elegendő volt a hamis cárevics rang.

Ezeknek a „cárkáknak” a nagypolitikához már semmi közük nem volt. Lényegében igaz ez a harmadikként felbukkant ál-Dmitrijre is, bár Pszkov környékén egy rövid időre felborzolta a kedélyeket. Egy Szidorka (vagy Matyuska) nevű „tolvaj” (ahogy a korabeli hivatalos terminológia a hamis cárokat, cárevicsket hívta), eredetileg moszkvai prikázhivatalnok, adja ki magát Dmitrij cárnak Ivangorod városában. Erre a „zavaros időszak” utolsó felvonásában kerül sor, amikor az ún. második népfelkelés veszi kezébe a dolgok irányítását. A pszkovi kozákok ezzel nehezen barátkoznak meg, ezért felesküsznek az újabb szélhámosra, hátha a Dmitrij név delejes ereje továbbra is biztosítja vezető szerepüket. A mesének most már azonban nem dőlnek be a többiek, ezért a végén maguk a moszkvai kozákok leplezik le a csalót.⁷

Ekkor 1612 őszét írjuk, a következő év elején megválasztják az új cárt és ezzel – formailag legalábbis – véget ér a „zavaros időszak”. Az utolsó Dmitrijt, a negyediket a sorban azonban csak 1614-ben végzik ki, miután hosszú hajsza után elfogják Asztrahán környékén. Ez esetben, ha igaz⁸, egy jól ismert figura, Zaruckij atamán bújt cári

⁶ Három egyébként már 1606 nyarán felbukkant Asztrahánban: Ivan Avguszt, Lavrentyij és Oszinovik.

⁷ L. részletesen: R. G. Szkrinnyikov: *Minyin i Pozsarszkij*. M., 1981. 220-6, 250-5.

⁸ Ahogy erre már utaltam, valójában csak eléggé közvetett adat kapcsolja össze az álcár újabb „csodálatos megmeneküléséről” szóló legendát Zaruckij személyével. (Vö.: A. L. Sztanyiszlavszkij: *Grazsdanszkaja vojna v Rosszii XVII v. Kazacsesztvo na perfelome isztorii*. M., 1990. 78.)

bőrbe, gyaníthatóan csak kínjában, így próbálván meg legalább távol Moszkvától híveket toborozni. A kozákvezér pedig szebb napokat is megélt már, korábban az ún. első népfelkelés egyik vezetője volt, ráadásul kíséretében tudta – együtt élt vele – az első két ál-Dmitrij feleségét, Marina Mniszechet és annak II. ál-Dmitrijtől való kisdied fiát. Becsvágya lett a végzete, mert az új kormányzat számára kétszeresen is veszélyes volt: saját maga és az ál-álcárevics okán. Ezért aztán őt karóba húzták, a hároméves Ivánt felakasztották, Marinát kolostorba zárták.⁹

Ezzel ért véget a Dmitrijek története Oroszországban. Ha végigtekintünk a „zavaros időszak” kb. másfél tucat álcárján és álcárevicsén, különösen az ál-Dmitrijeken, akkor levonhatjuk azt a következtetést, hogy valamennyi – tudatosan vagy tudattalanul – a fennálló rendszer elleni küzdelem részese, esetenként formálója, hőse, majd a végén törvényszerűen elbukó alanya volt. Egyesek az események középpontjában, mások attól távol, a harcok perifériáján helyezkedtek el, ám valamennyien kisebb vagy nagyobb mértékben, akarva vagy akaratlanul, de politikai szereplőkké váltak.

A „zavaros időszak” után jelentkező hamis cárevicsekre ez így már nem igaz.¹⁰ A legdöntőbb különbség, hogy az 1613 utáni néhány évtizedben ezek az álcárevicsék nem is Oroszországban, hanem az országhatárokon túl bukkantak fel, és semmilyen érdemleges politikai jelentőségre nem emelkedtek. Ketten közülük a második ál-Dmitrij szerencsétlen véget ért Iván fiának a nevét vették fel. Egyikük, egy lengyel nemes fia, évekig még járadékot is kapott a lengyel királytól, aki diplomáciai ütköztyaként tartogatta, mintegy talonban, a szélhámost, aki különben maga sem tudta, hogy ki ő valójában, mert még apja találta ki a mesét. A harmadik a Krímben hitegette az ottani oroszokat, akik évekig étellel-itallal vendégelték „Iván cárevicsét”, a lusta kozáklegényt, mígnem a sztambuli börtönben nem végezte.

Az 1640-es években azonban a legnagyobb fejfájást egy ál-Sujszkij okozta a moszkvai kormányzatnak. Ez a valaki valójában egy I. ál-Dmitrijhez hasonlóan nagy formátumú imposztor volt és Tyimofej

⁹ Szvák Gy.: *Cárok és kalandorok*. Bp., 1982, 247.

¹⁰ Történetükkel részletesen foglalkozik: M. Perrie: *Samozvanchestvo Reconsidered: 'Calling Oneself a Tsar' in Seventeenth-Century Russia*. In: *Novije napravlenija i rezultati v mezsdunarodnih isszledovanyijah po ruszisztyike/ New Directions and Results in International Russistics* (szerk. Szvák Gy.). Bp., 2005. 93.

(Tyimoska) Ankigyinov (vagy Ankungyinov) névre hallgatott. A kínvallatási jegyzőkönyveknek és néhány verses formában fennmaradt levelének hála, viszonylag sokat tudunk róla és motivációiról.¹¹ A kötet következő tanulmányában ezért részletesen is szólunk róla.

Annyit azonban már most leszögezhetünk, hogy Ankungyinov esetében nagy valószínűséggel egy köztörvényes bűnözővel állunk szemben, akinek az álcármese a felelősségre vonás elkerülését volt hivatott szolgálni. Mivel azonban kiváló színész, tehetséges tollforogató, gyakorlott pecsét- és okirat-hamisító is volt, viszonylag hosszú ideig megélt Európában a szélhámoskodásból, hiszen az egyes államok ilyen vagy olyan mértékben érdekeltek voltak abban, hogy egy Oroszország számára kellemetlen és veszélyes embert pártfogoljanak. A képletet ugyanakkor bonyolítja, hogy több utalás szól amellett, hogy valóban kivételes – még ha nem is cári családból való – embernek gondolta magát, aki tényleg hitt a fényes karrierben. Ennek érdekében aztán semmilyen hazugságtól nem riadt vissza, a cári származásáról szóló mesét a pillanatnyi helyzetnek megfelelően állandóan változtatta, bőven élt az érzelmekre hatás és a „közvélemény” manipulálásának eszközeivel. Ez utóbbira irodalmilag is értékelhető, szép példa a konstantinápolyi orosz követekhez írt levele mellé csatolt egyik verse:

*„Az olvasónak
Keresztényi tett a lázadás, Ördögé pedig a belenyugvás.
Maga Krisztus az, kedvesem, értsd meg, Én szívélyes olvasóm, s tudd
meg,
Kinek tiszteletet s hűséget meg kell add, S született uralkodók múltját
feledni ne hagyj.
Őelőtte őket ne gyalázd, Hanem a múltért vezekelve, megbocsáss.
És ki szembesegül a hatalommal, Szembesegül az Isteni apostollal.
Én igen kedves olvasóm, Ne csodálkozz e mai ellenségem*

¹¹ Ty. Ankungyinov „ügyének” hús, eddig javarészt oroszul is publikálatlan dokumentumát tettük közzé magyar–oroszl nyelvű szövegkiadásunkban, amelynek alapján nyomon követhetők életének főbb állomásai: Gyelo Ty. Ankungyinova. Jevropejszkij avanturiszt iz Moszkovii/ Az Ankungyinov-ügy. Egy európai kalandor Moszkóviából (szerk. Szvák Gy.), Russica Pannonicana, Bp., 2011. A kötet bevezető tanulmányai életrajzi összefoglalást is tartalmaznak: Szvák Gy.: Jevropejszkij avanturiszt iz Moszkovii. 11–25 (Egy európai szélhámos Moszkóviából, 9–21); D. Liszejcev.: Tyimofej Ankungyinov: „ogyisszeja” russzkogo avanturiszta szeregyini XVII sztoletyija. 26–45 (Tyimofej Ankungyinov: egy orosz kalandor „odüsszeiája” a 17. század közepén, 22–41.)

*Hogy uralkodik az mi örökségünkben, Így a világ rendelte, nem az Isten!
Mely a gonoszokat felemeli, A jókat végképp megsemmisíti.
Ne a kezdetet nézd, inkább a véget, És igaz bölcs leszel evégett!
Ki előbb támad, Azé végül a bánat.
És megleled e sok hasznost, Mely itt röviden összegyűlt most.
Önmagáért beszél a jóság, A gonoszt meg emészti a gazság.
Jó egészséget néked, kedvesem, S ne feledd el uradat sem."*

(Ford. Kolyvek Léna)¹²

A széplelkű és enyveskezű feleséggyilkos álcárok persze szoros kivételt képeztek a korabeli Oroszországban, ám ha akarták sem tudták távol tartani magukat a politikától. A moszkvai kormányzat annyira veszélyesnek ítélte a hamis cárokat, hogy még három évtizeddel az utolsó „Dmitrij” után is embert, pénzt és fáradságot nem kímélve üzte, hajtotta végig Európán Ankungyinovot, hogy kiverje mindenki fejéből a csak látszólag komolytalan, valójában az államra nézve oly veszedelmes álcárgondolatot.

E fáradozásai tulajdonképpen sikerrel jártak. Csak körülbelül három újabb évtized múltán jelentkezik két új, teljesen jelentéktelen szélhámos, akik Alekszej Mihajlovics cár fiainak (Alekszejnek és Szi-meonnak) a nevét bitorolják. És az egyik ugyan elmeháborodott, de mindkettőt kivégzik.¹³ A cári igazságszolgáltatás szigora különösen azok után válik érthetővé, ha figyelembe vesszük, hogy mindezen, lényegében preventív intézkedések ellenére a 17. század második felének legnagyobb tömegmozgalma is „használja” az álcárhiedelmet.

A Sztyepan Razin-féle felkelésről van szó, amely szintén élt az álcárhiedelem kínálta manipulációs technikával. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez esetben a hamis álcárevics csak kisegítő, úgy-mond, „biztonsági tartalék” szerepet játszott. A kozákok egy vörös bársonnyal befedett csónakban utaztattak valakit, akiről azt állították, hogy Alekszej cár – egyébként nem sokkal ezelőtt meghalt – Alekszej fia. Senki nem láthatta azonban, Razin tehát meglehetősen óvatosan bánt ezzel a korábban jól funkcionáló hazugsággal, és mi sem állt távolabb tőle, mint hogy magát cárnak adja ki. (Sokat elárul az ezzel kapcsolatos körülményekről, hogy a sereg a „biztonság ked-

¹² Az Ankungyinov-ügy, 70. (Az eredeti szöveg: Gyelo Ty. Ankungyinova, 74.)

¹³ K. Csisztov: Russzkije narodnije szocial'no-utopiceszkije legendi. M., 1967. 85–8

véért” egy fekete bársonnyal bevont dereglyét is magával úsztatott: ebben pedig, azt suttogták, hogy Nyikon pátriárka rejtőzködik.) Szorosan vett témánk, az álcárkarrier szempontjából ezért Sztjepan Razin története, legyen bármennyire fontos és érdekes, nem releváns.¹⁴

Ha végigtekintünk a 17. századi orosz álcárok és álcárevicsek hosszú során, akkor azt kell konstatálnunk, hogy a század elején még meglehetősen kifizetődő vállalkozás volt a „hamis cárság”, legalábbis időlegesen, hiszen a végén egyetlen számottevő alakja sem úszta meg élve a kalandot. Ideig-óráig persze fényes karriert ígért, és azonnal a „nagy politika” középpontjába repítette képviselőjét. Csakhamar azonban a cári névvel szélhámuskodók a szó fizikai és funkcionális értelmében is periferizálódtak és marginalizálódtak. Később évtizedekig csak Oroszországon kívül bukkantak fel, és érdemleges politikai szerepet már nem játszottak. És ilyen nagyra törő terveik maguknak sem voltak: volt, hogy bőven megtette már az az étel és ital is, amit a rászédettek a kisszerű szélhámosnak felszolgáltak. Nem véletlen, hogy a végén egy elmeháborodott mondja már csak magát cárnak.

Ez tehát azt jelzi csalhatatlanul, hogy Moszkóviában a 17. század második felére leáldozott az álcárok kora. Senkinek nem érte meg már a kockázatos vállalkozás, és – ami a lényegesebb – a módosult történelmi feltételek sem kedveztek az önjelölt uralkodóknak. E helyzet megváltozik a 18. században, amely az álcárság intézményének újabb reneszánszát hozza. A jeles angolszász ruszista, Philip Longworth nem kevesebb, mint 44 ilyen kalandort számolt össze,¹⁵ tehát jóval többet, mint ahányan az előző században felbukkantak. Ám a tendencia tovább folytatódik, az önjelöltek egyre jelentéktlenebb figurák, egyre inkább a birodalom periferiális területeire szorulnak és egyre szerényebb célokkal hazudnak. Az egyetlen valamirevaló kivétel: Jemeljan Pugacsov. Ez azonban már egyik másik történet.

¹⁴ L. részletesen: Inosztrannije izvesztija o vossztanyii Sztjepana Razina (szerk. A. G. Manykov). L., 1975. 43–4, 66–7.

¹⁵ Ph. Longworth: The Pretender Phenomenon in Eighteenth-Century. In: Past and Present, 65.

Egy európai kalandor Moszkóviából

Adva van egy vidéki orosz kupecivadék, akire felfigyel a helyi főpópa, kitaníttatja, megnősíti, majd beajánlja Moszkvába egy főhivatalba. Ott gyorsan karriert csinál, de enyveskezűnek bizonyul, ezért külföldre szökik. A vád szerint előbb azonban – a nyomokat eltüntetendő – felgyújtja házát, benne feleségét. Két gyermekét viszont sógora gondjaira bízva. Ettől kezdve szinte egész Európát végigházaolja meséjével: ő lenne Sujszkij cár – egyébként soha nem élt – fia. (Néha a „Nagy-Permi helytartó” cím is megteszi neki.) A legtöbb koronás fő komolyan veszi – de legalábbis a Moszkva-elleni diplomáciai ütőkártyaként tartogatja –, és az európai politika széljárásától függően, hol fogolyként, hol követként felbukkan egy sor fővárosban, Sztambultól Stockholmig. Az orosz kémek végig a nyomában. Végül a holsteini herceg adja ki a kereskedelmi előjogokról szóló szerződés szövegéért az orosz kormányzatnak. A hazafelé vezető úton öngyilkosságot kísérel meg, Moszkvában kínvallatásnak vetik alá, majd kivégzik. A szembesítések során anyját nem hajlandó felismerni, ismételt korbácsütések után is csak annyit mond: Igen, ismerem ezt az asszonyt és nagyon sokat köszönhetek neki.

Filmszerű történet, egy sor olyan mozzanattal, amely a rendelkezésünkre álló források alapján nem rekonstruálható, nem megmagyarázható. Rendkívülinek azonban nem nevezhető, hiszen Natalie Zemon Davies *Martin Guerre visszatérése* című könyve óta jól ismerjük az európai kora újkor másik ember bőrébe bújt szélhámostörténetét. Amelynek életszerűsége valójában a Gerard Depardieu cím-szereplésével játszott filmben tárulkozik fel igazán.

A szélhámostágnak megvan a maga szociálpszichológiája, a két történet számos hasonló vonást mutat, a csaló másnak adja ki magát abból a célból, hogy előnyökhöz jusson. Az előny a francia esetben az, hogy egy társadalom perifériájára szorult vándorkatona társának bőrébe bújva beilleszkedik a módos falusi társadalomba. Orosz esetben egy menekülő bűnöző kitalációja cári származásáról szintén a jólétét hivatott biztosítani, szintén otthonától távol. A család mindkét esetben a szereppel való teljes azonosulást feltételezi és hiteles szerepformálással jár. Hasonló a befogadó közeg reakciója is, amely

meghatározott okok miatt érdekelt abban, hogy fenntartsa a hihetőségnek legalább a látszatát.

A döntő különbség: a politikai konnotáció. Oroszországban nem ismerünk olyan esetet, hogy valaki parasztnak – akár tehetősnek – akarta volna kiadni magát. Viszont tömeges méreteket öltött a cári névvel való szélhámoskodás. Megint csak nem egyedülálló módon. Ha csak az európai kora újkort vesszük, Portugáliától Anglián keresztül egész Magyarországig több olyan történetet ismerünk, amikor valamilyen koronás fő nevével élt vissza valamilyen szélhámos.

Ám sehol sem kapott olyan politikai jelentőséget, mint Oroszországban. Az első ismert álcárevicset itt még cárrá is koronázták 1605-ben, s Nagy Katalin uralkodása alatt is a legnagyobb felkelést a megölt hitvese nevét felvevő Jemeljan Pugacsov irányította. Másutt már részletesen elemeztük az ily módon sajátos orosz jelenségnek tekinthető álcárhiedelmet, de az kétségtelen, hogy hősünk a legnagyobb hasonlóságot a több mint száz ismert orosz álcár vagy álcárevics közül éppen az elsővel, a legsikeresebbel mutatja.

A sok oroszországi álcár vagy álcárevics döntő többsége azonban mégis egyszerű szélhámos volt. Köze nem volt a politikához, a csalással csupán csak egy kicsit jobba, kényelmesebbé szerette volna tenni életét. Tipikus képviselőjük lett Tyimoska Ankungyinov, aki balszerencséjére egy nemzetközi politikai játszma közepébe csöppent. Ha már ott volt, elég jól feltalálta magát. Sok vonatkozásban tényleg I. ál-Dmitrijhez mérhető személyiség volt. Sokat elárul (természetesen, ha elfogadjuk a Griska Otrepjev ál-Dmitrij azonosságát), hogy mindkettő egyházi közegben szocializálódott és tett szert az átlagosnál jóval magasabb képzettségre. Származásuk ugyan eltérő, de nem választja el őket szakadék szociális értelemben. Életük jelentős fordulópontján mindketten eltöltöttek egy időt a kozákok között, akik befogadták és inspirálták őket. „Álcári” karrierje egyiknek sem kezdődött valami fényesen: Griskát több helyről is kidobták, mi több, egy jókora pofont is kapott a kételkedő Wisniowiecki hercegtől, Tyimoska pedig Sztambulban raboskodott és a végén még körül is metélték. Az európai közegben (sőt gyakran igen magas körökben) aztán egyformán otthonosan forgolódtak, különösen Ankungyinov tartózkodott ott hosszú ideig (bár ideje jelentős részében szökésben volt). Itteni szerepléseik során egyikük sem válogatott az eszközökben, hogy támogatókra leljen. Ál-Dmitrij megígérte, hogy népét katolizálja vagy, hogy jelentős területeket átad a lengyeleknek. Tyimofej maga tért át – többször is – különféle, a pravoszlávok

szemében, eretnek hitekre, és ő is gyűjtött volna seregeket a törökök oldalán, ha erre lett volna minimális esély és fogadókészség. Mindkettőjünkben lehetett valamiféle – bármily frivolnak tűnik is első pillantásra a szóhasználat – elhivatottságérzés, egyfajta küldetéstudat. I. ál-Dmitrij ezt cárságával végül is igazolta, Ankungyinovban pedig a tanúvallomások szerint érseki pártfogója mélyítette el a többre hivatottság tudatát.

„Képességes” emberek voltak: „Dmitrij” végül is hitelesen játszotta el a trónkövetelőt és uralkodott úgy, mint bármely „vér szerinti”, „Isten kegyelméből” azzá lett cár. Ankungyinov pedig valóban „úgy hazudott, mintha könyvből olvasta volna”, kiváló irodalmi vénája volt, nem véletlenül tartja őt számon az orosz irodalomtörténet verses formában megírt terjedelmes episztolái okán. Nagy valószínűséggel ezzel sokakat tényleg megtévesztett, bár mindkét szélhámos esetében igaz, hogy alapvetően a külpolitikai érdekek tartották őket felszínen. Tyimoska személyes tragédiája, hogy fél évszázaddal később élt, amikor már az orosz kormányzat tanult az előző esetből és a nemzetközi erőviszonyok is megváltoztak a javára.

Persze mindentől függetlenül a két személyiség attól még csaló volt. Stílusosan is végezték. Az egyiküket egy bojár-összeesküvés takarította el az útból, majd teteme bohócsipkában és -maszkban három napig hevert a Vörös téren, a másikat pedig egyszerűen felnégyelték. Végső olvasatban az egyik egy nagy formátumú, a másik pedig egy kisszerűvé züllött szélhámos volt.

Igy aztán minden rejtélyes és talányos Tyimofej Ankungyinov körül. Azon kevés számú korabeli européer orosz közül való, aki több nyelvet beszélt, jó diplomáciai és színjátszó érzékkel rendelkezett, szívesen verselt és igazán nagystílusú imposztornak indult. Orosz talajon kivételes reneszánsz figura: könnyed, szellemes, gátlástalan, elvtelen. Gyakorlott csillagjós, pecsét- és okirathamisító. Nem politikai ambíciók, csupán a könnyű megélhetés motiválta. Köztörvényes bűnöző cári allűrökkel. Anyját megkönyezte, gyermekei életét megmentette, feleségét megégette. Miért? A történész eszközeivel nem adható válasz motivációira. Hiszen végül is amit tudunk erről, azt a kínvallatások során kicsikart vallomásokból tudjuk. A személyes, a családi dráma tényét azonban rögzíthetjük és a pillanatokra a nagypolitika felhőrégióiba emelkedő, majd alázuhanó szélhámos végzetes pályáját nyomon követhetjük.

I. Péter ún. „modernizációja”.

(Módszertani és historiográfiai megjegyzések)

A „szavak zsarnokságáról” sok szó esik a posztmodern utáni történetírásban. És nem ok nélkül. A posztmodern előtti historiográfiában, pl. a marxistában ugyan szintén heves terminológiai viták folytak, de viszonylag könnyen konszenzusra lehetett jutni, vagy legalább is a történészek tudták, hogy mit jelent, amit beszélnek. Mostanra már világos például, hogy a formációelméleti megközelítés meglehetősen sematikus és elnagyolt, de bizonyos tipologizálásra lehetőséget adó fogalomrendszer volt. A részint helyébe lépő „premodern” és „modern” fogalompár ugyanakkor nem ad lehetőséget a differenciáltabb történelmi minőségek jelölésére, és ráadásul nélkülözi a legelemibb konszenzusteremtő képességet is a fogalom meghatározásában.

A témánk szempontjából közelebbi „modernizáció” terminus ugyanígy szinte teljesen definiálatlan a történetírásban. Hol olyan tág értelemben használják, ami teljesen lehetetlenné teszi egy konkrét történelmi korban történő elhelyezését, hol pedig csak a nyugati történelem egy meghatározott régiójára és periódusára alkalmazhatók a kritériumai. A ruszisztikában mára már közhely, hogy a nyugati történelem leírására kialakított fogalmak jelentős részt nem használhatók az orosz történelem vonatkozásában: vagy azért, mert a jelenség maga ismeretlen, vagy azért, mert jelentős módosuláson ment át az orosz történelmi térben és időben. A szó köznapi értelmében ennél fogva aligha beszélhet valaki legalább a szovjet korszak előtti orosz történelemben modernizációról, miközben időről időre kísérletek történtek a birodalom működőképesebbé tételére, ami gyakran „európaizálási” kísérletként is felfogható volt. Kétséges, hogy ezeket az átalakításokat célszerű-e „modernizációnak” vagy „európaizációnak” tekinteni és ezzel különböző történelmi minőségeket egymásba csúsztatni.

Könnyen belátható, milyen szakmai képtelenség az oroszországi „reformokat” egyetlen átfogó terminussal jelölni (beleértve talán akár a „reform” szót is). A III. Iván novgorodi pogromsorozatából

kinövő pomesztyerendszer jelentős változásokat hoz az oroszországi társadalmi-gazdasági fejlődésben, a „reform” szó itt mégis erős eufemizmusnak tűnik. IV. Iván és kormányzata 1550-es évekbeli intézkedéseit szintén ezzel a szóval illetik a történészek, ennek értékét csak az csökkenti, hogy az ezt követő opricsnyina is gyakran reformmá nemesül a későbbi historiográfiában. Az első Romanovok szintén reformokkal konszolidálták az államot, I. Péter esetében nem is kérdés az átalakítás, ahogy II. Katalinnál sem az. Később I. Sándor csak akarta, II. Sándor részint meg is valósította a gyökeres(?) reformokat. Mindegyik átalakítás jelentősen korszerűsítette (legalább) a birodalom irányítását. A leggyakrabban kétséges és rövid életű eredményekkel. Függetlenül ettől, valamennyit akár „modernizációnak” is tarthatnánk, ha nem lennének más-más történelmi minőségek, ha nem választaná el őket adott esetben négy évszázad, ha tartósan új tartalmat hoztak volna létre. Jószerivel azonban még a „reform” szó használata is alapos történelmi elemzés tárgyát kell képezze – annyira eltérő történelmi körülmények között születtek, olyannyira más lett a sorsuk, miközben a különböző történelmi korokban mindig visszajöttek ugyanazok a problémák.

Eddig persze eszmefuttatásunk nem mond többet, mint azt, hogy reform és reform között – bizony – különbség van. Bennünket azonban jelenlegi témánk szempontjából azok a reformok érdekelnek, amelyek „kiérdemlik”, hogy a modernizáció szinonimái lehessenek.

A tanulmányban I. Péter kapcsán teszünk kísérletet a probléma körüljárására, hiszen az ő esetében legalább arra nézvést konszenzus van a történetírásban, hogy reformer volt, ráadásul a legradikálisabb.

Az tehát soha nem képezte vita tárgyát a historiográfiában, hogy I. Péter működését „reformtevékenységnek” tekintsék, a vita inkább arról folyt, hogy az új reformok előzmény nélküliek vagy szervesek voltak-e, mennyire alakították át az országot, és hogy megérték-e az ebbéli erőfeszítések az értük fizetett hatalmas árat. A következőkben pillantsuk bele egy rövid időre az ezzel kapcsolatos évszázados vitába.¹

*

M. P. Pogogyin, a 19. század közepi „hivatalos” történetíró így fogalmazott: „Bármit tegyünk is, ma minden, ismétlem minden, így vagy úgy, többé vagy kevésbé kapcsolatba hozható Nagy Péterrel.

¹ L. részletesen Szvák Gy.: IV. Iván és I. Péter utóélete. Bp., 2001. 135–213.

Minden vele kezdődik, és vele végződik.”² Kortársa, az őrültnek nyilvánított P. J. Csaadajev szintén abból indul ki, hogy I. Péter gyökeresen szakított a múlttal: „Száz év telt el azóta, hogy legnagyobb uralkodónk, dicsőségünk, félistenünk, az, aki új korszakot nyitott meg számunkra, az egész világ színe előtt megtagadta a régi Oroszországot... Otthon Nagy Péter csupán egy fehér lapot talált, s ráírta: Európa és Nyugat; attól fogva európaiak és nyugatiak lettünk.”³

A liberális vonulatból kifejlődő hivatásos történetírói irányzat, az államjogi iskola azonban merőben másként viszonyul a problémához. A folytonosság gondolata már K. D. Kavelin programadó *Pillantás a régi Oroszország jogi életére* c. tanulmányában megjelenik, éppen a IV. Iván – I. Péter közötti párhuzam képében: „Péter uralkodása valóban folytatása volt Ivánénak. Iván befejezetlen, félúton megrekedt reformjait Péter vitte tovább.”⁴ A kontinuitás eszméjét továbbmenti Sz. M. Szolovjov is, de sokkal konkrétabb eszközökkel, kronológiailag jobban kapcsolódó módon: „Az új dinasztiaival (ti. a Romanovokkal – Sz. Gy.) megkezdődött annak a rendnek az előkészítése, amely Oroszország állami életét jellemzi az európai hatalmak között. Már az új dinasztia első három uralkodója alatt észleljük a változások kezdetét: megjelenik a külföldi mintára felállított állandó hadsereg, következképpen előkészítik az ősi katonai szolgáló réteg sorsában bekövetkező változást, amely oly nagy hatással volt a társadalmi tagozódásra; látjuk a hajóépítés kezdeteit; látjuk a kereskedelem új alapokra helyezésére irányuló törekvést; külföldieknek kiváltságokat adnak gyárak, üzemek létrehozása érdekében, a külső kapcsolatok más jelleget öltenek; fennhangon hirdetik a felvilágosodás szükségességét, iskolákat hoznak létre; az udvarnál és a magánemberek házában új szokások honosodnak meg; meghatározzák az egyház és állam viszonyát... Ilyen szorosban kapcsolódik történelmünkben a 17. század a 18. század első feléhez, nem lehet őket szétválasztani.”⁵ Sz. M. Szolovjov e szemelvény tanúsága szerint az államjogi doktrínának megfelelően oldotta meg a történelmi prob-

² M. P. Pogogyin: Pjotr Velikij in: *Isztoriko-kriticicseszkije otrivki*. t. I. M., 1846. 343.

³ P. J. Csaadajev: *Filozófiai levelek egy hölgyhöz – Egy őrült magamentsége*. Bp., 1981. 206, 209.

⁴ K. D. Kavelin: *Pillantás a régi Oroszország jogi életére*. In: *Az orosz történelem egyetemessége és különössége* (szerk., vál. Krausz Tamás, Szvák Gyula). Bp., 1982. 22.

⁵ Sz. M. Szolovjov in: *Az orosz történelem egyetemessége*, 56.

lémát. Mint kutató történész számára azonban a történetfilozófiai sémák gyakran szűkeknak bizonyultak, ezért időről időre eltért tőlük, és hajlamos volt I. Pétert mégis csak valamiféle forradalmárnak tekinteni, aki úgymond, elvégezte a beteg Oroszországon az elkerülhetetlen műtétet.⁶

V. O. Kljucsevszkij sokkal egyértelműbben képviselte a folytonosság eszméjét: „Az egész (ti. a 17. – Sz. Gy.) század a Nagy Péteri reformok előkészítésének kora volt... csak ámulhatunk, hogy e viharos század felkavart elméiben mennyi reformeszme halmozódott fel... Íme e program legfőbb pontjai: 1. Béke, sőt szövetség Lengyelországgal; 2. Háború Svédországgal a Balti-tenger keleti partvidékeért, Törökországgal és a Krímmel Dél-Oroszországért; 3. A csapatok regurális hadsereggé történő átszervezésének befejezése; 4. Az egyenes adók régi, bonyolult rendszerének felváltása két adóval: fejadóval és földadóval; 5. A külkereskedelem és a hazai feldolgozóipar fejlesztése; 6. A városi önkormányzat bevezetése azzal a céllal, hogy fokozzák a kereskedő-iparos osztály tevékenységét és jólétét; 7. A jobbágyok felszabadítása, földjükkel egyetemben; 8. Iskolák létesítése, méghozzá nem csupán egyházi jellegű általános iskoláké, hanem az állam szükségleteihez szabott műszakiaké is – s mindez külföldi mintára, sőt külföldi irányítók segítségével. Könnyű észrevennünk, hogy e feladatok együttese nem egyéb, mint Nagy Péter reformprogramja: ez a program teljes egészében készen állt már azelőtt, hogy a reformátor színre lépett volna.”⁷ V. Kljucsevszkij nyomdokain haladt a múlt századelő kiváló történésze, Sz. F. Platonov: (Péter) „tevékenysége tradicionális volt, avagy éles, váratlan és előkészítetlen fordulat a Moszkvai Oroszország állami életében? A válasz eléggé világos. Péter reformjai lényegüket és eredményeiket tekintve nem számítottak fordulatnak; Péter nem volt »cárforradalmár«”.⁸

A kljucsevszkiji–platonovi kontinuos felfogás különösen termékenyítőleg hatott a történetíráásra. Lényegében a mai napig uralkodó pozíciót tölt be a historiográfiában.

Kisebb eltéréssel, de osztotta e véleményt a szovjet korszak legszínvonalasabb Péter-életrajzának írója, N. K. Pavlenko is: „A 18.

⁶ Sz. M. Szolovjov: *Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon. t. VII. M., 1962. 180, 440; t. IX. M., 1963. 543, 549*

⁷ V. O. Kljucsevszkij: *Előadások az orosz történelemről. In: Furkósbottal Európa? (vál., szerk., bevezetőt írta: Szvák Gy., Bp., 1989.), 30–1.*

⁸ Sz. F. Platonov: *Lekcii po russzkoj isztorii. M., 1993. 540.*

század első negyedének újításait két csoportra lehet osztani. Az elsőbe azok tartoznak, amelyek még a 17. században keltek életre, és fokozatosan értek be. Itt Péter szerepe mindössze arra korlátozódott, hogy felismerve az ország előtt álló feladatot, meggyorsította e csírák fejlődését. A második csoportba sorolható újítások nem a múltban gyökereztek, hanem a cár kezdeményező készsége és kifogyhatatlan energiája hívta őket életre. A reformok azonban sem a társadalmi, sem a politikai renden nem változtattak. Maradt a korábbi struktúra.”⁹

Az 1989-ben megjelent fiatal, feltörekvő történész-nemzedék egyik legtehetségesebb képviselője, E. V. Anyiszimov által írt *A péteri reformok kora* c. összefoglalást már nem nevezném szovjetnek. Az a megállapítása, hogy „a péteri reformoknak reális gyökereik voltak a múltban... Péter élesen intenzifikálta az országban végbement folyamatokat, arra kényszerítette, hogy gigantikus ugrást hajtson végre, s ezzel Oroszországot egyszerre több fázison vitte keresztül, amelyeket egyébként előbb vagy utóbb, elkerülhetetlenül végigjárt volna” még beleillik a korábbi felfogásba, de az ezt követő értékelés már nyilvánvalóan szétfeszíti a hagyományos kereteket: „Mindezzel együtt Péter forradalmisága, bármely paradoxonnak is hat, eléggé nyilvánvalóan konzervatív jellegű volt.”¹⁰

Itt már a reformok eredményei és ára felől is vetettünk egy pillantást I. Péter korára.

Az előbb már idézett Pavlenko kínálja az elterjedt szovjet sztereotíp kettős értékelést: „A reformok perspektívájukban, függetlenül attól, hogy a népi tömegek erejének túlfeszítése árán valósultak meg, végeredményben hasznosak voltak számukra is, hiszen az általuk létrehozott hatalmas állam biztosította az ország nemzeti függetlenségét, az pedig hogy megvetette a lábát a Balti-tenger partján, a külkereskedelem és a termelőerők, így a parasztgazdaságok fejlődéséhez járult hozzá csakúgy, mint a Nyugat-Európa fejlettebb országaival való szorosabb gazdasági és kulturális kapcsolatok létrehozásához.”¹¹

Pavlenko idézett értékelése azért különösen fontos számunkra, mert jól bizonyítja, hogy a szovjet felfogásban a sokat emlegetett kettősség valójában látszólagos: a nemzeti nagyság mindig előbbre sorolódott, mint a nép szempontjai. Az 1970–80-as évek történetírásá-

⁹ N. K. Pavlenko: Pjotr Pervij i ego vremja. M, 1983. 143–4.

¹⁰ E. Anyiszimov: Vremja Petrovszkij reform. L., 1989. 13.

¹¹ N. K. Pavlenko: i. m., 144.

nak becsületére legyen azonban mondva, itt már nem egyszerűen a birodalom, hanem egy *európai típusú* nagyhatalom válik az értékelés mércéjévé.

Hasonló szellemben íródott az 1970-es évek összefoglaló műve, *A Szovjetunió rövid története* is. Itt most csak a társadalmi viszonyokat érintő értékelését idézem: „a 18. század első negyedének átalakításai nem változtatták meg a társadalmi viszonyokat. Oroszország feudális ország maradt. De a nagyipar megteremtése, a nemzeti piac megszilárdulása, a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok bővülése a tengeri határokra való kijutással megteremtette az anyagi feltételeket ahhoz, hogy a jövőben fejlődésnek induljanak a kapitalista viszonyok.”¹²

A gorbacsovi peresztrojka és glasznoszty eufóriája a Péter-témát is érintette. D. Sz. Lihacsov, a régi orosz kultúra legavatottabb specialistája például így fogalmazott: „ha nem lett volna egy »sietős« Péter, akkor könnyen születtek volna más történelmi személyiségek – csak hogy kevésbé tehetségesek és kevésbé alkalmasak az államférfiúi tevékenységre”. Egyébként pedig „a hatalmas kiterjedésű Oroszországban valamennyi reform, valamennyi történelmi átalakulás több erőfeszítéssel járt, több munkát követelt és több áldozat árán valósult meg”.¹³

Az igazi történet szemléleti fordulatra sem kellett azonban sokáig várni. Anyiszimov már idézett könyvében élesen felveti az alapkérdést: „felmerül az orosz talajon történő átalakítások legfontosabb, gyökeres problémája: hogyan, milyen úton kell haladni, hogy megvalósítsuk az igazságot, az igazságosságot, az egyetemes boldogságot? Az erőszakos progresszió útján, amikor normálisnak, megengedhetőnek számított az, hogy a nép egyik részét feláldozták a többiek fényes jövője érdekében, amikor a magas célok elérésének eszközüül az erőszakot, a legkülönbözőbb formában megjelenő kényszer választották? Éppen ezen az úton járt Péter-reformátor.”¹⁴

Világos, hogy Anyiszimov nem szimpatizál ezzel az úttal, ám ennek ellenére becsülettel nyomon követi I. Péter reformjait – még a cárral halálát követően is. Regisztrálja például, hogy a kollégiumok 80 évig működtek, a fejadót 163 évig szedték, az utolsó újoncverbuválásra 170 év után került sor, az egyház állami irányításának péteri rendszere majd 200 évig állt fenn, míg a Szenátus egészen 1917-ig,

¹² Magyarul: *A Szovjetunió története*. t. I. (szerk. N. J. Noszov), M., 1980. 188.

¹³ D. Sz. Lihacsov in: *Élet és Irodalom*. 1987. VII. 3.

¹⁴ E. Anyiszimov: *Vremja Petrovszkij reform*. L., 1989. 12.

tehát 206 évig.¹⁵ Nem tagadja tehát a péteri uralom eredményeit – ám a legkevésbé sem tekinti azt modellértékűnek.

Nagyon fontos megjegyezni, hogy Anyiszimov még nem a „modernizáció” szóval operál – történelemfelfogása ismeretében kicsit különösen is tenné –, ám a még fiatalabb nemzedéket képviselő Medusevszkij már ezt teszi, és az 1993-as *Az abszolútizmus megerősödése Oroszországban* c. könyvében az összehasonlító történeti módszer segítségével kísérli meg I. Péter reformjait elhelyezni az orosz és az egyetemes történelemben. Nagyszabású világtörténelmi panorámájában a *Max Weber-i* definíció alapján szisztematizálja a tradicionális államszervezetből a racionális államba vezető folyamatokat. Már kiindulásként megjegyzi azonban, hogy I. Péter reformjai az adminisztratív szervezet egységesítését, központosítását, a funkciók differenciálását, és bizonyos értelemben, militarizálását célozták, ezért az ún. „utolérő fejlődés”, a modernizáció tipikus példájául szolgálnak.¹⁶ A tradicionális és racionalizáló tendenciák harcára, az abszolútisztikus hatalom koncentrációjára és centralizációjára azonban egyéb egyetemes történeti példákat is hoz. Így kerül egy modellbe Diocletianus, Nagy Konstantin, Ekhnaton fáraó és Akbar, a nagy mogul.¹⁷

Ezer éveket és ezer kilométeres távolságokat hidal át e nagy ívű koncepció, bár elismeri, hogy az újkori integrációval bizonyos értelemben új szituáció keletkezett. Nem meglepő ezek után, hogy I. Péter és reformjai ebbe a világtörténelmi sorba illenek Medusevszkijnél. Sőt velük kezdődnek: „Az utolérő fejlődést, a modernizációt és az európaizálást megtestesítő péteri adminisztratív reformok elsők voltak az újkor hasonló átalakításai sorában, egy sor olyan időtálló jellemvonást felmutatva, amelyek később nyomon követhetők Poroszországban, Ausztria–Magyarországban, Törökországban, Egyiptomban, Japánban és más államokban egészen napjainkig... A péteri reform ebben a vonatkozásban – a világtörténelem fontos mérföldköve, mivel a világméretű modernizáció és európaizálás folyamatának kezdetét szimbolizálja. I. Péter az újkor első reformátora, a jelentősége pedig az államszervezet történetében hasonlatos Kolumbuszéhoz a nagy földrajzi felfedezések történetében.”¹⁸

Medusevszkij műve kétségtelenül új hangot jelentett a felbomló

¹⁵ I. m., 8.

¹⁶ A. N. Medusevszkij: *Utverzsgyenyije abszoljutyizma v Rosszii*. M., 1993. 48.

¹⁷ I. m., 55–7.

¹⁸ I. m., 77–8.

szovjet történetírást követő útkereső orosz történettudományban, mivel azonban sem kronológiailag, sem földrajzilag, sem terminológiailag nem korlátozza magát, nem jelöl ki egy korszakot vagy egy régiót kutatása tárgyául: a struktúrákat időtől és tértől függetlenül, absztrakt módon kezeli. Ezzel olyan történelmi jelenségeket mos össze, amelyek különeműek, olyan kiterjesztő fogalomhasználattal dolgozik, amely alkalmatlan történelmi specifikumok feltárására. Egyetemes történeti párhuzamai ezért erőltetettek, spekulatívak. Abszolutizmuskutatásai kísértetiesen hasonlítanak egyébként Pavlov-Szilvanszkij feudalizmuskutatásaira.¹⁹

1993-ban egy I. Pétert – a reformer cárt – piedesztálra állító felfogás tagadhatatlanul megfelelt a korszellemnek. A történettudomány azonban továbbra is megosztott maradt. Még ebben az 1993-as évben jelent meg a *Voproszi isztorii*ban Ja. E. Vodarszkij *I. Péter* című rövid életrajza. Végső értékelése a tradicionális szovjet állásponthoz képest más helyre tette a hangsúlyt: „El kell ismerni, hogy (I. Péter) nem vitte Oroszországot a felgyorsult gazdasági, politikai és társadalmi fejlődés útjára, nem kényszerítette több etapon túli ugrásra, általában sem intenzifikálta az országban végbemenő folyamatokat (hacsak nem a hadsereg, a flotta, az ipar és a kultúra fejlődése terén). Cselekedetei nem voltak történelmileg igazoltak, és nem feleltek meg maximális mértékben Oroszország fejlődése érdekeinek (ismét csak a jelzett területeket kivéve). Ellenkezőleg, e cselekedetek a lehetséges maximális mértékben akadályozták Oroszország progresszív fejlődését, és megvetették az alapját a még további másfél százados akadályoztatásának.” Igaz, Vodarszkij a végén mégis „nagy államférfinak” minősíti I. Pétert, ám soha nem tapasztalt egyértelműséggel fogalmazta meg, hogy a cár idején Oroszország fejlődési irányát tekintve még távolabb került a kapitalizálódástól s így Európától, mint bármikor korábban.²⁰ Más kérdés, hogy a „hacsak nem” kezdetű zárójeles megjegyzése önmagában alkalmas az egész eszmefuttatás diszkreditálására.

Az egyik legismertebb – viszonylag új – Oroszország-történeti szintézisben L. V. Milov a hangsúlyt nem a kérdőjelekre vagy a re-

¹⁹ Pavlov-Szilvanszkij kritikájával részletesen foglalkozom egyebek között a „Durno” li govornity o „russzkom feodalizme”? K isztoriografii voprosza (in: Trudi Insztyituta Rosszjiszkoj Isztorii pri Rosszjiszkoj Akagyemii Nauk za 1997–1998 gg., vip. 2. 5–28, obszuzszenyenyije doklada, 28–55, M. 2000.) című vita-indító előadásban.

²⁰ Ja. E. Vodarszkij: Pjotr I. In: *Voproszi Isztorii*, 1993. 6. 77.

formok ellentmondásos voltára tette. Nyugtázta ugyan azok kedvezőtlen következményeit, ám az adott történelmi-földrajzi determinációk között a reformok ilyen formában történő megvalósulását elkerülhetetlennek tekintette. Elismerte, hogy az átalakító cár „gigantikus lépést tett a hatalmas Oroszország létrehozása terén”, de az így létrejött képződmény inkább „a birodalom és despotia »szimbiózis« volt”.²¹ Milov nyugtázza a reformok „szörnyűséges társadalmi hatását”, a durva, erőszakos eszközöket, a kulturális-nemzeti sérelmeket.²² Ezeket azzal magyarázza, hogy „a (bármely reformmal) forszírozott ehhez hasonló társadalom »európaizálása« elkerülhetetlenül együtt jár a kizsákmányolás legdurvább, de ilyen viszonyok között hatásos jelenségével. Ez a magasabb civilizáció homlokterébe vont archaikus társadalmak történelmi sorsának drámaisága.”²³

Az I. Péter-kérdésben ismét megszólaló Jevgenyij Anyiszimov a *Nagy Péter állami reformjai és autokráciája a 18. század első negyedében* című 1997-es monográfiájában módszertanilag követendő példát mutatott arra, hogy a metodológiai útkeresések önmagukban nem adhatnak választ a problémakör történetírásának évszázados dilemmáira. Az eddig alig kutatott területek szisztematikus feltárása azonban segíthet a historiográfiai általánosítások tényekkel való alátámasztásában vagy elvetésében. A kollégiumok és a Szenátus létrehozásának és működésének vizsgálata során Anyiszimov tényekkel bizonyította, hogy kb. 1715-től kezdődően I. Péter reformjai tudatosak és tervszerűek voltak, illetve, hogy a svéd minta átvétele korlátozott maradt – éppen a bizonyos értelemben „demokratikusaknak” tekinthető svéd és az autokratikus orosz viszonyok közötti áthidalhatatlan különbség okán.²⁴

Az újabb orosz historiográfiában a legtöbbet a moszkvai Alekszandr Kamenszkij tette a szűkebb témánk által határolt történelmi probléma sokoldalú körüljárásában. Egyebek között Vodarszkij fentebb idézett cikkére is reagált *A 18. századi reformok Oroszországban történelmi retrospektívában* c. tanulmányában. Számára láthatóan idegen volt a péteri reformok objektíve „reakciós” jellegének explicit kimondása, ami egyébként azon koncepciójának is ellentmondott

²¹ Isztorija Rosszii sz nacsala XVIII do konca XIX veka. M., 1996. 106.

²² I. m., 106–7.

²³ I. m., 107.

²⁴ E. V. Anyiszimov: Goszudarsztvennije preobrazovanyija i szamogyerzsavije Petra Velikogo v pervoj csetverti XVIII veka. Szpb., 1997. 15, 292.

volna, amely szerint az oroszországi reformok nem eleve elrendel-
tetésszerűen sikertelenek, és hogy folyamatukban kell eredményes-
ségüket vizsgálni. A 18. század eleji reformokat illetően azonban
nem is kerül olyan messzire Vodarszkij véleményétől: „Péter korá-
ban nem realizálódott az alternatív történelmi fejlődés lehetősége, és
megmaradt Oroszország társadalmi-politikai rendszerének sajátsze-
rűsége... A modernizáció, ily módon, egyrészt visszafordíthatat-
lanná, másrészt meghatározott mértékben látszólagossá, sérültté, fe-
lemássá vált. Mindez meghatározó jelentőséggel bírt az ország tör-
ténelmi fejlődésének egészét és a későbbi reformok sorsát illetően is.
Ettől az időtől kezdve az ország fejlődésében mindvégig két egy-
mászt kizáró tendencia – a modernizációs és a jobbágytartó – érvé-
nyesül.”²⁵

Nem sokkal később *Az I. Pétertől I. Pálig. Reformok a XVIII. századi
Oroszországban* című könyvében monografikus formában is kísérlet-
tet tett arra, hogy széles történelmi összefüggésben, a módszertani,
terminológiai kérdések sokoldalú elemzésének eszközével foglaljon
állást. Kedvelt módszertani fogása, hogy az orosz és nemzetközi (de
előszeretettel az angolszász) irodalom (beleértve a rokontudomá-
nyokat is) néhány tudományelméleti szintű fogalommeghatározását
alapul véve igyekszik szisztematizálni az orosz anyagot.²⁶ A kivá-
lasztott definíciók néha kezelhetetlenül általánosak vagy laposak,
mindenesetre egy érthető fogalmi keretet biztosítanak a történész
számára, aki a továbbiakban a reformok konkrét tartalmát, értelmét
és jövőbeni sorsát vizsgálja.

Alekszandr Kamenszkij kiindulópontja a 18. századi reformok
kapcsán a 17. századi krízis (ráadásul „strukturális” vagy „rendszer-
szintű” krízis), amelyre elkerülhetetlen válasz volt I. Péter radikális
reformja.²⁷ Ezzel az alapvetéssel egy csapásra több kérdést is meg-
oldani vél. Minthogy a krízis fő tartalma az Oroszországgal szem-
beni idegen fenyegetés, a reformok nemcsak elkerülhetetlenek vol-
tak, de gyorsaknak, radikálisaknak is kellett lenniük, s mivel a fe-
nyezetés Európa felől (is) jött, ezért azok egyben európai jellegűek s
ennél fogva modernizatórikusok is voltak. A módszertani-termi-

²⁵ Ezt az 1994-es tanulmányát a szerző kézirat formájában bocsátotta rendelkezésemre: A. B. Kamenszkij: Reformi 18. veka v Rosszii v isztoricseszkom retrospektivye (kézirat). 70.

²⁶ A. B. Kamenszkij: Ot Petra do Pavla I. Reformi v Rosszii XVIII veka. O pit celosztново analiza. M., 1999. 38–57.

²⁷ I. m., 85–91.

nológiai probléma ilyképpen jelentősen leegyszerűsödött: I. Péter reformjai a lényegét érintették, európaizáltak és modernizáltak. E fogalmak tehát a konkrét orosz feltételek között egymás szinonimáivá váltak.

A továbbiakban A. Kamenszkij felsorolja a péteri reformok tartós eredményeit. Itt nincs terünk a részletes ismertetésre, mindenesetre szimptomatikus, hogy első helyen a nemzeti függetlenség és szuverenitás megőrzését említi. Második helyen a modernizáció (európaizáció) visszafordíthatatlan vívmányait sorolja fel: a legfontosabb új politikai intézményeket, az országirányítás rendszerének átalakítását és általában a társadalom életének átváltoztatását. Itt tesz említést az ország iparosításáról, a technikai lemaradás felszámolásáról is. Külön foglalkozik a társadalom modernizálásával, s innen kezdve az eredményeknek nemcsak a színét, de a fonákját is láttatja. Legelső helyen a jobbágyrendszer erősödésének paradoxonát bontja ki, majd megemlékezik a péteri iparosítás új technikai lemaradást megelőlegező lényegéről, az orosz „lélek” egyik sajátosságává váló kulturális kettéosztottságról, a mindenható „rendőrállamról”, az elhatalmasodó – és sokba kerülő – nagyhatalmi gondolkodásról és praxisról.²⁸

Végül is úgy értékeli a péteri átalakítást, hogy „a reform, leküzdvén a krízist, egy jövőbeni analogikus krízis zálogát hordta magában”.²⁹ Innen kezdve – minden terminológiai körültekintése ellenére – joggal szegezhető Kamenszkijnek a kérdés: akkor tehát milyen modernizációról is beszélhetünk I. Péter idején Oroszországban? Belefér-e bármilyen tudományos vagy akár köznapi értelemben vett modernizáció fogalmába az, ha a társadalmat a jobbágyrendszer mindenhatósága szempontjából változtatjuk át, ha a gazdaság húzóereje egyfelől a mindenható állam, másfelől a kényszermunkaerő, ha a mentális-szellemi megújulás csak egy szűk felső réteg számára kötelező, ha még a rendi típusú szabadságjogok körülírására sem történik kísérlet, viszont annál több tinta fogy az autokratikus hatalomgyakorlás újbóli megideologizálására.

Kamenszkij egyébként maga is tisztában van a koncepció ellentmondásosságával (de legalábbis paradoxális voltával), ám azt az orosz viszonyok ellentmondásosságával magyarázza egy másik, eredetileg amerikai diákoknak készült könyvében: „a modernizáció jelentős mértékben látszólagossá, külsődlegessé sikeredett. Valójá-

²⁸ I. m., 155–63.

²⁹ I. m., 163.

ban, a péteri modernizáció legfontosabb paradoxona abban volt, hogy az országot reguláris állammá, rendőr hatalommá változtatta, amely nélkülözötte a polgári társadalom kialakulásának feltételeit.³⁰ Azzal a véleménnyel szemben azonban, amely szerint a péteri modernizáció a tradicionális társadalom megőrzésére és a „tulajdonképpen modernizáció” mintegy kivédésére irányult, a következő érvet szegezi: „aligha lehet egyetérteni azzal, hogy a péteri modernizáció a tradicionális társadalom megőrzésére irányult, de hogy végeredményben megőrizte a fennálló társadalmi rendszert, az kétségtelen”.³¹ Miről is van itt szó? Hogy I. Péter ugyan modernizálni akart, de mégis konzervált? Kamenszkij nem így érti, amit mondott. Szerinte ugyanis ha sikerült volna megváltoztatni ezt a rendszert, „akkor nekünk, láthatólag, nem reformokról, hanem Nagy Péter forradalmáról kellene beszélnünk”. Nos, túl azon, hogy a historiográfiában akadtak ilyen vélemények is,³² most mégis a koncepció végső abszurditását kell regisztrálnunk. Ha komolyan vesszük a szavakat, akkor tehát a sikeres modernizáció nem más, mint forradalom. Ami tehát nem forradalom, az valójában nem is lehet igazi modernizáció. Illetőleg, ha félig vagy félig-meddig sikeres, akkor még hívhatjuk modernizációnak, még az esetben is, ha a régi rend konzerválását eredményezi. Nem lenne mégis egyszerűbb, ha inkább elhagynánk ilyen esetekben a „modernizáció” szó használatát? Hiszen magukat a reformokat ezzel még nem vitatjuk el I. Pétertől.

Élünk a gyanúperrel, hogy – az egyébként nagyon alapos és invenciózus – Kamenszkij a kortárs angolszász szakirodalommal folytatott diskurzusában jutott el ezekhez a terminológiai indíttatású koncepcionális bakugrásokhoz. I. Péter-ügyben szokás Marc Raeff-hez mint „tisza forráshoz” fordulni a modern nyugati irodalomban. S valóban, számos munkában foglalkozott I. Péterrel, de ezek mentesek voltak a terminológiai meghatározottságtól. Sokkal inkább – amint az alábbi idézet is illusztrálja – a mindenkori orosz historiográfiával folytatott párbeszéde tematizálta mondanivalóját: „Péter kormányzatának legfontosabb... lépéseit azok az átfogó és módszeres erőfeszítések jelentik, amelyek a modern oktatási rendszert alapozták meg annak érdekében, hogy az európai kultúrát, ipari és katonai technikát megismertessék az orosz néppel. A kormányzat gon-

³⁰ A. Kamenszkij: *Rosszijszkaja imperija v XVIII veke: tragycija i mogyer-nizacija*. M., 1999. 131–2.

³¹ I. m., 132.

³² Vö.: Pjotr Velikij: *pro et contra*. Szpb., 2003. 774–6.

dosan megtervezett, lelkiismeretesen kivitelezett politikája egy új, technikailag fejlett és magas határfokon termelő társadalom kialakítását vázolta fel...³³ Hasonlóan kiegyensúlyozott ítéletében és a hagyományos terminológia keretében mozog a nyugati ruszisztika ma élő legnagyobb alakja, Nicholas V. Riasanovsky is. Bár híres *A History of Russia* című nagy összefoglalásában sokat mondó módon Pogogyin elhíresült értékelésével zárja fejezetét,³⁴ maga visszafogottabban összegez: „Nagyon valószínű, hogy Oroszországnak az volt a sorsa, hogy nyugatosodjék, de Nagy Pétertől nem lehet eltagadni e sors fő beteljesítőjének szerepét. A legkevesebb az, hogy a császár uralkodása a nyugatosodás visszafordíthatatlan folyamatában óriási felgyorsulást hozott magával...”³⁵ Nagyon szimptomatikus, hogy napjaink legjelentősebb Péter-monográfiájának szerzője, a sajnos korán elhunyt Lindsey Hughes is óvakodik a „modernizáció” szó használatától, és általában is igen szkeptikus: „a minták (a merkantilizmusról van szó – Sz. Gy.), amelyekkel »utol kellett volna érnik«, valójában eltávolították Oroszországot a Nyugattól”.³⁶

A modernizációs fogalommal kapcsolatos oroszországi adaptációs kísérletek elburjánzása jelentős mértékben S. Dixon 1999-es *The Modernisation of Russia* című, gyakorlatilag egyetemi jegyzet jellegű könyvének megjelenésével vette kezdetét. Ebben ugyanis S. Dixon

³³ M. Raeff: *Understanding Imperial Russia. State and Society in the Old Regime*. Columbia Univ. Press, 1984. 49–50.

³⁴ „Fölebredünk. Milyen napot is írunk ma? 1841. január elsejét. Nagy Péter parancsolta, hogy Krisztus születésétől számítsuk az esztendőket, az ő rendeltére kezdődik az év januárral.

Ideje felöltöznünk. Viseletünk szabását Nagy Péter honosította meg. Az egyenruhát az ő utasítása szerint varrták. Ő alapította a gyárat, ahol a vásznat szőtték, a parancsára tenyészettek juhok, miről a gypjút nyírták.

Könyvet veszünk a kezünkbe. E betűtípust Nagy Péter vezette be, formáit maga metszette. Belefogunk az olvasásba. Az írott, irodalmi nyelvezet az ő korában csiszolódott ki, fölváltva a korábbi egyházi stílust.

Újságot hoznak. Nagy Péter alatt jelentek meg először.

Vásárolnunk kell néhány holmit. A selyemkendőtől a csizmatalpig minden Nagy Péterre emlékeztet. Van, amit megrendelt, van, aminek a használatát vezette be, tökéletesítette vagy szállíttatta a hajóin, a csatornáin, a közútjain.

Ebédelés közben a burgonyaköretes sós heringtől a borig, minden étel Nagy Péterről mesél...” (részletek) Magyarul: *Furkósbotlalt Európába?* 17–9.

³⁵ N. V. Riasanovsky: *A History of Russia*. Fifth edition. New York–Oxford, 1993. 240.

³⁶ L. Hughes: *Russia in the Age of Peter the Great*. New Haven–London, 1998. 158.

közérthető formában végigvette a modernizációs elméleteket, és arra a következtetésre jutott, hogy nem a modernizációs elmélet az egyetlen, amely durván manipulálható, ugyanezt elmondhatjuk gyakorlatilag minden történeti modellről.³⁷ De ha még ez sem lenne elegendő érv arra, hogy meggyőzze olvasóit a fogalom orosz történelemre való alkalmazhatóságát illetően, akkor ezen elmélet két kritikáját hívja segítségül. Azokat a történészeket, akik ugyan általában elvetik a modernizációs teóriát, de akik I. Péterre és örökösire mégis érvényesnek tartják.³⁸ Természetesen – mondja Dixon – nem „egy normatív fejlődési mérceként, hanem összehasonlító analitikus keretként”. S ha még mindig kételkednénk, végső aduként a korabeliek véleményére apellál, akik „meglepődtek volna, ha ezt hallják” (tudniillik a modernizációs elmélet kínálta összehasonlítás tagadását) a nyugatiakkal folytatott elkeseredett rivalizálásuk/küzdelmük során.³⁹

Igen, kétségkívül csábító I. Péterhez mint fő tekintélyhez fordulni, hiszen – amint a tanulmányban felvázolt historiográfiai áttekintés is bizonyította – valóban egész lénye és tevékenysége Oroszország megújításáról szólt. A szavaknak azonban nemcsak a „zsarnoksága”, hanem a csalárdsága is közvetlen veszélyt jelent a történész számára. Konkrét történeti elemzésben ugyanis az derül ki, hogy I. Péter mindent megtett annak érdekében, hogy a jobbágyrendszeren nyugvó gazdasági-társadalmi rendet és önkényuralmi államot megszilárdítsa. Adott esetben egy sor Nyugatról átvett – ám az átvétel során a befogadó közeg igénye szerint átalakított – ötlet, eszme, szokás, intézmény, technika segítségével. Mindez azt eredményezte, hogy Oroszország más lett I. Péter után, mint amilyen előtte volt. Európaivá vált volna a szó teljes és hagyományos értelmében? Letért volna a saját szerű orosz történelmi útról? Ezt aligha állíthatjuk. Közelebb került volna Európához? Strukturális értelemben éppen az ellenkező folyamat ment végbe. Az európaiság illúzióját azonban tagadhatatlanul odavetette kortársainak és a jövő nemzedékeknek, akik és amelyek ettől fogva váltig értetlenkedhettek, hogy mégis miért nem olyanok, mint a nyugatiak, amikor pedig parókában járnak, reggelente rendszeren megborotválkoznak és a késsel és villával evés sem okoz különösebb gondot nekik?

³⁷ S. Dixon: *The Modernisation of Russia*. Cambridge, 1999. 4.

³⁸ I. m., 5.

³⁹ I. m., 7.

Ennél persze többről is szól a történet. I. Péter kieresztette az új világ szellemét a palackból, amelyet aztán sosem lehetett már visszaparancsolni, de amire mindig újabb és újabb kísérlet történt, s aminek következményeit még a nagy átalakító sem tudta felmérni. A tradicionális orosz rendszer – hála éppen az I. Péter által véghez vitt alapos renoválásnak – azonban kitartott és stabil maradt – minden jövőbeni felbuzdulás, nemes gondolat, európai típusú reformtörekvés ellenére. Nagy valószínűséggel ez a lényege a péteri nagyszabású történelmi beavatkozásnak Oroszország sorsába: a konzerválódott dichotómia, az európai vágyak és a tősgyökeres orosz talaj realitásának feloldhatatlan kettőssége.

Éppen ezért, ha I. Péter kapcsán „modernizációról” beszélünk, akkor a posztmodern utáni, kissé erőlködve korszerűsödő történetírás lassan formálódó új nyelvének szirénhangjaitól hagyjuk magunkat elcsábítani. Klió, az igéző múzsa nem lehet hasonlatos az örök fiatalságot mesterséges „csodaszerekkel” megőrizni vágyó vén gavallérhoz. Nem teheti elvtelenül a szépet a kordivatnak, nem beszélhet össze-vissza, a dolgokat nevükön kell nevezze.

Ha így akarunk eljárni, akkor csak egyet mondhatunk: I. Péter nem modernizálta Oroszországot.

Megjegyzések a „premodern nemzet” magyar historiográfiájához

A „posztmodern támadás” a történettudomány ellen kétségkívül sikereket ért el a történészek által használt nyelv és fogalomrendszer szétzilálása terén. Nem mintha annak előtte nem folytak volna állandó terminológiai viták a történetírás szinte valamennyi kulcscategóriájáról (*állam, nemzet, feudalizmus, abszolutizmus, fasizmus, szocializmus* – hogy csak néhányat emeljünk ki a sorból), de ezek a diszkussziók az egységes fogalomhasználat, a mindenki által egyformán használt és értett nyelv kialakítása érdekében történtek. Ma megengedőbbé és reményvesztettebbé vált a történetírás e tekintetben, és teret nyert a posztmodern székszis kiváltotta „többszólamúság”. Magam egyetértek azokkal a historikusokkal, akik nem adják fel olyan könnyen, és ragaszkodnak azokhoz a diskurzusokhoz, amelyek nem a süketek párbeszédét idézik. Ebből következően újra napirendre kell, hogy kerüljenek régről ismert problémák, ismét neki kell gyürkőzni a jelenségek újradefiniálásának. Egyik ilyen neuralgikus terminológiai kérdés a „nemzet” mibenléte. Ennek egy kiváltképp tisztázatlan historiográfiai aspektusát elemzem tanulmányomban.

A „nemzet” problematikájának alábecsülése egyik súlyos tévedése volt a marxista történelemfelfogásnak. Ez nem jelenti azt, hogy a rendszerváltás előtti évtizedekben ne születtek volna releváns monográfiák e témakörben – ennek sokkal inkább az ellenkezője igaz. Más kérdés, hogy ez már az ún. marxista felfogás „felpuhulásának” idején történt, sok tekintetben a dogmatikus szemlélet elleni küzdelem során. Az egyik legjelentősebb módszertani problémát ennek kapcsán az okozta, hogy az új megközelítések is jórészt a régi fogalmi körben mozogtak vagy azzal folytattak árnyékbokszolást. A terminológiai erőfeszítések persze nemcsak a marxista próbálkozásokra, hanem valamennyi történetírói és politológiai, filozófiai, szociológiai stb. irányzatra jellemzőek voltak. A mi a nemzet? kérdés a mai napig nem csillapodó viták tárgya, ám e megállapítás rögzítésén kívül nem tartom feladatommak magának a kérdésnek a megválaszolását.

Ugyancsak historiográfiai tényként kell rögzíteni, hogy a nemzeti problematikán töprengő gondolkodók többsége a nemzetet valami-

lyen modern, jellemzően a 18. század vége utáni jelenségnek tartja.¹ Ebből következően vajmi kevés figyelem fordult a nemzet előzményére, a „premodern nemzetre”. Ezalól nem kivétel a magyar historiográfia sem.

E rövid áttekintésben nem kívánok foglalkozni azokkal a magyar történeti szintézisekkel, amelyek nem „állam-”, hanem „nemzet-” történet címmel íródtak, s amelyek nyilvánvalóan a nemzetet olyan kiterjesztő értelemben használták, amelyek alkalmatlanná teszik a konkrét történeti elemzésre vagy nacionalista-hazafias okokból cserélték csupán fel a két terminust. A Pauler Gyulától Marczali Henriken, majd Acsády Ignácon keresztül Hóman Bálintig vezető historiográfiai út bizonyos értelemben a nemzettől az államig vezető útként is felfogható, ugyanis a folyamat végén elveszett a nemzet genetikai-kronológiai elsőbbsége az állammal szemben.

*

A „középkori nemzettel”, mint önálló és nem természettől való történelmi jelenséggel először Deér József foglalkozott behatóan. Deér kiindulópontja: „A 11–12. századi Magyarországon van az uralkodóházzal alkotott sorsszerű egység tudatán alapuló közösségérzés, de nincs nemzettudat, mert a közösségérzésben nem tudatosulnak oly objektív összetartozási adottságok, melyek magára a közösségre vonatkoznának.”² A 13. században azonban Deér szerint e tekintetben minőségi változás áll be, köszönhetően jórészt a megyei nemesiség küldöttei generális congregatióinak, ideológiailag kitapinthatóan a 13. század végi krónikában. „Az oklevelekben emlegetett *natio* az objektivizált jogok által körülírt társadalmat jelenti. Így azt kell mondanunk, hogy a rendiség felé tartó folyamat egyben egy új közösségérzésnek a megteremtője is: rendiség és nacionalizmus korrelatív történelmi életformáknak bizonyulnak.”³ A változás további jele, hogy a 13. század második felétől kezdve lehet a *natio* szót is nemzetnek fordítani: „A pusztá államkeretet jelölő *regnum* helyébe a haza és a nemzet konkrét tartalmi kerültek.”⁴

¹ Vö.: B. Anderson: Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. Bp., L'Harmattan, 2006. 19–21.

² Deér J.: Közösségérzés és nemzettudat a XI–XIII. századi Magyarországon. In: A gróf Klebersberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. IV., Bp., 1934. 106.

³ I. m., 110.

⁴ Deér J.: A magyar nemzeti öntudat kialakulása in: Magyarságtudomány, 2 (1936) 11.

Deér interpretációjában a nemzeti hovatartozás elhatárolódott az államkerettől és a rendi státusztól, így összefüggést a magyar nemzet és a magyar nyelv között lehet megállapítani. A magyar középkor (illetve annak vége) a *natiót* a nyelvvel határozta meg, magyaroknak azt tekintette, aki ezen a nyelven beszélt.⁵

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy Deér József a nemzetet történeti képződménynek tekintette, elvetette őseredeti létezését, és meghatározott kritériumok alapján a nemzet kialakulását Magyarországon a 13. század végére datálta. Ezzel – Kristó Gyula megjegyzése szerint – közbülső álláspontot foglalt el az ún. perennialisták és modernisták között.⁶

Historiográfiai paradoxon, hogy Deér első jelentős követője a magyar marxizmus hőskorának vezető történész-ideológusa, Molnár Erik volt. Nincs itt terem arra, hogy Molnár Erik munkásságával részletesen foglalkozzam. Így csak azt az általánosító véleményt fogalmazom meg, hogy sokkal maradandóbbat alkotott a történetírás nemzeti elfogultságairól provokált vitájával, mint a középkori Magyarországról írt didaktikus-marxizáló műveivel. Ez utóbbiakban érintette a középkori „nemzet” problémáit is, állandó szemléletbeli kettősségben vergődve: mint középkorász, gyakorlatilag Deér nézeteivel érzett rokonságot, mint ideológus-propagátor a Sztálin nevéhez kötött, akkortájt minden kézikönyvben kötelezően szereplő nemzetdefiníciót szajkózta. Különösen az orosz historiográfiai közegekben azonban azt feltétlenül ki kell emelnünk, hogy az ún. Molnár Erik-vita jelentősen hozzájárult a magyar történelmi tudat ficamainak orvoslásához és a nacionalista történelemszemlélet meghaladásához. Ez kiváltképp a majdnem párhuzamosan folyó szovjet nemzetvita ismeretében emelkedik jelentőségre, ahol a legnagyobb szellemi erőfeszítéseket a nemzet kritériumainak – lényegében meddő – meghatározására fordították.⁷

A magát marxistának tartó történészek közül a legtöbbet Szűcs Jenő tette a nemzetproblematika körüljárásában. Középkorász lévén behatóan tanulmányozta a modern nemzet előtti képződményeket is. Számos tanulmányban rugaszkodott neki a nemzet prehistorikumának feltárásához, sajnos monografikus formában csak egy aspek-

⁵ I. m., 12–24.

⁶ Kristó Gy.: A magyar nemzet megszületése. Bp., Kossuth Kiadó, 1998. 15.

⁷ Vö.: Molnár E.: A nemzeti kérdés in: Magyar Tudomány, 1960. 10. 571–87; Arató E.: A nemzetfogalom vitája a Szovjetunióban. In: Párttörténeti Közlemények, 1969. 1. 104–23.

tusát vizsgálta. Különböző esszéiből, cikkeiből azonban koherens, történészgenerációkat inspiráló nézetrendszer rekonstruálható, amely reflektált a legújabb nyugati történetírás eredményeire, nem tagadta meg a szovjet történetírást sem, de saját önálló, minden dogmatizmustól mentes koncepciót tartalmaz.

Bár témánk szerint a „középkori nemzetre” fókuszálunk, kiindulásként le kell szögezni, hogy Szűcs Jenő a nemzetet jellegzetesen modernkori képződménynek tartotta. „A modern nemzetek sok évszázados előzményekből nőttek ugyan ki, de nem a történeti előzmények és előfeltételek egyszerű folytatása, mintegy összegzése és kiteljesedése, hanem egyszersmind azok meghaladása révén, mint a történelem sajátosan újszerű képletei.”⁸ Az idézetből világosan látható, hogy Szűcs Jenő a nemzetet minőségileg újszerű képződménynek tartja, nem tagadja azonban, hogy előtörténete hosszú évszázadokra nyúlik vissza. Ebből az aspektusból következhetne a kontinuitás a modern nemzet és annak egyelőre még meg nem határozott prehistorikumuk között, ám Szűcs éppen a diszkontinuitás mellett érvel: „A modern nemzeti öntudatnak és érzésnek, a modern »nyelv-és kultúrnemzet« koncepciójának a 18. század előtti történelemben, a politikum szférájában nincs fogalmilag közvetlenül azonosítható előzménye vagy előképe.”⁹ Vagy másképpen: „A történelmi materializmus szemléletében a »nemzet« hosszú történeti előzményekre visszatekintő történeti produktum, az előzmény azonban nem téveszthető össze magával a jelenséggel: a feudalizmus viszonylag korai századai óta formálódó »nemzetiségek« sem fogalmilag, sem genetikusan nem azonosíthatók a 18. század vége óta létrejött modern nemzetek képletével.”¹⁰ Szűcs Jenő tehát olyannyira elóhajtja választani a tulajdonképpeni nemzetet előzményeitől, hogy azok jelölésére egy új összefoglaló terminust, a „nemzetiséget” használja.

Kristó Gyula szerint „Szűcs a fogalmat Carlton Hayestől vette át, aki szerint a nemzetiség (*nationality*), az emberek egy kulturális csoportja, amely közös nyelvet beszél, és közös történelmi tradíciót birtokol”.¹¹ Szűcs szerint a nemzetiség „az azonos nyelvű és történeti-kulturális tradíciókkal rendelkező tágabb etnikai közösségnek azt a

⁸ Szűcs J.: *Nemzet és történelem*. Bp., Gondolat Kiadó, 1974. 330.

⁹ I. m., 144.

¹⁰ I. m., 157.

¹¹ Kristó Gy.: i. m., 29.

történeti formáját jelöli, amely a modern nemzet, a *nation*, *náciija* történeti előzménye és kerete már a feudalizmus századaiban”.¹² „A »nemzetiség« a modern nemzet történeti-etnikai előzménye, de nem azonos vele.”¹³ Ezt Szűcs megtoldotta még a következővel: „Ahhoz, hogy nemzetiségről beszéljünk, mindenesetre feltétel, hogy az adott közösség ne valami kezdetleges vérségi vagy lokális képződmény, *face-to-face group*, hanem szociológiai értelemben nagycsoport (*secondary in-group*) legyen, amely azonban sajátos immanens jegyekben tartja nyilván összetartozását. Az ilyen csoport eleve hosszabb – »mesterséges« – történeti integráció, jelentős mértékben politikai tényezők produktuma.”¹⁴

Hosszabban idéztük azt, hogy Szűcs Jenő milyen összefüggésben beszélt „nemzetiségről”, hiszen ez a terminus jelölte mostani témánk tulajdonképpeni tárgyát, a premodern nemzetet. Nem tudjuk cáfolni Kristó Gyulát, de élünk a gyanúperrel, hogy Szűcs a fogalmat a szovjet történetírástól (közvetve a sztálini nemzetdefiníciótól) kölcsönözte, hiszen abban az időben használata ott nagyon virulens volt, és Szűcs Jenő konkrétan utal is L. V. Cserepnynre ezzel kapcsolatban.¹⁵ Jellemző a szovjet történetírás hatására, hogy a modern nemzet előtti képződményekről csehszlovák–magyar közös konferenciára is sor került 1971-ben, amelynek konferenciakötete a következő évben *Nemzetiség a feudalizmus korában* címmel jelent meg.¹⁶ Azt pedig Szűcs Jenő nagy tekintélyének tulajdonítjuk, hogy a Magyar Történelmi Fogalomtárban¹⁷ külön szócikk foglalkozik a terminussal – a Szűcs Jenő-i értelmezésben. Pedig ez az elnevezés a magyar nyelvben foglalt a tulajdonképpeni „nemzeti kisebbségre”, és egy attól eltérő jelenségre való alkalmazása fogalmi zavart okoz. Orosz nyelven azonban a két jelenségre két külön elnevezés van: a *narodnoszty* jelentené ebben az összefüggésben a modern nemzet előtti „nemzetet”, míg a *nacionalnoszty* az eredeti értelemben vett nemzetiséget, tehát a nemzeti kisebbséget. (Az már más kérdés, hogy az oroszban szintén problémát okoz az eredetileg nem erre kitalált *narodnoszty* használatának kiterjesztése.) Nem tekinthető

¹² Szűcs J.: i.m., 79.

¹³ I. m., 80.

¹⁴ I. m., 268.

¹⁵ I. m., 195.

¹⁶ Nemzetiség a feudalizmus korában. Bp., Akadémiai Kiadó, 1972.

¹⁷ Magyar Történelmi Fogalomtár. II. Bp., Gondolat Kiadó, 1989. 57.

mindezek után véletlennek, hogy a szovjet történetírás közvetlen befolyásoló hatásának megszűnte és Szűcs Jenő halála után e fogalom használatától elállt a magyar történetírás.

Itt jegyeznénk meg, hogy lényegében ugyanez lett a sorsa a Szűcs Jenő által bevezetett – ezúttal nyilvánvalóan a nyugati történetírás által ihletett – „gentilis tudat” vagy „gentilizmus” fogalomnak, amely lényegében a barbár etnikai tudatot kívánta jelölni.

Ezen a ponton érdemes azt is megvizsgálni, hogy Szűcs Jenő terminológiai-konceptcionális alapvetéseit milyen konkrét történelmi tényekkel támasztotta alá. Magyar történészként – természetesen – a magyar középkor tanulmányozása során jutott el végkövetkeztetéseiig, de gazdagon merített a nyugat-európai történetből és élt az egyetemes történeti összehasonlítás módszerével: „A barbár magyarságnak megvolt a maga sajátos etnikai »Mi«-tudata (»gentilizmus«), amint ezt a nyelvészet, etnológia, régészet és egykori források alapján rekonstruálni lehet már 900 táján, ahogy Európa »régii barbárainak« megvolt 500 táján. Mindazonáltal nem e tudati állag képezte a jövő tudatképződésének alapját, mert ez jórészt elsüllyedt, felbomlott, már 1200 táján csak a »parasztnak hamis meséiben« élt (Anonymus). Az új képlet, a *gens Ungarorum* nem »magyar« képződmény volt, a szó etnikai értelmében, hanem hosszú időn át – mintegy a 13. sz. derekáig – számos népelemet, »nemzetiséget« magába foglaló alattvalói kötelék, *populus regi subditus*. Ezen belül persze már akár 1100 táján forrásszerűen igazolható egy *genus Ungarorum* képlete is, amelyet a *lingua* és *natio* (elsődleges ’születés, származás’ értelemben) határozott meg, ahogy már a 13. sz. első felében igazolható, hogy a szemlélet számos más *genust* (’nép, nemzetiség’ értelemben) tartott számon. Emellett, mintegy 1200 és 1300 közt, nemcsak párhuzamosan, de szorosán genetikai kapcsolatban a nyugat-európai fejlődéssel, kibontakozik előbb egy lovagi, majd egy nemesi jellegű »rendi állam-nemzet« és »állampatriotizmus«. A részletkutatás az Anonymustól Kézaiig és az 1290-es évek »koraszülött« rendi formáiig, ívelő fejlődésben nemcsak meglepő eszmetörténeti analógiákat, hanem közvetlen – filológiailag kielemezhető kapcsolatokat tárt fel. A szálak egyenesen Párizsba vagy Orléans-ba, másrészt Bolognába mutatnak. Anonymus a maga nagyon is »teoretikus« igényű lovagregényét a korabeli publicisztika ismerete nélkül nem tudta volna megírni, s akkor sem, ha az itt csak jelzett 12. századi lovagi *esprit laiique* nem érintette volna meg. Kézai a római jog nélkül és pl. az itt említett francia »társadalomelmélet« ismerete nélkül

nem tudta volna kikovácsolni a »huntörténet« társadalmi teóriáját, s az 1280 táján megszülető *natio Hungarorum* egyéb eszmei konstitutív elemeit.”¹⁸

Szűcs Jenő tehát itt is a gentilizmusból indul ki, amelyet az alábbiakban így ír körül: „Bizonyos, hogy a magyarság már a honfoglalás idején önmagát egységes tradícióközösségként fogta fel, amit az archaikus gondolkodás a »szokások és erkölcsök« azonosságával fejez ki. Lényegében ezt a fogalmi egységet ölelte át a régi magyar nyelv *törvény* szava. A magyar *nemzet* (a szó régi, nem később felvett jelentésében) már az állam előtt *egytörvényű* közösség volt a nemzetiségi-törzsi alcsoportok erős kötődései ellenére, melyet más »nemzetekkel« (például a csatlakozott kabarokkal, székelyekkel) együtt a kettős fejedelemség politikai kerete tartott egybe. Ez a fajta »nemzetiségi« (etnikai) csoporttudat található meg a nagy népvándorlás korábbi, nyugat-európai népeinél.”¹⁹ A gentilizmus meghatározása itt a következőképpen fest: „A *genus* fogalmát legrégebb nyelvemlékeink tanúsága szerint a régi magyar nyelv *nemzet* szava fedte... Embercsoportra alkalmazva tehát: 'azonos nemzésből születettek összessége'. A szó az ómagyar nyelvben egyaránt jelentette a 'nemzetiséget' és a 'népet'. Ez egy régibb gondolati mechanizmus és társadalmi struktúra maradványa, melyben az emberek a tágabb »nép« fogalmát a vérközösségként felfogott (valójában fiktív) eredetközösség, a nemzetiség modelljére alkották meg gondolatilag...”²⁰

Mikortól beszél Szűcs nemzetiségről Magyarországon? Egyrészt azt állítja, hogy már a gentilizmus korában létezett²¹ – más helyütt azt hangsúlyozta, hogy míg Nyugaton a gentilis struktúrák és a középkor nemzetiségei között éles cezúra húzódik, addig az „újabb” barbárok (Észak- és Kelet-Közép-Európa népei) esetében bizonyos folytonosság van az archaikus etnikai keretek és a feudalizmus kori nemzetiségek közt²² –, és egészen a 18. századig (vagyis a nemzet megszületéséig) nemzetiségekről beszél.²³ Megint másutt azt írja, hogy az „ősi magyar »gentilizmus«... a 12–13. században lényegében elhalt”.²⁴ Bizonyos helyeken tehát a „nemzetiség” a modern nemzet középkori előzményeinek összességéként szerepel nála,

¹⁸ Szűcs J.: i. m., 251–2.

¹⁹ I. m., 84.

²⁰ Uo.

²¹ I. m., 83.

²² I. m., 335.

²³ I. m., 223.

²⁴ I. m., 409.

máshol a 13. század végétől a 18. század végéig terjedő időszakot öleli fel.

Egy azonban bizonyos: a „nemzetiség” minden hasonlósága ellenére minőségileg – és nemcsak kronológiailag – különbözik a „nemzettől”. Mégpedig három – Szűcs által behatóan elemzett – feltétel miatt. Egyik az „alattvalói kötelek” meghatározó szerepe a 18. század előtti tudati struktúrákban: „az ember mint politikai lény, *homo politicus* elméleti kirekesztése a társadalmi viszonylatokból, hogy a politikai struktúrába mint alattvaló (*fidelis subditus*) tagozódjék be, másrészt minden *naturalis* és *civilis* kötelék (tehát egyebek közt az eredet- és történeti közösségeként felfogott népkötelék, valamint az autonóm politikai társulás, »társadalom«) elméleti negligálása az ember-tömegeknek valamilyen egyházi vagy világi autoritás szemszögéből felfogott egységével szemben. E felfogás történetiszemléleti vetülete általában, s közelebbről a magyarországi latin írásbeliség első két évszázadában a »nép« mint immanens történeti kategória háttérbe szorulása, már-már elsüllyedése.”²⁵ A másik a *communitas*, a középkori politikai közösség meghatározó volta: „A képletet már 1300 táján az motiválja, hogy a »lovag«, a »nemes«, a »polgár« motívuma a csoportlojalitások közt egyre hangsúlyosabb szerephez jut, mert ezek a királytól és minden felsőbb politikai autoritástól független jogi-politikai közösségeknek, *communitas*oknak vallják magukat. A formálódó, eleinte még meglehetősen amorf közösségtudat a római jogból és a skolasztikából egyaránt megkapja az ideológiai érveket. E közösségek is többnyire függetlenek a nyelvi-»nemzeti-ségi« hovatartozástól, vagy legalábbis részben esnek azzal egybe. Amennyiben azonban valamelyik *communitas* egy egységes királyság keretei közt politikai szerephez jut, megkezdődik a középkor »nemzeti ideológiájának” felépülése. Ez a *communitas* eleinte egész Európában (Kelet-Európában mindvégig) a nemesség.”²⁶ A harmadik fő szempont, hogy a „natio” szó nálunk a középkorban nem valamiféle polgári viszonylatok összegzésére szolgált, hanem „a fogalom a korai újkorig őrizte eredeti etimológiai és jelentéstani összefüggését a *nascor* (*natus*, *natura* stb.) szóval, a »születés«, az eredet, a »természetes« állapot képzeteivel. Elsődlegesen nem valami társadalmi vagy politikai – *civilis* – viszonylatot fejezett ki, hanem mintegy »természetes« adottságot: egyazon *natio* tagjai voltak mindazok, akik születésük, természetes eredetük révén azonos népkeret, *gens*

²⁵ I. m., 467.

²⁶ I. m., 89–90.

kötélékébe tartoztak.”²⁷ „A középkorban a *natio* fogalma ingadozó, több értelmű; az emberek egyidejűleg – territoriális, tágabb nyelvi vagy állami, ill. rendi koncepciók szerint – több »nációhoz« tartoznak.”²⁸

Összefoglalóan tehát a „nemzet” modern fogalmában „a történelmi tartalmaktól” a legfontosabb alábbi három ismérv alapján válik el: 1. „minden ember *egy bizonyos* nemzethez tartozik (vagy *kell*, hogy tartozzék), s viszont: minden nemzetnek az azt alkotó individuumok elvileg egyenlő tagjai”, 2. „a nemzeti szuverenitás merőben új koncepciója: ...csakis a nemzeti szuverenitást kifejező állam legitím”, 3. „a nemzet *par excellence* politikai lojalitás tárgya”.²⁹

És definíciószinten: „A »nemzetiség« a történelem igen régi képződménye, nemkülönbén igen régi a »társadalom« mint szuverén politikai közösség koncepciója és a »politikai lojalitás« kategóriája is, anélkül azonban, hogy e három közt régi korokban és struktúrákban belső összefüggés létezett volna; ami új, s csakis a 18. sz. vége óta létezik, az e három kategória történeti fúziója és funkcionális viszonya: a »nemzet«, ahogy ma értjük.”³⁰

Szűcs Jenő egyik fontos tanulmánya alcímének ezt adta: „Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához”, amiben tetten érhetjük a történész aspirációit és belső motivációit. Másutt még érzékletesebben fogalmazott. „Képzeljünk el olyan fizikát, melynek fogalmai Budapesten, Bukarestben, Prágában, továbbá Moszkvában, Párizsban, Londonban stb. mások és mások! Beszéd csak ott lehetséges, ahol azonos és általánosan elfogadott jelrendszer van.”³¹ A posztmodern után, természetesen, már nem is olyan képtelenség elképzelni ezt az állapotot, ám magam is ahhoz a történészgenerációhoz tartozom, amely igyekszik felvenni a harcot a „tyranny of words”³² ellen. Más kérdés, hogy Szűcs Jenő minden tiszteletre méltó erőfeszítése ellenére – miközben jelentős eredményeket ért el a középkori etnikai tudattartalmak felkutatása terén – éppen a terminológiai alapkérdésekben jutott a legkétségesebb következtetésekre. Kristó Gyula aprólékos elemzésben vetette szakmai kritika alá ezeket a próbálkozásokat, s kérdőjelezte meg a „nemzetiség” terminus

²⁷ I. m., 216.

²⁸ I. m., 239–40.

²⁹ I. m., 208–9.

³⁰ I. m., 220–1.

³¹ I. m., 49.

³² I. m., 202.

használatát, illetve figyelt fel a „nemzet”, nemzetiség”, „nép”, „gentilizmus”, „etnikum”, „állam(ország)” fogalmak egymástól való elhatárolásának következetlenségeire.³³

Kristó Gyula eddigiekben többször idézett művében, amely rövid időn belül két kiadást is megért, ugyan nagy szerepet szán Szűcs Jenő nézetei kritikájára, és sok tekintetben a vele való diskurzusban alakítja ki saját koncepcióját, egyben nagyszabású kísérletet tesz a források újraolvasásán alapuló saját nézetrendszer kimunkálására. Az alapvető módszertani különbség a két történész között az, hogy – habár Szűcs Jenő is mediavista volt – Kristó Gyula alapkövetelménye, „hogya *ne* a modern nemzetet keressük a középkorban”,³⁴ míg Szűcs Jenő csak a modern nemzetet fogadja el tulajdonképpeni nemzetnek. Ebből következően Kristó az organikus fejlődés elvét hangsúlyozza, Szűcs pedig új minőségről beszél, amelynek nincs történeti előzménye – miközben mindketten Anthony Smith nemzetdefiníciójából indulnak ki.

Metodikailag igen fontos Kristó Gyula azon tudomány módszertani alaptézise, hogy ez esetben is alkalmazandó a fogalom meghatározás más tudományágakban is használt módszere: elsődleges a „lényegi minimum”, a legközelebbi nem fogalom (*genus proximum*) meghatározása, és azt követi a *differentia specificák* kijelölése. A „lényegi minimum” A. Smith két feltétele: „Az első kulturális: egy fokozódó mértékben elkülönülő kultúra és történelem jelenléte a népesség egy részében (ha nem egészében); a második területi: az a lehetőség, hogy a népesség (vagy egy része) képes legyen meghatározni helyét egy bizonyos területen, egy történelmi »hazában«. Ebből következik a »hazához« kötődő és egy adott kultúrát tápláló mítoszok és történelmi emlékek fontossága.”³⁵

Kristó Gyula a korai magyar történelem aprólékos vizsgálata, a korabeli forrásokban fellelhető korabeli terminusok (*gens, natio*) történelmi jelentésének elemzése eszközével mutat rá arra, hogy I. István idején a *gens* nép értelemben az ország lakosságát, a király valamennyi alattvalóját jelentette: tehát különböző nyelvű és szokású embereket, miközben a 11. század jelentős részében az összetartozás tudata még törzsi jellegű volt.³⁶ A 11–12. században „magyarnak” az számított, aki itt született és a király alattvalója volt, függetlenül

³³ Kristó Gy.: i. m., 32–5.

³⁴ I. m., 9.

³⁵ I. m., 6–7.

³⁶ I. m., 120, 123.

nyelvétől, eredetétől.³⁷ Mindebből az következik Kristó Gyula szerint, hogy a nemzet létét jelző elemek nincsenek jelen, de a nemzetképződés közvetlen előfoka sem egészen a 12. század végéig.³⁸ A változás Anonymussal kezdődik és Kézai mesternél csúcsosodik ki, aki egyike az elsőknek Európában azzal, hogy a *natio* szót nemzet értelemben használja, kultúrmenteként a társadalom egy szűk, privilegizált rétege számára kisajátítva azt.³⁹

Kristó Gyula „A magyar nemzet a 13. században” című fejezetben kísérli meg, hogy a nyugati példák nyomán felállított nemzet-koncepció kritériumait a magyar fejlődésben is fellelje. Elsőként a xenofóbia megnyilvánulásainak bőséges írásos emlékeit idézi fel, majd a közös múlt, mint az összetartozás tudatának történeti gyökereire vonatkozó konstrukciókat elemzi, harmadikként pedig az államkeret ideológiai beépítését az elméletbe, már Anonymusnál. Legvégül, negyedik ismérvként a haza fogalmának átalakulását jelöli meg. Mindennek alapján jut arra a következtetésre, hogy „a magyar nemzet alapvetését a 13. század első évtizedében a keresztény magyarok gestájának ismeretlen szerzője és döntően Anonymus végezte el”.⁴⁰ Szűcs Jenővel ellentétben tehát Kristó Gyula Anonymusnak adja az elsőbbséget Kézaiival szemben – azzal a megszorítással, hogy amíg Anonymus az *államnemzeti* koncepció megalkotója, addig Kézai a *nyelvnemzetié* (vagy még inkább a *fajnemzetié*), s végül ez utóbbi terjed el Magyarországon.⁴¹

Kristó Gyula kutatási eredményeit később népszerű formában is összefoglalta. Itt bevezetéként azt hangsúlyozza, hogy három pszichikai attitűd megléte szükséges ahhoz, hogy a történelem során a nemzet kialakulása egyáltalán napirendre kerülhessen, jelesül: 1. az emberek összetartozásának tudata, 2. elhatárolódás (xenofóbia), 3. öntúlértékelés.⁴² A későbbiek során a nemzet feltételrendszerének kialakulásában öt feltételt vázol fel: 1. az államok kialakulása 1000 táján Európában, 2. a keresztes hadjáratok kiváltotta mássággal való szembesülés, 3. a zarándokok tömegeinek útra kelése ugyanazokkal a következményekkel, 4. a felsőfokú tanulmányok megjelenése és elterjedése, 5. a megélnkülő távolsági kereskedelem.⁴³ Ezek a fel-

³⁷ I. m., 127-8.

³⁸ I. m., 136.

³⁹ I. m., 199.

⁴⁰ I. m., 151-76.

⁴¹ I. m., 181.

⁴² Kristó Gy.: A nemzet a középkorban. In: História, 2001. 4. 27.

⁴³ I. m., 28.

tételek nem egyszerre, hanem a 11–13. század folyamán alakultak ki. Az így létrejött középkori nemzet ismérvei pedig a következők: 1. idegengyűlölet, 2. a történelmi tradíció megteremtése, 3. az állam, illetve annak „nemzetképző funkciója”, 4. a haza fogalmának feltűnése, 5. a nemzet fogalmát jelző régi szó új értelme.⁴⁴ Nem kritériuma ennek a nemzetnek a nyelv és a társadalmi tagozódás.

Definíciószinten tehát Kristó Gyula szerint a középkori nemzet „eredendően egy tudat (illetve egy érzés), amelyet az táplál, hogy bizonyos embercsoportok (»mi«) együvé tartoznak, azaz másoktól (»ők«) elhatárolódnak. Ennek során alakítják ki önmagukról alkotott képüket, amely rájuk nézve szerfelett hízelgő, ugyanakkor az idegeket a róluk megformált kép riasztónak mutatja... Az összetartozás tudatát erősítette a közös eredet hite, amely nagyrészt fiktív (nem valóságos) történelmi előzményekre épült. Ugyanakkor másodlagos fejleményként a nemzet a középkorban területet is jelöl, hiszen összekapcsolódott az állam fogalmával, sőt az állam nemzetképző erőnek tekinthető... A nemzet területévé vált államterülethez, a hazához – a nemzet tagjait egymáshoz fűző emocionális szálak révén – érzelem kapcsolódott...”⁴⁵

A népszerű stílus és műfaj ebben az összegzésben – természetesen – kategorikusabb megállapításokat eredményezett, mint a monografikusban, de a következtetések lényegüket tekintve nem térnek el egymástól. Kristó Gyula – Szűccsel ellentétben – lényegében az államnemzeti koncepció hívévé szegődik – talán Anonymus hatására, vagy éppen azért emeli ki a névtelen szerző szerepét a „nemzet” megkonstruálásában, mert már eleve az államnemzet volt pre-koncepciója alapja. Ebből az az elméleti képtelenség következik, hogy Kristó Gyula végül is mind a nyelvet, mind magát az etnikumot kizárja a középkori nemzet meghatározásából. Sőt Anthony Smith idézett és általa elfogadott meghatározása figyelmes olvasásából kiderülő módon, ez utóbbi ismérvek a nemzet definíciójából is hiányoznak. Ily módon viszont az állam és az államkeretben élő nép(ek) nehezen elválaszthatóvá válik/válnak egymástól, illetve ilyen meg gondolásból nyugodtan kiterjeszthetnénk a „nemzet” születését az állam létrejötté idejéig. Ha ezt nem tesszük – mint ahogy Kristó Gyula nem teszi –, akkor az csak a szellemi konstrukció meghatározó szerepe miatt történhet. S valóban, Kristó Gyula Anonymust és Kézait úgy tekinti, mint a „nemzet”-felfogás létrehozóit. Azt

⁴⁴ I. m., 29–30.

⁴⁵ I. m., 30.

gondolom azonban, hogy a középkori nemzet nem egyszerűen tudati, s főleg nem egyes emberek által konstruált kategória, hanem objektív történelmi valóság. Kristó Gyula interpretációjából úgy tűnik, mintha állami szolgálatban álló írástudó ideológusok „gyártották” volna a magyar nemzetet, miközben más helyütt ő is elismeri, hogy emberek nagyobb csoportjának összetartozás-tudatára is szükség van ahhoz, hogy nemzetről beszéljünk. Magyarán és konkrétan: nemcsak arra van szükség, hogy valakik az összetartozás-tudatot pergamenre vessék, hanem, hogy az a valóságban is létezzen.

Ha végigtekintünk a modern nemzet előtti hosszú – majd ezeréves – magyar történeten, akkor konstatálnunk kell, ahogy ezt a korszakkal foglalkozó történészek is tették, hogy számos olyan jelenség regisztrálható, amely a modern nemzetre is jellemző vagy ahhoz hasonlatos. Ugyan nem rendelkezünk konszenzuson alapuló nemzetfogalommal, de a gyakorlatban több-kevesebb bizonyossággal tudjuk, miről beszélünk. Általában a közös területen élő, nagyjából azonos nyelvet beszélő embercsoportokat értjük rajta, akikben él a közös történelmi hagyományok és kultúra által táplált összetartozás-tudat. Lehetnek ugyan ezalól egyes kivételek, de nagy általánosságban a legtöbb nemzetre mindez jellemző. A magyar historiográfia eddigi kutatásai azt bizonyítják, hogy egy ilyen definíciónak a „legkisebb közös többszöröse” – vagy ahogy Kristó Gyula írta, „lényegi minimuma” – a 18. század előtt is fellelhető volt. Annál furcsább, hogy a témával legtöbbet foglalkozó két történész diametráisan eltérő álláspontot foglal el ebben a kérdésben, miközben a felvonultatott érvanyag nem különbözik érdemben egymástól (és nem is különbözhet, hiszen ugyanazokkal a forrásokkal dolgoztak).

Visszakanyarodtunk tehát a terminológiai problémához. Nézetem szerint ugyanis az egyező történelmi tartalmak különmemű leírását a terminológiai tisztázatlanság okozza. Ha Szűcs Jenő nem ragaszkodna annyira a „modern” nemzet meghatározásának politikai típusú dominanciájához, ha Kristó Gyula nem erőltetné annyira az állam jelentőségét a nemzet születésében – úgy elég közel kerülne Deér József 1934–36-os felismeréséig.

Igaz viszont, hogy akkor arra a lapos igazságra juthatnának az újabb történészgenerációk, hogy nincs sok új a nap alatt.

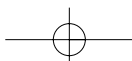
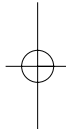
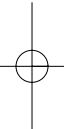
A TANULMÁNYOK EREDETI MEGJELENÉSI HELYE ÉS MÓDJA

1. A modern orosz történetírás bölcsőjénél. In: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Pécs, 2012. (szerk. Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely). 451–461. – Az orosz historiográfia triásza. In: Magyar történettudomány az ezredfordulón. Tanulmányok Glatz Ferenc 70. születésnapjára. ELTE Eötvös Kiadó, MTA Társadalomkutató Intézet. Bp., 2011. 155–161. – A szakszerűségtől a marxizmusig. Az orosz történetírás útja a 19. század végén, 20. század elején. In: Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves. ELTE BTK, Bp., 2012. (Főszerk. Majoros István). 599–607.
Angolul: The Golden Age of Russian Historical Writing: The Nineteenth Century in: Oxford History of Historical Writing. vol. 4: 1800–1945, (red. S. Macintyre, J. Maigushca, and A. Pók). Oxford University Press, 2011. 303–325.
2. Ruzslan Szkrinnyikov szovjet történész esete Félelmetes Iván orosz cárral. In: Aetas. 2012. 2. 86–100.
Oroszul: Ruzslan Grigorjevics i Ivan Groznij. In: Trudi kafedri isztorii Rosszii sz drevnyejsih vremjon do XX v. Szpb., SZPBGU, 2007. 25-38. – R. G. Szkrinnyikov: Isztorik i mir – mir isztorika (Opit rekonsztrukcii). In: Gyula Szvak, Tjumencev I. O. (szerk.) Ruszisztyika Ruszlana Szkrinnyikova. Szbornyik sztatyej pamjatyi professzora R. G. Szkrinnyikova, v cseszty jeho 80-letyija. Ruszisztyikai Könyvek XXX. Russica Pannonicana, Bp., 2011. 9–21.
3. Párhuzamos sorsok: történésznek lenni a Szovjetunióban és Magyarországon (Ruzslan Szkrinnyikov és Perényi József portréjához) orosz nyelven elhangzott az ELTE Ruszisztyikai Központja által „A történész és a világ – a történész világa Oroszországban és Közép-Kelet-Európában” címmel 2012. május 21–22-én szervezett nemzetközi konferencián
4. A „korlátlan” cári hatalom korlátai Moszkóviában. In: 2000. 2010. 1. 65–69.
5. A legitim és illegitim cár helycseréje Moszkóviában (Néhány módszertani és historiográfiai megjegyzés). In: Századok. 2009. 4. 981–996.

6. Álcárkarrierék Moszkóviában. In: Legendák, kódexek, források. Tanulmányok a 80 esztendő H. Tóth Imre tiszteletére. Szeged, 2012 (szerk. Kocsis Mihály, Majoros Henrietta). 321–329. (bővebb változat)
7. Egy európai kalandor Moszkóviából/Evropeszkij avantjuriszt iz Moszkovii. In: Gyula Szvak (red.) Az Ankungyinov-ügy/Gyelo Ankungyinova. Bp., Russica Pannonicana, 2011. 11–25. (bővebb változat)
8. I. Péter ún. „modernizációja”. In: Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században (szerk. Bodnár Erzsébet – Demeter Gábor). Bp., 2008. 13–22.
9. Megjegyzések a „premodern nemzet” magyar historiográfiájához. In: Urálistikai Tanulmányok 18. Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére (szerk. Bereczki András, Csepregi Márta, Klima László). Bp., 2008. 725–739.
Oroszul: „Doszovremennaja nacija” v vengerszkoj isztorii. In: Dve imperii – mnogo nacionalnosztyej (red. Gy. Szvák). Bp., 2007. 7–28.

2. FEJEZET

Cikkek

Két magyar–oroszl történet

(1707) Háromszáz éve példátlan dolog történt a magyar–oroszl kapcsolatok történetében. Minden valamire – vagy akár semmire se – való tankönyv a létező szocializmus idejéből a magyar–szovjet kapcsolatok méltó történelmi előképét látta II. Rákóczi Ferenc vezérlo fejedelem és I. Péter orosz cár 1707 szeptemberében kötött szövetségében. Kétségkívül számunkra volt az fontosabb. A magyar szabadságharc eladdig hiába küzdött nemzetközi elismeréséért, s ezt Varsóban akkor az oroszok megadták neki. Nem kis dolog volt ez: holmi lázongó kurucokat senki nem nézett jó szemmel, valójában még a „Napkirály” sem, aki pedig támogatta a rebelliót. Szerződni azonban nem volt hajlandó egy erdélyi fejedelemmel. Ezt csak az orosz uralkodó engedte meg magának, aki pedig szintén nem kedvelte a zendülést saját háza táján: ezernyi bitófán végzett sztrelec özvegye ennek a megmondhatója.

A szövetség tehát elég pikánsnak volt mondható, és nem is első sorban az egyenlőtlen hatalmi pozíciók okán. A két népnek azokban az időkben nem sok köze volt egymáshoz. A két birodalomnak – a Habsburgnak és a Romanovnak – viszont annál több. Valójában ők számítottak szövetségeseeknek. A török elleni küzdelem hozta össze őket, a Szent Liga törökellenes *reconquistája*, amelyben Oroszországnak a mellékhadszíntér jutott. Pár év alatt azonban sokat változott Európa hatalmi térképe. Meghalt a spanyol király, és elkezdődött a spanyol örökség örvén az akkori világ javainak és az elsajátítás feletti uralomnak az újrafelosztása.

A franciákkal rivalizáló Ausztria ebben a nagyhatalmi játszmában az egyik főszereplő volt, az oroszok csak Európa északkeleti szegletéért szállhattak ringbe. Ráadásul itt sem nagyon konkurálhattak a nyugati világ akkori üdvöskéjével, XII. Károly svéd királlyal. Sem az országnak, sem ifjú cárjának nem volt valami jó a reputációja az európai udvarokban. Pár évvel azelőtt ugyan felkereste néhány kollégáját, köztük az osztrák Lipót császárt és az angol királyt, de ezzel sem javult a megítélése. Bécsben Pétert „valamifajta északi töröknek” tartották, Versailles-ban pedig az orosz katonákról az járta, hogy csak egy dolgot tudnak jól: fosztogatni. Ezért hát hiába

próbálkozott az orosz diplomácia egy újabb szövetséget összehozni a Habsburgokkal a török ellen, vagy Franciaországot, esetleg Angliát megnyerni ügyének – Oroszország lesajnált hatalmacska maradt, valahol az Operenciás-tengeren is túl.

Nagyjából hasonló vesszőfutásra ítéltettek Rákóczi követei is az európai hatalmasságoknál. XIV. Lajos pénzt ugyan adott az osztrákok elleni harcra, de óvakodott az egyértelmű kiállástól, a többiek még ennyire sem méltatták a magyar felkelést. XII. Károly például egyenesen megfenyegette a magyarokat, ha az oroszokkal szóba állnának, pedig Rákóczi neki is felajánlotta a szövetséget, amit viszont a fiatal hadi zseni gögösen visszautasított.

Két elkeseredett, magányosan harcoló államférfi talált tehát egymásra 1707 őszén. Csak ez volt a közös bennük. Minden másban különböztek, neveltetésben, vallásban, kulturáltságban egy világ választotta el őket. De még ennél is nagyobb baj volt, hogy céljaikat tekintve sem egyeztek. A cár azt várta, hogy a fejedelem elfogadja az éppen megüresedett lengyel koronát, és közbenjár a francia udvarban az oroszok érdekében. A fejedelem természetesen katonai segítséget remélt elsősorban, a lengyel koronától pedig úgy tartott, mint ördög a tömjénfüsttől. Volt neki elég elégedetlenkedő nemesura a hazájában is, no meg azzal is tisztában volt, hogy Európa nem bocsátaná meg az orosz érdekek szolgálatát.

Elkezdődött tehát egymás hitegetése, majd egy olyan kompromisszum született a Varsóban aláírt szövetségi szerződéssel, amelyről már rögtön messziről látszott, hogy egyik fél sem tudja – vagy akarja – betartani. Ráadásul a bel- és külpolitikai helyzet pillanatról pillanatra változott. Rákóczi látszólag a szabadságharc tetőpontján szerződött az oroszokkal, a Habsburgokat trónfosztó ónodi országgyűlést követően. Nem sokkal ezután azonban a császáriak tönkrevérték seregét, majd az oroszok is a svédeket, rögtön újra akadt lengyel király: orosz oldalról tehát hirtelen oka fogyottá vált a barátkozás. Senki nem vont vissza természetesen semmit, csak I. Péter vonakodott parafálni a szerződést, majd a magyar küldött körül fagyott meg a levegő, az orosz követ pedig sehogy se akart megérkezni. Amikor pedig végre megjött Ukrainev Egerbe, akkor kiderült, hogy egy kiérdemesült aggastyánt küldtek ide mint teljhatalmú megbízottat. Szegény nem sokkal később jobblétre is szenderült, magyar földben nyugszik, Egerben emléktábla őrzi kevésbé dicsőségteljes küldetésének emlékét.

Rákóczi azonban nem adta fel: újabb és újabb szövetségek tervét

kovácsolta, és látszólag ismét rámosolygott a szerencse. A török ugyanis hadba szállt a muszka ellen, hirtelen felötlött a fejedelemben, hogy a Duna menti hadjárat miatt ismét fontos lehet az oroszoknak. Aztán jött az orosz vereség, és a magyar kártya ismét talonba került. Jellemző egyébként Rákóczi egyre kétségbe ejtőbb helyzetére, hogy végig ragaszkodott a cárhoz, a fegyverletétel után többször is találkozott vele, és valóban megpróbált a francia udvarnál „lobbizni” az érdekében. A kiszolgáltatót ember persze sok mindenre rákényszerül. Rákóczi például korábban oroszellenes csapatokat engedett át a területén, ami miatt Péter cár úgy tekintett rá, mint akinek nem sokat ér a szava. A fejedelemben sem volt sokkal jobb véleménye reménybeli partneréről. Amikor Péter Ukrajnában menedéket kínált számára, akkor azt visszautasította. Egyebek mellett morális megfontolásokból. Mint *Vallomásaiban* írja: „jobban kellett bíznom a francia király ígéreteiben, mint a cáréban, akinek cselekvésmódja, életvitele, erkölcsi és szokásai szerfölött ellenemre voltak”.

A diplomácia persze nem grállovagok játéka. Ezzel mindkét fél meglehetősen tisztában volt. Érdekek vezérlik, s azok minden pillanatnyi látszólagos egybeesés ellenére, végül is kizárták egymást. Oroszországnak nagyhatalmi ambíciói voltak, és Európa meghatározó államaival – köztük Ausztriával – akart jóban lenni. Ha az osztrák császár azt honorálta volna, akkor hajlandó lett volna akár a magyar szabadságharc leverésében is segédkezni. Rákóczinak meg végül is mindegy volt, hogy ki támogatja – így akár az oroszok ellenségei, a törökök vagy a svédek –, csak támogassa valaki a labancok elleni harcát. Vajmi kevés egy stratégiai partnerséghez.

*

(2007) A mai magyar–oroszl viszonyok megint jók. Hosszú út vezetett idáig.

Sokat és sokszor írtunk már arról, hogy a rendszerváltást követően, Borisz Jelcin minden bocsánatkérése ellenére, gyakorlatilag lenullázódtak a magyar–oroszl kapcsolatok. Ennek vita nélkül megvoltak a maga törvényszerű okai, de sokat ártott a nemzeti ideológikum becsmepésése is az Antall-kormány idején. A helyzet csak a stílust tekintve változott a Horn-érában – bár a „Továriscsi, konyec”-típusú kapcsolattartás után ez sem volt kevés. Az Orbán-kormány végül is csak az atlanti úton haladt tovább, ismét beemelve azonban

a diplomáciába a populista-ideologikus mozzanatok. (Emlékezünk pl. a zámolyi romák és az orosz titkosszolgálatok állítólagos kapcsolatáról szóló hisztériakeltésre.)

Ekkor már NATO-tagok voltunk, és ebből keletkeztek bizonyos kötelezettségeink, amelyek nem feltétlenül estek egybe az orosz külpolitikai érdekekkel. (Hogy mást, mint a szerbiai bombázások kardinalisan eltérő megítélését, ne is említsünk.) Majd az EU-tagságra aspiráltunk, s ez akár törvényszerűen vezethetett a neofitákra jellemző túlzott ügybuzgalomra a „tömbön” kívüli egykori „nagy testvér” mostoha kezelésében. Reálisan nézve azonban az 1998-as nagy orosz pénzügyi krach és a jelcini „család” fémjelzte kaotikus orosz gazdasági-politikai viszonyok tényleg nem kedveztek az addigi kapcsolatok érdemi megváltoztatásának.

Időközben azonban Oroszországban lényegi változások történtek. 1999. december 31-én Borisz Jelcin átadta a hatalmat egy látszólag szürke végrehajtó adminisztrátornak. Putyin első elnöki ciklusában nagy erőfeszítéseket tett a kusza belpolitika konszolidálása és nemzetközi elismertetése terén. Oroszország morális és gazdasági értelemben romokban hevert, az új orosz külpolitikának ezért emmens érdeke volt a kölcsönös előnyökön nyugvó kapcsolatok karbantartása, a „jó viszony” ápolása.. Az erőfitogtató Bush-adminisztráció 2001. szeptember 11. után stílust váltott, így elhárult az akadály az oroszokkal való szorosabb együttműködés elől. A kapcsolatok hirtelen „barátiakká” váltak a nemzetközi terrorizmus elleni harc jegyében. Ezzel párhuzamosan Oroszország közeledni kezdett az Európai Unióhoz is, megfogalmazódott a stratégiai partnerség tézise, sőt, egyszerre az sem tűnt már lidérces álomnak, hogy Oroszország 300 évvel Nagy Péter után nemcsak „ablakot vág” Európára, de az európai közösségnek előbb-utóbb teljes jogú tagja lesz.

Az energiaárak azonban tartósan magasan álltak, és Putyin jól sáfárkodott a konjunktúrával. Stabilizálta a gazdaságot, kezelte a legégetőbb szociális problémákat, és ennek bázisán fokozatosan kialakította az eufemisztikusan „irányított demokráciának” elkeresztelt hatalmi rendszerét. E folyamat egyes stációinak felsorolásától most megkímélném az olvasót, csupán azt kell itt rögzítenünk, hogy a belső stabilitás, mint általában a történelemben, a külső viszonyokra is hatást gyakorolt. Egy ország rendbetétele ugyanis nem egyszerűen egyes gazdaság- és szociálpolitika kérdése. Morális, pszichikai, hitbéli ügy is. Különösen egy egykori világbirodalom esetében, amelyben az alattvalók gondolkodásába, érzésvilágába beépült a nagyhatalmiság, a kiválasztottság, bizonyos értelemben a

felsőbbrendűség tudata. De legalábbis a történelmi kisebbségi érzés kompenzációs kényszere (kényszeressége). Törvényszerű volt tehát, hogy Vlagyimir Putyin kísérletet tesz országának a világ hatalmi rendszerében való újrapozicionálására.

Ezt annál inkább meg kellett tennie, mivel az Egyesült Államok a szeptember 11-ei sokk kiheverése után azt a következtetést vonta le, hogy erősítenie kell az egypólusú világrendszert, erővel kell reagálnia a terrorizmus kihívásaira és ellenőriznie kell az energiakészleteket. Kezdetét vette és elhúzódott a „demokráciaexport” nagyobb dicsőségére az iraki háború, az USA egykori szovjet tagköztársaságokat léptetett a NATO-ba, vagy azokban hídfőállásokat épített ki, „védőpajzsot” tervez az orosz határ közelében. Oroszország mindezt nem hagyja – nem hagyhatja – szó nélkül. A mostani év Putyin nemzetközi diplomáciai offenzívájának és odamondogatásának éve. Egyként bírálja az agresszív amerikai külpolitikát, élcelődik az EU belső viszonyain, felfüggeszti a hagyományos fegyverzet korlátozásáról szóló párizsi szerződést, „légi járőröz” és lebegteti az „energiafegyverrel” való fenyegetés lehetőségét. Rég lekerült a napirendről az Európai Unióhoz való szorosabb kötődés témája is. Az a demokratikus nyugati világ pedig, amely szó nélkül megbocsátotta Jelcinnek a demokratikusan megválasztott orosz parlament szétlövetését, most váltig ócsárolja a putyini belpolitikát az emberi jogok „deficitje” miatt.

Az orosz–nyugati viszony tehát konfliktusos – de messze nem kritikus. Stratégiai értelemben ugyanis nagy az egymásrautaltság. Oroszország ugyan igyekszik gesztusokat tenni Kína, India irányában, és eljátszik egy „gáz-OPEC” létrehozásának gondolatával, de tisztában van azzal, hogy pl. a kínai terjeszkedésnek Kelet-Szibériában is meg kell legyen a maga határa, hogy ő is legalább annyira ki van szolgáltatva energiaügyekben a legnagyobb felvevőpiacának, az Uniónak, mint fordítva, s hogy a világterrorizmus és az iszlám térnyerése elleni küzdelemben az Egyesült Államokkal természetes szövetségesek. De ami a legfontosabb: Oroszország egész történelmi léte alatt a kereszténység, majd Európa részeként tekintett magára, identitásának ez meghatározó eleme. Ezt feladni annyit jelentene, mint oroszországot megtagadnia.

Ebben a közegben folyik tehát a még Medgyessy Péter idején elkezdett, majd Gyurcsány Ferencel rendkívül intenzívvé vált „oroszpolitikánk”. 2005-ben nagy visszhangot kiváltó magyar–oroszl kulturális évadot rendeztünk, a „győzelem napjának” 60. évfordulója kapcsán Gyurcsány Ferenc megadta a kötelező tiszteletet a Szovjet-

unió II. világháborús áldozatvállalásának, 2006-ban Vlagyimir Putyin visszahozta a sárospataki könyveket, s lassan az üzlet is beindult. A magyar–orosz áruforgalom néhány év alatt többszörösére nőtt, majd felmerült Magyarország fokozottabb jövőbeni szerepvállalása az orosz gáz európai tranzitjában. Egyre gyakoribbak Gyurcsány Ferenc és Vlagyimir Putyin személyes találkozói.

A kapcsolatok ilyen irányú fejlődésének nem egyöntetű a megítélése. Némelyek szerint a viszony már olyannyira jó, hogy az orosz nekünk. Az sajnos szinte törvényszerű, hogy az ellenzék időről időre megkongatja a vészharangot az „orosz veszély” miatt, esetenként elég szerencsétlen formában, még ruszofób közhelyek pufogtatásától sem visszariadva. De természetes külpolitikai szövetségeseink is hajlamosak olykor gyanakvással figyelni a magyar „különalkukat”, sőt amerikai oldalról meglehetősen nagy nyomás hárul „oroszpolitikánkra”, amit tovább gerjeszt a hagyományosan atlantista média-mainstream. Éppen emiatt a koalíción belül, a magyar külpolitika szereplői között is érzékelhető az utóbbi időben egyfajta óvatosságra intési hajlam. Legutóbb például a szaranszki útjától óvták a magyar miniszterelnököt, mert oda az észt miniszterelnök nem kapott meghívást (csak a finn elnök). Szerencsére egy pillanatra sem bizonytalanodott el, hiszen a mordvin fővárosban az első össz-finn-ugor kulturális fesztiválra került sor, ami nagyon jelentős volt az oroszországi finn-ugor kisebbségek identitásának megőrzése és a magyar kormány ez irányú támogatásának demonstrálása szempontjából. (Ráadásul még az észt „kolléga” sem sértődött meg azon, hogy Tarja Halonen és Gyurcsány Ferenc elfogadta a meghívást.)

A kérdés, természetesen az, hogy létezik-e önálló magyar külpolitika? Szükség van-e egyáltalán rá az EU-n belül? E kérdésekre könnyű rávágni az „igent”, de annál nehezebb érvényesíteni és a mozgásteret megtalálni. Szerencsére egy sor uniós ország (így pl. első sorban Németország, Olaszország és újabban Franciaország) preferálja a bilaterális egyeztetéseket, s ezzel módszertani példát adhat Magyarországnak. A ténybeli realitás az Európai Unió sokszínűsége, amely az eltérő történelmi fejlődésből, tradíciókból fakad. Az egységes külpolitikai prioritások tiszteletben tartása mellett ezért tág tere lehet a sajátos problémák speciális kezelésének, a nemzeti érdekek hathatós képviselésének.

Az EU új tagjai, a volt szocialista országok egyelőre sajátos tömbként foglalnak helyet az európai közösségben, s még azokon belül is

külön csoportot alkotnak a visegrádi négyek. Az utóbbi évek politikai fejlődése – nem függetlenül a történelmi determinációktól – úgy hozta, hogy legtöbbjüknek igen konfliktusos a viszonya Oroszországgal. S mivel időnként elég hangosan hallatják a hangjukat, a kritikus szemlélet gyakran az EU egészére hat. Magyarországnak viszont nincs rendezetlen ügye Oroszországgal, a kapcsolatok fejlődnek, és kialakult a kölcsönös bizalom is egymás iránt. Így alkalmasak lehetünk arra, hogy ne csak saját érdekeinket érvényesítsük az egyformán előnyös megállapodások során, de közvetítő szerepet is vállaljunk és nemcsak az új tagok és Oroszország, de az Unió egészének nevében is.

Ez persze a kapcsolatok menedzseléséhez szükséges szellemi infrastruktúra kiépítése és állandó karbantartása nélkül nem megy. A rendszerváltó magyar kormányok hagyományosan igen érzéketlenek általában is a „humán szféra” igényei iránt. A jelenlegi sem kivétel ezalól, mert miközben jelentős leleményességet és kreativitást mutat a „gázdiplomáciában”, azonközben a legminimálisabb ráfordítást is sajnálja az „improduktív”, tehát a közvetlen profittal nem kecsegtető szellemi háttér „meggründolására”. Kimegy egy generáció, és az új csak kézzel-lábbal tudja majd elmutogatni, hogy merre is ágazzék le az a gázvezeték.

*

Mármost, hogy jön össze 1707 és 2007? Találkozik-e e két, időben távoli, ám látszatra párhuzamos történet? Az biztos, ugyanis, hogy Gyurcsány Ferenc nem II. Rákóczi Ferenc és Vlagyimir Putyin sem Nagy Péter. Oroszország viszont így vagy úgy, de nagyhatalom, mi meg nem vagyunk azok. Ráadásul mostanság még csak egy önbizalomtól duzzadó vagy jó imidzzsel bíró országnak sem mutathatjuk kifelé magunkat. Még az is megeshet tehát, hogy minden ígéret ellenére végül Ausztriában épül meg a még nagyobb gáztározó és nem nálunk. Lehet, hogy Ausztria még mindig fontosabb partner az oroszok számára. És ahogy annak idején megtalálta Rákóczi helyett a maga lengyel királyát, úgy most is kibékülhet a lengyel ikrekkel. Az persze nagyon jó, hogy Gyurcsány Ferenc ügyesen tud kommunikálni Vlagyimir Putyinnal (bár nem Vlagyimirozza, mint az amerikai elnök), de azt is tisztán kell látni, hogy az oroszok igen hamar vissza tudnak váltani a csendőrpertura, ha vélt vagy valós sérelem éri őket. Ennek elkerüléséhez azonban nem elég a jó kommunikációs

képesség, végső soron az Európai Unió a garancia, amely Oroszországhoz képest gazdasági szuperhatalom, s amely ennél fogva nem ignorálható Oroszország részéről. Ennek innovatív, kreatív és rugalmas részeként szerepünk felértékelődött. Rajtunk múlik, hogy mit hozunk ki belőle. Csapatokat már nem fogunk kérni, az biztos. Muniációt (gáz formájában), persze, belátható ideig, igen. Viszont aligha vitathatja bárki, hogy jelentősebbé vált Brüsszelben a közvetítői potenciálunk annál, mint amilyen az egykori vezérlő, majd bujdosó fejedelemnek Európában valaha is volt.

(Élet és Irodalom, 2007. 26.)

Az „orosz paradigma”

Németh Zsolt, a FIDESZ vezető külpolitikusa orosz politikánkról írt cikkére Valki László professor, nemzetközi jogász reagált a *Népszabadság*, 2008. január 4-i számában. Magam sem értettem egyet Németh Zsolt megállapításaival, ám ezért még nem ragadtam volna tollat, hiszen egyébként sem szoktam vele egyetérteni oroszügyekben. Most éppen a cikk viszonylagos mértékletessége és mérsékelt hangneme okozott kellemes – politológusok számára elemzendő – meglepetést. Valki László válaszával sokkal könnyebben vállalok nézetazonosságot, paradox módon mégis ennek kapcsán gondolom úgy, hogy ideje más dimenzióba emelnünk az általuk vizsgált kérdést.

Valki László Németh Zsolt kormányfőt ért vádjára ekként kívánt válaszolni: (N. Zs. szerint) „néhány héttel ezelőtt a magyar–orosz miniszterelnöki találkozón Gyurcsány Ferenc nem emelte fel a szavát a decemberi oroszországi parlamenti választásokon tapasztalt antidemokratikus tendenciák” ellen. Ez az állítás azonban nem felel meg a tényeknek. A megbeszélések után tartott sajtótájékoztatón a magyar kormányfő egy kérdésre válaszolva kijelentette, hogy „Magyarország osztja az EU és az EBESZ orosz választásokkal kapcsolatos aggodalmait”.

Én az állítást és annak tagadását egyformán képtelenségnek tartom. Továbbmegyek: ha tényleg felemelte szavát a magyar miniszterelnök az orosz belpolitika e megnyilvánulása ellen, akkor azt is. És nem azért, mert mi is sértve éreznénk magunkat, ha pl. egy újságírói kérdésre válaszolva Vlagyimir Putyin az őszi beszéd szövegkritikai elemzésébe bonyolódna.

A lényeg nem ez. Inkább az az egyszerű tény, hogy a legutóbbi orosz parlamenti választásokon Putyin elnök és az általa támogatott párt meggyőző, mondhatni elsöprő többséggel nyert. Ami mellett szintén tény, hogy voltak kisebb-nagyobb visszaélések a végeken. Egy orosz demokratát éppen az a kérdés kell izgasson, hogy ekkora erőfölényben miért és kinek van szüksége az ilyen – valójában kontraproduktív – technikákra. Ez azonban a legkevésbé sem változtat azon az alapvető igazságon, hogy az orosz választók meggyőző

többsége Putyin mellett áll, és a szükséges legitimitációt megadta neki. Amennyiben tehát „aggodalmunkat” fejezzük ki e választásokkal kapcsolatban, úgy beavatkozunk más állam belügyeibe, mi több: lesajnáljuk a népakaratot. Más szóval: a demokráciadeficit felhánytorgatásával vétünk a demokrácia szabályai ellen.

Németh Zsolt kevesli a más államok belügyeibe való beavatkozás mértékét, Valki László arányosnak tartja, magam sokallom. Ha ugyanis tényleg elhangzottak e szavak, akkor sokba kerülnek. A diplomácia szabályai szerint olyan gesztusokkal kell(ett) kompenzálni, amelyek lehetséges, hogy nincsenek arányban ezzel, az elsődlegesen az EU-nak és az USA-nak hízkelkedő odamondásért.

Igaz persze az, amit Valki László eufemisztikusan így mond: „Mindazonáltal megválaszolandó kérdés, hogy miként reagáljunk, ha egy velünk szoros gazdasági kapcsolatban álló államban a mienkétől eltérő értékek mentén alakulnak a belpolitikai folyamatok.” Én történelmi perspektívába helyezném ezt a problémát. Sok évvel ezelőtt Vitézy Lászlónak volt egy Kádárra kikacsintgatós ópusza Bethlen Gáborról. A filmográfiában mély nyomokat nem hagyó filmben a magányos fejedelem előszeretettel állt egy térkép előtt, és rezignáltan mutogatott Erdély helyére – a török és az osztrák között. Nem akarnám a történelmi párhuzamot tovább erőltetni, de az is kétségtelen tény, hogy kicsi országok ma is léteznek, ma is a nagyhatalmak szorításában vannak, és ma is taktikázásra kényszerülnek nemzeti érdekeik védelmében.

Megértem, hogy az egypólusú, posztmodern világrendben a szavak mágiájával a tettek párban járnak. A kommunizmus elleni keresztes háborút és az internacionalista küldetéstudatot felváltotta a demokráciaexport. Ez *ab ovo* anakronisztikussá tette a régi szóhasználatot. Korszerűtlen „a más államok belügyeibe való be nem avatkozásról” beszélni, nyilván azon egyszerű okból, hogy be lehessen avatkozni. Természetesen, a demokrácia nevében. Ezzel nincs dolgom. Most országom egy olyan szövetségi rendszer tagja, amely ezt az értéket vallja. Tudomásul vettem és drukkolok annak, hogy ne okozzon nagyobb károkat, mint amekkora hasznot hoz.

Am az is kétségtelen tény, hogy más értékek is léteznek. Ha nem járatta volna úgy le Huntington a fogalmat, akkor a különböző civilizációk különböző értékeiről beszélnek. Így csak olyan fejlődésbeli sajátosságokról írok, amelyek egy-egy régiót megkülönböztetnek egy másiktól. Amennyire értéke szép új világunknak a politikai korrektség, és a törpére nem mondjuk azt, hogy törpe, az afro-ame-

rikaira, hogy néger, a homoszexuálisra, hogy buzi, úgy egy más nép, más kultúráját sem minősíthetjük. Nem csak a zsidózó, négerező, cigányozó a rasszista. Rasszista és xenofób az is, aki egy más népet szóval, tettel vagy gondolattal lesajnál, lekicsinyel, netán becsmérel.

Az orosz fejlődésnek megvannak a maga specifikumai. Történetileg úgy mondanám, hogy az antik-barbár szimbiózisból kinövő klasszikus európai fejlődési „modelltől” eltérő variánst képez, még az európai „paradigmán” belül, de már a közép-kelet-európai fejlődési típuson kívül. Makkai László ezt nevezte a *par excellence* kelet-európai fejlődésnek, ami történetének első kb. fél ezer évére feltétlenül igaznak tűnik, a másik bő fél ezer évet nevezünk egyszerűen csak „orosz paradigmának”. Nincs terem arra, hogy ennek történelmileg kialakult jellegzetességeit itt tárgyaljam. Történészek generáció taglalták már a földrajzi-klimatikus viszonyok determinációját, a „kórosan megnagyobbodott” államot, a rendek és a polgári társadalom hiányát, a birodalom versus alattvaló, autokrácia versus anarchia, központosítás versus regionalizmus ellentétpárokat, a bürokrácia és korrupció, a szolgálai beletörődés és a forradalmi terror együttélését, a területi expanzióra való hajlamot – és még sorolhatnám. A rendetlenséget mindig a rend, a káoszt a rendteremtés követte.

A 21. század eleji konszolidáció egyes stációit megélve, a történészek déjá vu érzése támad. Mintha ilyen már lett volna, a 17. század eleji ún. „zavaros időszak” – az orosz történelem legnagyobb anarchiája – utáni Romanov-konszolidáció idején. Sőt még arra is találunk példát, hogy az uralkodó ideiglenesen mást bíz meg a hatalom attribútumainak viselésével. IV. Iván egy tatár szolgáló fejedelmet ültetett maga helyett a trónra 1575-ben, aki egy évig viselte a „minden oroszok nagyfejedelme” címet, majd békében távozott a Kremlből. Az első Romanovnak egyébként igen nagy támogatottsága volt: egy széles képviselőtű országos gyűlés emelte trónra minden alattvaló legnagyobb meglepésére. És hiába gúnyolták a lengyel pánok az orosz bojárokat azzal, hogy ők nem is nemesek, hanem szolgák, ha az oroszok erre csak azt válaszolták: mit ér a ti szabadságotok, ha ahány a nemes, annyi a szabadság.

A történelem azt látszik igazolni, hogy a pánok nem sokra mentek fennhéjázásukkal. Okosabbak voltak az angol kereskedők, akik a legnagyobb kedvezményeket érték el Oroszországban. Nem akarták megtéríteni a pravoszlávokat, egyszerűen csak kereskedni

akartak. Pedig pontosan tudták, hogy mi a különbség az angol parlament és az orosz *zemszkij szobor* között.

Szerintem nekünk sem kellene butábbaknak lennünk kora újkori elődeinknél. Amíg azok nekünk nem ártanak, addig ne oktassunk egy másik népet a helyes viselkedés szabályaira.

(*Népszabadság*, 2008. január 12.)

Bevezetés a ruszofóbiába

Köznap értelemben, ha fóbiánk van, akkor az valamitől és nem valami vagy valaki ellen van. A *ruszofóbia* mégis az oroszokkal szembeni ellenséges érzületet jelenti, tehát nem azt, hogy mondjuk hideg-lelést vagy frászt kapunk tőlük, hanem, hogy ellenségesek vagyunk velük szemben, mert félünk, irtózunk, tartunk tőlük. És persze ezen félelmünket propagáljuk, a lehető legszélesebb körben. Ebben segít a média.

No meg a politikusok. Nemrég két versengő amerikai elnökjelölt is szükségét érezte annak, hogy olyan kijelentéseket tegyen, amelyek miatt az orosz sajtó mindjárt ruszofóbiát kiáltott. Ez az állapot egyébként a Litvinyenko-ügytől kezdődően állandósult az angol-szász médiában, úgyhogy orosz elemző cégek meg is adták a ruszofób sajtóorgánumok toplistáját. Ezen az első helyet a *Newsday* (USA), a másodikat a *The Financial Time*, míg a bronzérmes helyet a *The Wall Street Journal* foglalja el. Alig csúszik le a dobogóról a *Le Monde* és a *Time*. Ezen orosz kutatások szerint a vizsgált 500 cikkben az oroszokkal kapcsolatban leggyakrabban előforduló kifejezések a *barbárság*, *az erőszak*, *a vadság*, *a brutalitás* (esetenként a „brutális orosz medve” szóösszetételben).

Ha valaminő kétségünk támadna az orosz kutatók elfogultságával kapcsolatban, akkor azt azonnal eloszlatja és egyben a hevület állandó szinten tartásáról gondoskodik egy amerikai honlap, a *La Russophobe*. Időről időre ugyanis szintén toplistákat közöl a leglényegibb oroszellenes érvekről. Itt 10. helyezést ért el az a ruszofób állítás, hogy pocsek az orosz konyha. Putyin csak az 5., mert a leggonoszabb tulajdonságuk a *La Russophobe* szerint az, hogy utálják a családot és a gyerekeket.

Húsz éve, Safarevics, híres orosz matematikus másként gondolkodó kicsit szisztematikusabban állt a kérdésnek a témában „klaszszikussá” vált *Ruszofóbia* című könyvében. Érvelését nagyban gyengíti, hogy minden oroszellenesség mögött valamiféle zsidó összeküvést gyanít, mégis érdemes idézni az általa gyűjtött tipikus ruszofób tételekből: „Az orosz történelmet a kora középkortól kezdve olyan „archetipikus” orosz jellemvonások határozzák meg, mint:

szolgalelkűség, a méltóságtudat, a más véleménnyel szembeni türelem hiánya, az idegen hatalommal szemben érzett rosszakarat, irigység és meghunyászkodás szolgai elegye. Ám saját szerencsétlenségük okát az oroszok képtelenek felfogni. Minden idegen elleni gyanakvásukban és ellenségességükben, valamennyi bajukért hajlamosak bárki mást: tatárokat, görögöket, németeket, zsidókat vádolni – kivéve saját magukat.”

Mindehhez képest aligha állíthatjuk, hogy a magyar sajtóban vagy közvéleményben az ilyen és ehhez hasonló vélekedéseknek hagyományuk lenne. Néha ugyan a nyugati média hatására nálunk is megjelentek korábban – elsősorban a 90-es évek elején – oroszellenes közhelyek, de a közvélekedésben nem tudtak tartós gyökeket verni. Annak ellenére sem, hogy sokan mindent megtettek ennek érdekében. A „Továricsi konyec!” feliratú, elhíresült plakát például a legalantasabb ösztönvilágra épített. A Hunyady György professzor által vezetett szociálpszichológiai kutatások egy nagyobb időtávlatban mégsem a lakosság oroszellenességét igazolták. Az iskolások körében végzett felmérések 1981-ben igen kedvező fényben mutatták az oroszokat, ami, érthetően, 1991-re már jelentősen mérséklődött, ám még mindig nem csapott át az ellenséges sávba. Ami a politikai konjunktúra változásától függetlenül is figyelemre méltó, az éppen az oroszoknak tulajdonított jellemvonások állandósága. A diákok a rendszerváltástól függetlenül is inkább vélték őket hazafiasnak, öntudatosnak, politika iránt érdeklődőnek, mint jó humorúnak, szorgalmasnak vagy műveltnek.

Az igazat megvallva, a magyar történelemben bőven akadt olyan korszak, amikor az oroszokat nem kedvelték. És itt nem is csupán a méltán gyűlöletet kiváltó 1849-es és 1956-os szerepvállalásukról van szó, hiszen a francia ruszofóbia már a bécsi kongresszustól kezdetét veszi, és szépen átgyűrűzik egész Európára az 1830-as lengyel felkelés leverését követően. E hullám a krími háborúval kulminálódik, amikor az európai közvéleményt egyebek mellett Marx igyekszik meggyőzni az orosz expanzió veszélyeiről. Nem is sikertelenül. Az „orosz medve” ettől fogva többé-kevésbé állandóan riogatja a civilizált Európát, különösen az 1877–78-as orosz–török háború idején, amikor a Balkánt elnyomó keleti hatalom egészen paradox módon feldicsőül az Orosz Birodalommal való összevetésben. A magyar közvélemény mozgása ebben a kérdésben megegyezik az európai trenddel, amihez elsősorban az Osztrák-Magyar Monarchia balkáni birodalmi aspirációi biztosítják a megfelelő muníciót.

Még e korszak elején, 1847-ben, születik meg a magyar nemzet-karakterológia atyjának, Rónay Jácintnak *Jellemisme* című munkája, amelyben kísérletet tesz az orosz nép jellemző tulajdonságainak csokorba foglalására. Néhány megállapítása kísértetiesen egybeesik a modern kori ruszofókok sztereotípiáival. („Alázatossága, mely az alantasabb sorsú oroszoknak csálthatatlan ismérve, hamar hunyászkodássá, engedelmessége könnyen szolgasággá fajul... Az orosz többet tud túrni, mint tenni... Túlnyomó szenvedélyei közt áll a fősvénység, uralgás- és hódításkór” stb. stb.) Elképzelhető, hogy ezek a megállapítások az ún. stájer néptábláról származnak, amely a 18. század első felében minden ottani kocsmában ki volt téve, útba igazítandó a gyanútlan korcsmárosokat a seréért betérő idegenek szokásait illetően. És bizony a csaposoknak nem volt túl hízelgő a véleménye a „muszkavitákról”. Rosszindulatúaknak, végtelenül durva, tudatlan, verekedésre hajlamos népségnek tartották, és a számárhoz hasonlították őket. Más kérdés, hogy minket, magyarokat sem nagyon szíveltek: épp csak egy hajszállal voltunk jobb képességűek, de úgyszintén vérszomjasok, kegyetlenek és még lázadók is.

Mármost honnan származtak ezek az értesülések? A történeti kutatás már régen felfigyelt a kora újkori kereskedők, diplomaták és katonák „Moszkóviáról” írott feljegyzéseire. Különösen az itáliai, német, angol és holland utazók alapozták meg ezen „Óperencián túli” birodalomra vonatkozó kliséket. Ha fellapozzuk 15–17. századi naplóikat, szinte a mai ruszofókok szólalnak meg az elsárgult lapokon. A Habsburg-követ Herberstein jegyzi le például, hogy „ez a nép nagyobb kedvet lel a szolgaságban, mint a szabadságban”, a francia zsoldoskapitány, Margeret szerint „durva, műveletlen, ravasz, hitszegő, udvariatlan” mind. Az itáliai Campense mondja ki, hogy a „részegeskedés nemzeti gyengeség” náluk. A tudós Olearius végső ítélete pedig így hangzik: „Barbár nép, despotikus uralom.”

Sokan közülük bevallottan nem szerették az oroszokat, és ártani akartak nekik. Mások azonban éppen szövetséget kívántak volna kötni vagy kereskedelmi előjogokat szerezni. Tehát nem eleve és visszavonhatatlanul voltak ruszofókok. Ők tiltakoztak volna talán a leginkább egy ilyen vád ellen. Egyszerűen csak mások voltak: hitükben, szokásaikban, kultúrájukban. Ez az európai felsőbbrendűségi érzés, a „mi” és „ők” típusú szembeállítás határozta meg orosz-képüket. Meg a premodern népekre jellemző másság iránti csekély

mértékű empátiakészség. Az oroszokról kialakult és – nyomon követhettük – igen tartósnak és életképesnek bizonyult alapsztereotípiáknak ez az oka és forrásvidéke.

Mindehhez nem párosult ellenségkép, nem volt támadó éle és nem irányult az oroszok, mint nép ellen, nem uszított háborúra és nem akarta őket leradírozni Európa térképéről. Talán nem is szerencsés ruszofóbnak mondani kora újkori elődeinket.

A ruszofóbia ugyanis jellemzően modern fogalom. Érvanyagában merít ugyan ezekből a történeti forrásokból, a valójában ártalmatlan sztereotípiákból, de a lényege a tudatos, politikai érdekek által vezérelt, ártó szándék. A mai nyugati demokrácia nagyon érzékeny, „politikailag korrekt” szóhasználatában nem *comme il faut* népeket sértegetni, dehonesztáló jelzőket aggatni rájuk. A premodern vagy „középkori” nemzeti tudat integráns részét képező xenofóbiát mint történelmileg kialakult és a saját identitáskeresés egy eszközét a helyén tudjuk kezelni, ám ma már ezek a közhelyek aligha tolerálhatók. Ezek most egyszerűen rasszistának minősülnek. Végső soron az ilyen ruszofóbia hasonló törvényszerűségek alapján működik, mint az antiszemitizmus. Akik ébren tartják, azoknak ellenségekre van szükségük. És persze mindig felháborodnak, ha a sértett fél érzékenyen reagál.

Márpedig ha létezik ilyen nemzeti sajátosság, akkor az orosz érzékeny nép. Bizony időnként túlreagál. Történelmét annyira meghatározzák a külső hatások, hogy állandó védekezési mechanizmust alakított ki ellene: ennek elméleti leképeződését értjük a szlavofília vagy ruszofília alatt. És amennyire nemzetellenes ideológia a ruszofóbia, épp annyira nemzeti a szlavofília. Annak minden történelmi túlzásával együtt. Ezért nem csodálkozhatunk sem Safarevics sületlenségein, sem a mai orosz világhálón megjelenő ruszofíl képtelenségeken. Működik például egy *Da Russophile* című honlap is, amely nyílt versenyt hirdetett a La Russophobe-bal. Minden Putyin-ellenes megnyilatkozásban ruszofóbiát vizionálnak, és a történelmi szerecsenmosdatásban odáig is el tudnak menni, hogy – mondjuk – az 1848–49-es forradalom eltiprását a szövetségi hűség igen erkölcsös példájának mondják, miközben a szintén levert lengyeleket okolják az európai oroszellenesség elterjesztésével.

Az oroszokról szóló régi keletű sztereotípiák és a ruszofóbia közötti határt ezért néha meglehetősen nehéz megvonni. A történész kényelmesen járhat át korokat és vizsgálhat oroszellenes forrásokat, ez nem képezheti nemzeti érzékenység tárgyát. A veszélyt a poli-

तिकai célú felhasználás jelenti, ami mögött – mint tudjuk – mindig gazdasági és hatalmi konkurenciaharc bújjik meg. Ezt lenne hivatott a ruszofóbia elleplezni. A régi keletű sztereotípiák így kerülhetnek a „hatalom – média – közvélemény” politikai „Bermuda-háromszögébe”, és válhatnak könnyen oroszellenes fegyverré. Erre hajlam is van, igény is mutatkozik az atlanti külpolitikai kultúrában.

Ebben nem kellene szövetségesnek lenni.

(Népszabadság, 2008. szeptember 6.)

Oroszország választott

Oroszország választott. Ezúttal nem vezért, hanem nevet. Minden idők legnagyobb oroszát, akinek a posztmodern utáni korban a nagy nemzet „márkaneveként” kellene funkcionálnia. A több hónapra át tartó „Oroszország neve” című hatalmas választási verseny és show vasárnap véget ért. A végletekig felajzott, szép számú közönség számára bizony unalmas eredménnyel.

A végeredmény több hónapig tartó, háromfordulós versenyben dőlt el. Először egy 500 fős listát szűkítettek ötven főre, majd abból választotta ki a közönség közel 45 (!) millió szavazat alapján a legjobb tizenkettőt. Ezt követően a nagy polémiaikat kiváltó és a közvéleményt erősen megosztó verseny – amelynek egyes etapjain hol Szergij Radonyezszkij (egy 14. századi szent szerzetes), hol Lenin vagy Sztálin vezetett – a Roszija nevű TV-csatornán folytatódott. A 12 „versenyzőt” 12 adásban 12 felkért, nem annyira dühös, mint inkább ihletett ember képviselte. E harmadik versenyszakaszban a mezőny hamar hármas bolyokra oszlott. Korán megszökött az Alekszandr Nyevszkij, Sztálin és Nagy Péter hármas, őket a Lenin, Puskin, Sztolipin üldöző trió követte. Erősen leszakadva következett Nagy Katalin, II. Sándor, a „reformer” cár és Szuvorov, a 18. századi nagy hadvezér. A mezőny végén Mengyelejev, Dosztojevszkij kullogott, míg az utolsó helyet tartósan IV. (Rettegett vagy Félelmetes) Iván foglalta el. Ez utóbbi számára már a döntőbe jutás is erőn felüli teljesítménynek számított, hiszen arról lemaradt Zsukov, a berlini győző, vagy a magyarok számára még váratlanabbul – Lev Tolsztoj.

A finis hihetetlen izgalmakat és váratlan fordulatokat hozott. Az utolsó előtti héten Puskin néhány nap alatt megduplázta szavazatait és élre tört, miközben Sztolipin is felzárkózott a harmadik helyre. A sokáig az élbolyban lévő Sztálin és Nagy Péter visszacsúszott a 4. és 5. helyre. És akkor következett az utolsó, a Sztolipinnak szentelt adás, ahol a múlt századelő „nemzeti liberális” monarchista, a forradalmárok ezreit lenyakaztató miniszterelnöke nevében a zsűri elnöke, a világhírű rendező és színész, Nyikita Mihalkov játszotta el a prókátor szerepét.

Itt azt hittük, hogy előre borítékolni lehet a végkifejletet. Amivel

egyáltalán nem azt akarjuk állítani, hogy ez a közönségsvavazásos verseny manipulatívabb lett volna, mint más internet- és SMS-szavazásokon alapuló szórakoztató show-műsorok, mint, mondjuk, nálunk a Megasztár, vagy a más országokban is lezajlott „Legnagyobb”-választások. A mintát adó BBC például 2002-ben csak a legnagyobb nehézségek árán tudta kihozni – egyebek között – Diana ellenében Sir Winston Churchillt. Még nagyobb botrány volt Ukrajnában, ahol a sajtóhírek szerint a honvédó háború idején a „nemzeti függetlenségre” hivatkozva a nácikkal együttműködő és a holokausztban résztvevő hírhedt Bandera lett volna a biztos befutó, ha a szervezők nem térnek jobb belátásra és nem nyilvánítják Bölcs Jaroszláv fejedelmet győztesnek. A 2003-as egyesült államokbeli szavazás pedig még ennél is abszurdabb listát eredményezett, hiszen a győztes Ronald Reagenen kívül a top 10 még másik öt elnököt tartalmazott, a hatodik helyen a ma a népszerűségi listák legalján tanyázó George W. Bushsal ékesítve.

Az elemző inkább némi bizonytalanságot vélt felfedezni a műsor szervezőinek céljait, irányultságát tekintve. A hivatalos honlap szerint a korábbi fázisban sok millió szavazatot figyelmen kívül kellett hagyniuk, mert, egyebek mellett, Sztálin- és szent Radonyezsszkij-vírusok intéztek támadást a rendszer ellen. A legjobb 12 „beszavazását” így Alekszandr Nyevszkij nyerte meg több mint 2 millió szavazattal Puskin és Dosztojevszkij előtt. Ekkor még szinte biztosnak tűnt, hogy vele akarják megnyeretni a finálét is, mert szinte végig vezetett – igaz, Sztálin állandóan ott lihegett a nyakában. A 90-es évek valamennyi közvélemény-kutatásának biztos győztese, I. Péter pedig egyre inkább lemaradt. Nem beszélve Leninről, aki pedig egy ideig – korrekt módszerekkel végzett – reprezentatív, országos felmérésen Sztálin és I. Péter mögött még biztos harmadik volt. Most azonban mint galambot a cilindrből, úgy varázsolták elő Sztolipint, aki pár órával a szavazás lezárása előtt még vezetett. Végül kevesebb mint 1000 szavazattal szorult az 524575 voksot kapott – Alekszandr Nyevszkij mögé. A harmadik helyre további négyezer szavazattal lemaradva Jozsif Sztálin futott be.

A show a rendszerváltás utáni Oroszország legnagyobb szabású kísérlete volt arra, hogy a tömegek történet szemléletét egy kívánt irányba befolyásolja, hogy a szocializmussal elvesztett identitását újjal cserélje fel. A verseny lefolyása és végeredménye azt mutatja, hogy a tömegek ellenkező irányú nyomása alatt az elitek még mindig bizonytalanok a tekintetben, hogy a múlt mely értékeit szeretnék felmutatni a jelen számára.

Ha Angliának a politikai és médiahatalom erős ráhatásával a birodalmi nosztalgia jegyében Churchillre van szüksége, az USA-nak pedig valamely elnökre vagy még inkább egy ügyeletes sztárra, Oroszországban ma a cári monarchia reformátora, Sztolipin fejezi ki a leginkább az uralkodó elit ízlését. Bárki is lett a „győztes”, egy bizonyos: a mai rendszer legitimitációját, igazolását sokkal inkább képviseli Sztolipin a maga forradalom- és szocialistaellenes meggyőződésével, a tőkés magántulajdon és az orosz államnacionalizmus – tegyük hozzá, sikertelen – összeházasításával, mint bárki más a 12 jelölt közül. A negyedik Puskin mégiscsak az orosz kultúra szimbóluma, a „szabadság dalnoka” teljesen idegen az új üzleti és reklámkultúra szellemétől, de azért pozíciói igazán nem gyengék a mai orosz társadalomban. Az ötödik Nagy Péter – Sztolipinnal ellentétben – nem tekinthető a monarchia „demokratizálójának”, sokkal inkább annak a Nyugat irányában túlságosan elkötelezett „konzerválója”, a mai konzervatív államnacionalizmus másik irányzatának szimbóluma. Hogy végül mégsem Sztolipin lett a befutó, az talán viszonylagos ismeretlenségén és a tömegek ellenállásán múlt. Jöhetett a kompromisszumos megoldás: egy 13. századi fejedelem, a „jégmezők lovagja”, aki tényleg nem fáj senkinek, hiszen német verő hős is, szent is, ráadásul jó régen élt. Akárcsak Bölcs Jaroszláv az ukránoknál.

A szavazás – bármennyire tekintsük is manipuláltnak a végeredményt – mutatja, hogy a politikai baloldal is megosztott. Leninnel szemben a birodalmi ambíciókat inkább preferáló Sztálin egyúttal az államszocialista múlt előbb tradíciója, hiszen nevével összekapcsolódik a nagy honvédő háború sikeres megvívása. Lenin viszonylag „jó szereplése” (424 ezer szavazattal a hatodik) a baloldal nem nacionalista, szocialista irányzatának létezéséről tanúskodik. A baloldal e két reprezentánsára együttesen leadott szavazatok meglepő ellenállást mutatnak a fennálló tőkerendszerrel szemben, amin azért érdemes elgondolkodni azoknak is, akik a kapitalizmust az emberiség (mindenekelőtt persze Oroszország) számára végső megoldásnak tekintik. Ugyanakkor Lenin és Sztálin két különböző irányzat volt a baloldalon belül a múltban éppen úgy, mint ma.

Sztolipin mai hívei, az „új oroszok” tömegei a világválság feltételei között a nacionalista tekintélyuralom modern formájában látják rendszerük fennmaradásának zálogát, elfeledkezve megint az alattvalókról, akiknek jó része aligha ül fel egy ilyen kísértésnek. Láthatólag más kihívások is léteznek: a szovjet korszak is velük élő történelem. Az „Oroszország neve” című történelmi valóságshow a vir-

tuális térben és a történelmi múltban nagy sikerrel reprodukálta és szimulálta az orosz történelmet. Az Oroszország lelki egységét szolgáló szegődött műsor a mai politikai térben ismét monarchistákra és forradalmárookra osztotta az orosz társadalmat.

Egy igazi TV-show azonban a piac szabályai szerint mindig hepiendes, és az eszközei is megvannak ahhoz, hogy a virtuális világban igazságot tegyen. Ám Alekszandr Nyevszkij 21. századi médiagyőzelme nemcsak Oroszország „lelki egységét”, de a hatalom és az egyház szövetségét is kifejezi, amely egyúttal világosan „megüzeni” az orosz társadalomnak (és a világnak), hogy az orosz katonai vitézség megkérdőjelezhetetlen és szent. Nem szabad ugyanis megfélemedezni arról, hogy Nyevszkij alakja a sztálini korszakban, különösen a nagy honvédő háború idején megihlette a szovjet propagandát is, amely felnagyította és megszépítette valóságos történelmi teljesítményét. Eizenstein filmje (Prokofjev zenéjével) a Jégmezők lovagjáról (1938) – amely Sztálin utasítására készült, és amelyet a magyarok idősebb generációi is láthattak az államszocialista korszakban – ezt a katonai tradíciót és egyszersmind Oroszország nagyságát és egységes államként való fennmaradását idézte meg.

Igy lehetett hát „Oroszország neve” Alekszandr Nyevszkij, a pravoszláv egyház szentje, aki műsorbeli szószólója, Kirill metropolita, ideiglenes egyházfő áldásával békét hozott az „Oroszország” nevű TV-csatorna adásába. Már csak az a kérdés, hogy az Oroszország nevű állam polgárai kiegyeznek-e ezzel.

(Krausz Tamással közösen, Népszabadság, 2008. december 31.)

I. Péter szupersztár

A rendszerváltást követő két évtizedben I. Péter mindig „dobogós” (ha nem éppenséggel az első) helyre került minden történelmi közvélemény-kutatásban Oroszországban. Ezért volt meglepő, hogy a 2008-as „Oroszország neve” című reprezentatív tévéműsorral egybekötött össznépi szavazáson egészen az 5. helyre csúszott vissza.

Arra vonatkozóan lehetnek ötleteink, hogy miért Nyevszkij lett a befutó. Az előbbieken kifejtettek nélkül is, ha végigtekintünk az eddigi „Ki a legnagyobb?” show-k történetén, akkor azt a törvényszerűséget fedezzük fel, hogy amíg Nyugaton nemhogy nem szégyellik, hanem kifejezetten élre szavazzák 20. századi államférfiakat, addig Kelet-Európában egész a középkorig kell visszamenniük, hogy többé-kevésbé konszenzusos jelölteket találjanak.

Hogy Sztálin miért nem, annak megválaszolására kár időt pocskolni – ellenben, hogy az orosz közvéleményben vitathatatlan tapasztalható Sztálin-reneszánszot kívánta ellensúlyozni Nyevszkij és Sztolipin előretörése, az vitán felülinek tetszik. Miközben egyikőjük sem menne át egy valamennyire is szigorú és értékorientált történelmi rostán. Sztolipin – túl azon, hogy végül is eredménytelennek bizonyult – mégis csak az autokratikus rend forradalmárok ezreit lenyakasztató őre volt: nem éppen egy karizmatikus személyiség. Alekszandr Nyevszkij történelmi tettének részletesebb elemzésébe pedig nem is érdemes belemenni egy patrióta szempontokat előtérbe állító, „nemzeti” hőst kereső paradigmán belül. A „névai” csata katonai értelemben egy kis ütközet volt, perifériális jelentőséggel, míg a „vérei” ellen a tatárokkal kötött szövetsége stratégiai jelentőséggel bírt. Valójában tehát igen nehéz őt valamiféle világtörténelmi jelentőségű államférfiként és egyszersmind nemzeti hősként pozícionálni.

I. Pétert sokkal könnyebb lett volna. Amint mindig is könnyebb volt, hisz ennek nagy a hagyománya az orosz történelmi tudatban és a történelmi tudatot manipuláló praxisban.

A pozitív Péter-imagónak súlyos történelmi, történetfilozófiai okai vannak. Az átalakító cár az objektív történések okán volt az egyetemes történelem jelentős alakja. Sok tekintetben sikeres re-

formjai által Oroszország Európa egyik vezető hatalma lett. A modern Oroszország vita nélkül vele veszi kezdetét.

Törvényszerű tehát, ha minden orosz nemzedék hozzá viszonyítja magát. Azon nemzedékek, amelyek a felvilágosodás értékeit vallották, a középkor sötétségében fáklyát gyújtó félistent látták benne. A korlátlan cári hatalom hívei az autokrácia bajnokát, a birodalmiság elkötelezettjei a hódító hadvezért, az európeerek a nyugatosítót, a reformok sürgetői a nagy átalakítót, a mindenkori erőskézipolitika hívei a radikális vezért tisztelték és ünnepezték benne.

Péter cár azért megkerülhetetlen minden identitását kereső orosz generáció számára, mert az elmúlt háromszáz év alatt az orosz nemzeti önbecsülés kulcsfigurájává vált. E folyamatot, természetesen, koronként változó módon és intenzitással, de mesterségesen generálták és manipulálták. I. Péter ugyanis a mindenkori hatalom kedvelt előképe volt. De a mindenkori ellenzékének is. Sokan közülük a forradalmárt, még többen a reformert látták benne. Ezért a cárról alkotott magasztaló véleményekből önmagukban nem következethetünk a megnyilatkozó politikai nézeteire vagy pártállására.

Amint súlyos torzítás lenne egyszerűen politikai okokkal magyarázni a Péter-kép alakulását. Ugyanúgy motiválták a történetfilozófiai rendszerek, a politikumnál általánosabb érvényű koncepciók az orosz fejlődésről. Hasonlóan fontos tényező a történettudomány önfejlődése, amely – hol erősebben, hol gyengébben, de – képesek bizonyult autonóm szempontokkal árnyalni a politika és ideológia konstrukcióit.

Az elmondottakat illusztrálандó, vessünk egy pillantást arra, kik is istenítették I. Pétert! Kegyencei, II. Katalin, I. Miklós, Belinszkij, a hivatalos népiesség historikusai, Szolovjov és az államjogi iskola képviselői, a szentpétervári történészek, a sztálini és posztsztálini kor korifeusai, megannyi régi és mai historikus.

Az orosz történelmi gondolkodás történetében végül is csak egyszer volt egy olyan hosszabb időszak, amikor I. Péter alakja háttérbe szorult. Legalábbis a másik rettegett cárral, IV. Ivánnal szemben. Ez azonban a sztálini időszakban történt, amikor Sztálin személyesen is többször beleavatkozott a IV. Iván- és I. Péter-értékelésbe. Az Eizenstein *Rettegett Iván* című filmje forgatása, sőt forgatókönyve kapcsán kifejtett véleménye világossá teszi prioritásait: ő egy, a Nyugat – s azon belül, a németek – ellen harcoló, s e küzdelmében a pártütő bojárokat megleckéztető (értsd: szükség esetén kiirtó) uralkodónak akarta a cárt láttatni, aki országát erős kézzel irányítja. I. Péter viszont

csak részlegesen felelt meg ezen elvárásoknak, hírhedett „nyugattossága” miatt, ezért szorult hátrébb a sztálini panteonban.

Valami hasonló játszódik le manapság is. Természetesen a megfelelő változtatásokkal. Itt nincs szó sztálini típusú hatalmi aspirációról, a véres kegyetlenség legitimációs kényszeréről. Szó van viszont rendteremtésről, a felbomlott birodalom legalább részleges újjáépítéséről, a nemzeti nagyság ideológiai, társadalom-lélektani – sok tekintetben a pravoszláv egyházra bázírozó – alátámasztásáról. A revolúció helyett az evolúció ül ünnepet, a jelicini nyugati eredetű ultraliberális káoszt a tősgyökeres orosz talajban fogant rend váltja fel.

Sem a radikális átalakításoknak, sem az „európaizálásnak”, sem az egyház megregulázásának nincs tehát itt a szezonja.

Minden idők legnagyobb orosz szupersztárjának ma csak az 5. hely juthat.

(Oroszvilag.hu, 2010. február 14.)

Mi az orosz?

(Részletek Szvák Gyula esszéjéből)

Mi a magyar? tették fel a kérdést még 1939-ben a kor jeles magyar gondolkodói – elsősorban is a nagy költő, Babits Mihály és a nagy történész, Szekfű Gyula –, és persze nem tudtak érvényes választ adni...

Hát az „oroszt” tudjuk-e definiálni a történelem segítségével? Történész vagyok, nehéz kimondani, de félek, hogy nem tudjuk. A historikus hagyományos eszközeivel azt lehet megállapítani például, hogy az orosz középkor nem ismerte a rendeket, a rendi-képviselési országgyűléseket, ezért az újkorban sem alakult ki a nyugati értelemben vett polgárság, a parlamenti demokrácia. Ezért adottságnak vesszük, hogy a jelenkorban sincs civil társadalom, csak „imitálják” az igazi parlamenti pártokat és állandó demokráciadeficittel küzd a társadalom. Vagy ma is meghatározó feltétel, amit a kiváló orosz történész, Szergej Szolovjov még a 19. század közepén írt, hogy: „A természet Nyugat-Európának édes-, Oroszországnak viszont mostohaanyja.” Hatalmas, északi fekvésű, nagy folyók szabdalta, sík ország. A sovány termőföld alig-alig bizonyult alkalmasnak a művelésre. A kimeríthetetlen természeti kincsek ugyanakkor a puszta felélésre csábítottak, csábítanak a mai napig. De ebből következett az is, hogy a nyitott határok az egész orosz történelem folyamán előtérbe állították az emiatt kórosan megnagyobbodott állam külső (védekező/támadó) funkcióit. Az ország ezért egy katonai tábor képét öltötte, és állandóan háborúzott. Így a birodalom egyre nőtt, a benne lakó alattvalók azonban egyre rosszabbul érezték benne magukat.

Ezek a történelmi-földrajzi feltételek az évszázadok során speciális lenyomatot hagytak az orosz emberen. A muzsik iszonyú erőfeszítések árán hódította el az erdőtől szántóját, de a művelésre a zord éghajlat kevés időt hagyott neki. Az év nagyobbik felében ezért halászott, vadászott, gyűjtögetett. Szabad volt, mert egészen 1649-ig szabadon költözhetett, de még inkább szabad volt a lelke. Eggyé vált a természettel: szemlélődő, meditatív lelki alkatú, sok tekintetben természeti ember maradt. A nemes szintén nem volt rászorítva a gazdaságra. Ha becsülettel szolgált az államnak, akkor az becsület-

tel eltartotta. Ezért inkább bízott a cári kegyben (adományban), mint soványka birtokában. A nemesi szabadság ethoszát így alig éli/érti meg, annál pontosabban igazodik el az állami szolgálat útvesztőiben. Vonatkozik ez a bürokráciára is, amelynek korruptsága csak a törökökével hasonlítható. Az orosz pópa talán a legszánalmasabb mindegyikőjük közül. Szegény, tudatlan, bárdolatlan, a hatalom talpnyalója. I. Péter még a gyónási titkot sem hagyja meg neki. A pravoszláv alattvalók ezért inkább hisznek a remetéknek, a szent félkegyelműeknek, önpusztító szektáknak és a hivatalos egyháztól elszakadt óhitűeknek. A felsőbbséghez való viszonyát tekintve nem különbözik ettől a soványka parvenü értelmiség sem: boldogan kiszolgálja a hatalmat, hiszen úgy éli meg, hogy neki köszönheti viszonylagos kivételezettségét. A piramis élén a cárok, főtitkárok álltak. Volt néhány tehetséges közülük, felfedezhető bizonyos mértékben a „jó” és „rossz” uralkodók váltógazdasága az orosz-szovjet történelemben, de összességében mégiscsak igaz, hogy a nép olyan vezetőket kapott, amilyeneket megérdemelt.

Ez az, ami nagy tömegben a derékhadra áll és igaz. Mindig, minden társadalmi rétegben akadtak azonban a „normálistól” eltérő, az adott körülmények között deviánsnak minősíthető, rendkívüli emberek. Voltak egyfelől a béketűrő parasztok, és voltak másfelől békétlen sorstársaik, a kozákok. Egyszerre helytálló tehát a szolgálalkúság, a mindenbe zokszó nélküli beletörődés és a mértéket nem ismerő, pusztító „népakarat” mítosza. Az is kétségtelen továbbá, hogy az orosz nemes „felesleges” ember, de nemesnek született például Puskin is. Egyszerre, egymás mellett és ellen léteztek a Raszputyin-féle egzaltált kocsmatöltelékek és az igaz hit tűzhalált is vállaló mártírjai. A „pravoszlávia, önkényuralom, népiség” szentháromságát hirdető kultúrhivatalnokok és cárt robbantó „nihalista” egyetemisták. Tengernyi szovjet párttörténet-professzor az egyik oldalon, Andrej Szaharov, Alekszandr Szolzsenyicin, Dmitrij Lihacsov a másikon...

*

A 80-as évek közepén az Európai Kulturális Fórum alkalmából a gorbacsovi idők emblematikus orosz értelmiségijével, Dmitrij Lihacsov akadémikussal beszélgettem. Kiről másról, mint I. Péterről folyt a diskurzus, amelyet aztán levélváltás követett (nagy örömmre Dmitrij Szergejevics levelét aztán publikálta is), aminek kapcsán kifejtette, hogy az orosz történelem természetes kerete az abszolutizmus. Szóban még hozzátette: „és egy orosz értelmiséginek nem

marad más választása, mint hogy drukkoljon annak, hogy ne egy despota, hanem egy felvilágosult uralkodó álljon az ország élén”.

Így lenne ez? Ma már bizonytalanabb a nemleges válaszom. A történelem kétségtelenül azt bizonyítja, hogy az „oroszhoz” hozzátartozik, annak egy meghatározó sajátossága a tekintélyuralmi rend, de – hozzátartozik a szabadság is. Tajga, amíg a szem ellát, a hömpölygő folyók, az áradó zene szabadsága. Az orosz lélek, a „ruszskaja dusa” túláradó dominanciája, amely mindig felülírja, ha kell, a józan számításokat, a rideg törvényszerűségeket, a történelmi fátumokat. Oroszországban a rend és rendetlenség, erőszak és könyörületesség, jámbor beletörődés és féktelen lázadás, anyagelvűség és spiritualizmus, profithajszka és jótékonyosság párban jár, békében és állandó békétlenségben egymással.

Igen, talán ez a kettősség ez, amely az oroszot leginkább jellemzi. Hogy Európa is és Ázsia is, hogy hívő is és ateista is, hogy keresztény, de keleti, hogy lelketlen és mégis emberi, hogy hatalmas – és mégis oly esendő.

Nem gondolom, hogy meg- és kiismerhetetlen. Az oroszok se gondolják ezt magukról. Sőt értetlenül fogadják, ha az ember nem érti őket. Nekem például a mai napig rejtély, hogy az oroszok mikor váltanak át tegeződésre a magázódásból, miért került annak idején kopejkára ugyanannyiba az előkelő italnak számító pezsgő és a népi ital vodka, vagy hogy a „szicsasz” egészen pontosan mennyi időt jelent? De igyekszem mindent befogadni, törekszem arra, hogy mindent megértek. Nyitottságot, előítélet-mentességet, egy kis empátiát javaslok mindenkinek, aki nemcsak megérteni, de megérintve lenni is szeretne. Nem nagy dolgok ezek. Nekik is csak annyi bizalmat kell megszavazni, amennyit magunknak is megadnánk.

Hogy mi végül az orosz? Az orosz egy hosszú szőke hajú lány, aki megbabonázva, elhomályosodó szemmel hallgatja Bulat Okudzsavát. Haja a végtelen orosz róna, szeme a folyók kéke, arca Andrej Rubljov harmóniája, lelke egyház és világ szimfóniája. De orosz Félelmetes Iván, Nagy Péter és Sztálin is...

Az „orosz”, tehát ember. Kicsit más, mint a magyar. Nem különb és nem alávalóbb, nem tehetségesebb és nem tehetségtelebber. Néha rosszkedvű, fáradtan kel és morcosan megy a munkába. Máskor viszont rásüt a nap és keblére öleli a világot. Ilyenkor bizony gyakran felönt a garatra, de ugyanúgy szereti gyerekeit és oltalmazza családját. Neki is megvannak a vágyai, céljai, hobbijai. Náluk kicsit később kel fel a nap és mintha hamarabb nyugodna le. Hidegebb van, mint nálunk, szélesebbek az útjaik és nagyobbak a távolságaik.

Minden nagyobb. Több náluk a magas, szőke ember. Jobban hokiznak és kosárlabdáznak. Mi viszont gyakran megverjük őket vízilabdában. A futballjuk momentán jobb, de ők sincsenek igazán megelégedve vele. Kicsit több Nobel-díjas írójuk van, de mi sem panaszkodhatunk Amerikába szakadt atomtudósainkra. Turistáik „annyian vannak, mint az oroszok”. Jó vendégek: sokat isznak, sok borralót adnak. Ránk meg azt mondják, hogy igen vendégszerető nép vagyunk.

Azalatt a tizenkét század alatt, amióta dolgunk van velük a kelet-európai síkságon, amikor nem szólt közbe a politika, tulajdonképpen egész jól elvöltünk velük...

(Népszabadság, 2010. június 19.)

Mi, moszkoviták

Hirtelen empátiát kezdtem érezni Orbán Viktor iránt, amikor elolvastam Papp László Tamás írását (*Orbán, a muszkavezető*, július 12.). Nekem sem esett jól, amikor a tanszéki hirdetőtáblánkon egyszer csak „megjelent a jel”, a „rohadt muszkavezetők” felirat. Ez valami új a liberális folklórban.

Gondolom, Orbán Viktor számára is – csak nehogy meggondolja magát. Mert van abban valami, amit a cikkíró arról írt, hogy „a magyar jobboldal Oroszország-ellenes volt, amióta az eszét (eszméjét) tudja”. Bár Keskeny Ernő, volt moszkvai nagykövetünk legutóbbi elemzésében éppen azt idézte fel, hogy például az Antall-kormány merőben pragmatikusan állt a kérdéshez, és bizony definiálni kellene az „Oroszország-ellenes” terminust is. Hogy akkor itt most oroszofóbiával (esetleg szovjetfóbiával), avagy a hivatalos Oroszország elleni érzülettel vádoljuk-e a jobboldalt? Utóbbi esetben ugyanis hirtelenjében Marxszal is egy csapatban találják magukat, amit ugye aligha kívánhatnak. Untig elég vagyunk mi, ruszisták is.

De hát értem én, hogy itt egy publicisztikáról van szó: nem a szavakon kell lovagolni, hanem az értékeken. Ilyen érték például, hogy: „Demokratikus hatalom is üzletelhet autoriter tekintélyúrral. De kizárólag úgy, hogy érezteti vele: ez csak biznisz, nem szimpátia.” Nem akadok itt most fenn olyan népi igazmondáson, hogy aki valami bűzös dologhoz nyúl, az bűzös lesz maga is, hiszen egy magát szabadelvűként öndefináló publicistának nem okvetlenül kell ruszitikus erkölcsöket vallania.

Itt annak a külpolitikai gondolkodásnak az esztétikumán gyönyörködnék el egy pillanatig, amely komolyan gondolja, hogy egy partnert le lehet nézni, meg lehet alázni, majd undorodva el lehet a pénzét fogadni. Vegye ezt megtiszteltetésnek. Hát van egy rossz hírem, kedves szabadelvű barátaim. Az élet bizony már megint bonyolultabb. Senki nem örül annak, ha „rokonszenvünkből egy cseppet sem kaphat”, de amúgy elvárjuk tőle az üzleti korrektséget. Ilyenkor inkább a kevésbé „értékcentrikus” konkurenciával üzletel, s ha véletlenül fölénybe kerül, azt legközelebb könyörtelenül érvényesíti.

Mondhatjuk erre, persze, hogy ha magas erkölcsiségről, az érté-

kekről van szó, akkor holmi dollármilliárdok nem számítanak. Magam sem lennék a nemzettel való kufárkodás híve.

Inkább az értékeinkről essék hát szó. Sosem értettem, hogy a szabadelvű sajtó miért drukkol az amerikai Nabucco-lufinak, miért szorít olyan lelkesen a militáns Szaakasvilinek, és miért gondolja, hogy az iraki öldöklés a demokráciát szolgálja. Talán csak nem arról a végtelenül leegyszerűsített világképről van szó, amely szerint ha valami amerikai, az jó, nem azért, mert jó, hanem mert amerikai, s ha valami orosz, akkor az rossz – nem azért, mert rossz, hanem mert orosz.

A kettős mércéről beszélek tehát. Arról, hogy a nyugati világ sehogyan sem akarja észrevenni magát. Nem óhajt szembenézni saját bűneivel és a világ rosszabbodásában viselt felelősségével. Ehelyett elhárít és másokra mutogat. Kioktat és megbélyegez. Ez azonban egyre szánalmasabb, karikatúraszerű szerep. Elemzésre, önvizsgálatra és mások tiszteletére lenne inkább szükség. Nincs atlanti felsőbbrendűség, civilizációs fölény. eltérő kultúrák vannak, globális érdekek, egymás értékeinek tudomásulvétele és tiszteletben tartása. Rég eljátszotta a Nyugat a világ tanítójának, a nagy fehér embernek a szerepét, úgyhogy elkelve egy kis alázat – és nem mellesleg egy kis áldozatvállalás, hogy a szegénységet ne csak bombázza, de finanszírozza is. Ráférne ugyanez szabadelvű honfitársaimra is – orosz-ügyekben (is).

Valójában nem (csak) Papp László Tamással vitatkozom. Ő tette/teszi a dolgát becsülettel. Közír oroszokról és másokról. Ideje lenne azonban általában is feltenni a kérdést, hogy mit ért el a liberális publicisztika/politika a Bush-irányvonal „elvhű” kiszolgálásával. (Nem kell mondani: az értékek nevében.) Mindösszesen behelyettesítette az USA-t a Szovjetunió helyébe. Ott a szocializmus, itt a demokrácia lett a lózung. Mindkettő mögött világhatalmi törekvések. Csakhogy amíg a Bush-rezsimtől megváltak az amerikaiak, addig itt nem került sor eszmei korrekcióra, a félretájékoztatót, manipulált olvasók megkövetésére. Mondjuk ekképpen: bocsánat, rosszul tudtuk, nem Oroszország támadta meg Grúziát. Vagy: elnézést, híreinkkel ellentétben mégsem találtak tömegpusztító vegyi fegyvereket Irakban, és demokráciává lőni sem sikerült eddig őket. Az állampolgárok persze enélkül is tudják, hogy az egypólusú világ vitustancáról szól, és az olaj körül forog a történet, de értékelik, ha legalább nagykorúaknak nézik őket. Aztán bebállagnak a szavazófülkébe, behúznak egyet, és annyi a balliberális gondolatnak.

Lehet persze, hogy az emberek gondolják rosszul, és helye van az

Oroszország-ellenességnek annak ellenére is, hogy a magyar lakosság 65 százaléka helyesli a magyar–orosz gazdasági kapcsolatok élénkítését, és csak 5 százaléka ellenzi azt. Mert hát az emberek olyan gyarlók és pragmatikusak. Az elvont értékek nehezen törnek utat a mindennapi gondok útvesztőiben. Az értelmiség dolga, hogy „őrizzze a lángot”. Én ugyan sosem voltam olyan elitista, hogy ezt a tételt magamévá tegyem, de elismerem, hogy van valamelyes létjogosultsága egy ilyesfajta okfejtésnek.

Annál nagyobb a felelőssége az ilyen szerepre vállalkozó írástudónak. Van elég bajunk egy kétharmados „demokráciában” elég, ne uszítsunk még magunkra idegeneket is! A polgári liberalizmus és a nemzeti liberalizmus közötti átjárásnak persze természetes ideológiai táptalaja a ruszo-(szovjet)fóbia, és mindezek mögött az anti-kommunizmus. De gyakorló „moszkovitaként” jól tudom, hogy aki oroszozik, az rögtön kommunisztázik is. Viszont aki szeret kommunisztázni és oroszozni, attól a cigányozás és a zsidózás sem áll távol. Felhívnám erre tisztelt liberális barátaim figyelmét. A rasszizmus nem ismer határokat, még kevésbé csak keleti kiterjesztésű. A mai magyar liberalizmus identitásválságában bal felé kívánja lezárni sorait, és így szükségképpen jobbra tájékozódik. Ezt nagyon megnehezítheti, ha a mai magyar jobboldali centrum (jelen pillanatban itt helyezném el Orbán Viktort) normális viszonyra törekszik az oroszokkal. Ez ugyanis lehetetlenné teszi a baloldal és a szélsőjobb „összetolását” oroszpolitikájuk kapcsán. Mindez pedig egyrészt azt példázza, hogy a kommunisztázás már nem elég a politikai szövetségkötéshez, másrészt hogy politikai és ideológiai szembenállás ellenére is lehet nézetazonosságra kerülni bizonyos kérdésekben. Különösen, ha azok nemzeti érdekeinkkel kapcsolatosak.

Mert a józan oroszpolitika nem a szélsőjobb és a baloldal összekacsintásán alapul, hanem nemzeti konszenzus kérdése. Nem kellene önként kiiratkozni belőle.

(Népszabadság, 2010. július 23.)

Az orosz páternosztér

Az emberek általában félnek a páternosztértől. Különösen az orosz-tól. Én már gyerekkorom óta tanulmányozom mindkettőt. Tagadhatatlanul liftezik az ember gyomra, amikor beszáll, és bizony, kiszállni sem egyszerű belőle, ha már benne vagyunk. Ha nem vi-gyázunk, levisz a pincébe. Előbb még a padláskanyarban voltunk, majd egyszer csak a mélyben találjuk magunkat. Úgyhogy örülhe-tünk, ha a végén épp bőrrrel megússzuk.

Szakasztott így működik az orosz hatalmi gépezet is. (Alapjában véve, bármely más is, csak a méretek, a tétek mások, ám én csak az oroszról szólnék.) Az emberek most éppen Luzskov polgármester kapcsán kapták fel értetlenül a fejüket. Moszkva 18 hosszú eszten-dőn át szinte mindenható ura, hirtelen az utcán találja magát, és még boldog lehet, ha feleségével együtt a börtönt megússza. Az érintett számára egyébként az ilyesmi mindig váratlanul hat – márcsak ilyen gyarló naivak vagyunk mi, emberek –, a külvilág azonban mindent már jó előre tudni vél, aztán az önbeteljesítő jóslatok valóra is vál-nak. A hatalom malmai konok kitartással őrlik porrá magát a mol-nárt is, ha nem tudja, hol a helye a rendszerben.

Valljuk be, nehéz a higgadságot és önmérsékletet megőrizni a hatalom csúcsain. Még egy átlagos, normális ember is van annyira narcisztikus, hogy magára mint kiválasztottra, kivételezettre, egy-szerűen szólva: kiválóra nézzen, akinek dolga, hivatása van a föl-dön, ebből következően joggal tarthat igényt kivételes bánásmódra, kiváltságokra, többet engedhet meg magának, hiszen a teendője is számosabb és magasabb rendű, mint más egyszerű halandóké. És ha többet engedhet meg magának, akkor garantált, hogy többet is fog megengedni. Lassan megfeledkezik az előtörténetről, hogy hogyan is, kinek vagy kiknek a jóakaratából került ő pozícióba. És teljesen mindegy, hogy ez az emberek számosságának akaratából (tehát „de-mokratikusan”) vagy csak egy jötevő patrónus jóvoltából, mintegy kézzrátétel útján történik. A lényeg, hogy elhiszi magáról, hogy ő et-től fogva érinthetetlen és sérthetetlen.

Meg kell mondjuk, nem volt ez mindig így az orosz politikai kultúrában. IV. Iván idején például még tudta egy bojár, hol a helye. A félelmetes cár nyugodtan megkorbácsoltathatta Msztyiszlavszkij

herceget, a bojár дума első emberét, akinek egy szava nem volt ez ellen. Később egy tatár szolgáló fejedelmet – bizonyos Szimeon Bekbulatovicst – ültetett saját trónjára, aki majd egy évig viselte a „Minden oroszok nagyfejedelme” címet és koronát. Ő szintén óvakodott attól, hogy tényleg uralkodónak higgye magát, így jutalmul életben maradhatott, amikor IV. Iván hamarosan véget vetett a „kettős” uralomnak. Rosszabbul jártak a rendszeres tisztogatásokat végző „opricsnyik kutyái”, akikre menetrendszerűen szintén rá került a sor.

I. Péter nemes egyszerűséggel jól pofon verte kegyencét, Mensikovot, az írástudatlan római herceget, amikor kopói kiderítették, hogy bizalmasa bizony enyves kezű. Az extravagáns cár még ezt a nagyvonalúságot is megengedhette magának, ugyanis a bitófákat a felségsértőknek tartogatta. Más kérdés, hogy az egykori lepényáros nem sokkal élte túl mesterét. Még néhány évig halászgatott a Péter utáni idők zavarosában, látszólag oly eredményesen, hogy a birodalom tényleges urává emelkedett, ám jött egy új cár új kegyence, és – irány Szibéria. Az út elején még népes kíséret társaságában, 33 felmálházott szekérrel (csak a kétezer darabból álló kristály kupicagyűjteményét kellett hátrahagynia, no meg palotáit, földjeit). A célállomásra – Berjozovo faluba – azonban már csak egy rézüsttel, három lábassal és néhány tucat ólomedénnyel érkezett. Két év múlva aztán követi őt – pont ugyanarra helyre – az az Ivan Dolgorukij herceg is, akinek rossz sorsát köszönhette. Ez a gárdapuccsok kora Oroszországban. Gyors egymásutánban jönnek, halnak cárok, cárnők, régensek. Aki Dolgorukijt száműzte, az szintén Szibériába kerül, ám hamarosan ez a sors vár az őt eltávolító kegyence is. Ez esetben olyan viharos gyorsasággal történik mindez, hogy a két száműzött jövet-menet még össze is találkozik Kazany városában.

Nagy Katalin nem hiába volt, legalábbis eszméiben, felvilágosult uralkodó, ő másként intézte ez irányú ügyeit. A körülbelül másfél tucat szeretője mind szabadon – értsd: ép bőrrel – elvonulhatott. Sőt. Gáláns végkielégítést – aranyat, földeket, rajtuk jobbágyokat – kaptak.

A 19. század már az egyre anakronisztikusabbá váló hatalomról és az egyre emelkedettebbé váló eszmékről szól. Konfrontációba az autokratikus uralmi rendszer és a reformszándékok kerülnek egymással. I. Sándor cár például uralkodása elején eljátszik a liberális gondolatokkal, megbízza Szperanszkij nevű főhivatalnokát, hogy reformtervezetet írjon neki, majd, amikor az komolyan veszi a feladatot – irány a száműzetés. Különbség a 18. századhoz képest,

hogy nem fogságba vetik vagy kényszermunkára fogják, és hogy ennél fogva, később – szűk évtized múlva – épségben tér haza. Más-képpen kerül összeütközésbe a hatalommal Pjotr Csaadajev, a kiszolgált gárdatiszt. Az ő moszkvai szalonokban kéziratosszerű formában terjedő levelei „egy hölgyhöz” az oroszok világtörténelmi jelentéktelenségéről és haszontalanságáról szólnak, nem csoda, hogy elmebetegnek nyilvánítják. E megoldás a későbbiek során még igen sokszor igen gyümölcsözőnek bizonyul. Ebben a korban nincsenek éles hatalmi váltások, a cári család uralma megkérdőjelezhetetlen, vagy ha megkérdőjelezzük, azt a forradalmi terror eszközével tesszük. A „nihilista” alternatíva ugyanakkor kívül esik a mostani eszmeifuttatáson, hiszen képviselői sosem kerültek hatalmi helyzetbe.

A szovjet korszakban azonban ismét beindul az orosz páternosztér. Valójában ekkor teljesedik ki igazán. Az egalitárius eszme ugyanis igen csábító erejű, generációkat és társadalmi rétegeket igazán fáradságos munkával lehetett csak arról „lebeszélni”, hogy komolyan vegyék. És hát, persze az új politikai kultúra sem volt, enyhén szólva, *par excellence* értelmiségi kultúra: viszonylag szűk tere lett a kifinomultabb technikáknak. Alulképzett vagy teljesen képzetlen emberek sokasága kapaszkodott hirtelen fel az uborkafára. Időről időre úgy kellett lerázni őket róla. Ennek a rendszernek lényeges jellemzője volt a mobilitás, amely persze így kimondva durva eufemizmus, ám csak bizonyos idő után lepleződött le manipulatív jellege. Kétségtelen ugyanis, hogy az új rend lényegi vonásai közé tartozott, hogy új emberekre támaszkodott, és csak fokozatosan vált világossá, hogy ezt a régi eszközökkel valósítja meg.

Számtalan példát lehetne itt felsorolni. Ekkor ismét számolatlanul lehetett fizikailag is megsemmisíteni egykori kegyenceket. Aki tegnap még élet-halál ura volt, holnap könnyen a Lubjankán, majd jeltelen sírban találhatta magát. Az orosz páternosztér ekkor szabadult el igazán, ilyen lejtmenetet IV. Iván óta nem ismert az addigi orosz történelem. Ha belegondolunk, ebben az összefüggésben nem is Jagoda, Jezsov, Berija 16. századra hajazó története az igazán szimptomatikus. A hóhérok valójában egyetlen kultúra sem fogadta be soha. A történelmi struktúrák mély beágyazódása szempontjából szignifikánsabb a rejtélyes Kirov-gyilkosság, amely a centrumrégiónak, a két fővárosprobléma áthagyományozódását jelezheti a szovjet korszakban. A néplélek, a nehezen definiálható, ám mégis létező orosz mentalitás kontinuitását mégis a leginkább Molotov esetével lehetne érzékeltetni. Ő elvileg Sztálin után a második ember volt sokáig a Szovjetunióban. Zsidó felesége azonban ennek ellenére

éveket töltött a Gulagon. Molotovtól sok millió ember élete függött, de feleségét nem állt hatalmában kihozni a táborból.

Jurij Luzskov műszaki ember. Hasznára lett volna, ha történelmi stúdiókat is folytat. Persze, a 21. század nem IV. Iván vagy I. Péter kora, de még csak nem is a szovjeté. Se bitófára, se ólombányába nem kerül ember a politikai hatalom csúcsairól. Nagy valószínűséggel még milliárdjait is megtarthatja felesége. Ez azonban a tegnap még nagy hatalmú moszkvai polgármestert nem nagyon fogja vizsgáztatni. Hátralevő életét sértett emberként fogja leélni, és váltig nem fogja érteni, amit rajta kívül mindenki pontosan tudott.

Az történt ugyanis, hogy a mai orosz hatalmi rendszer „szent tehenét”, a Putyin-Medvegyev-féle tandemet vette, tán akaratlan, célba. Vagdalkozásában éket kívánt verni a kényes egyensúlyt érzékenyen őrző két vezető közé úgy, hogy ezen igyekezetében Vlagyimir Putyin mögé bújt. Egyedül őt lepte meg, hogy nem talált ölelő karokra.

IV. Iván, Szimeon Bekbulatovics, Mensikov korban távoli figurák. Semmilyen komolyan vehető történelmi összehasonlítás nem vonható meg közöttük és Putyin, Medvegyev, Luzskov között.

Csak az orosz páternoszter működik rendületlenül. Tanulsgul szolgálva más népek, más hatalmi kultúrái számára is. A „gigászok” csatája láttán csak fejét kapkodó kisember pedig marad a földszinten.

(Népszabadság, 2010. október 9.)

A nagyfejedelemtől a nagykövetig

Az orosz nagykövet, Alekszandr Tolkacs minapi állásfoglalása a „horthyzálásról” ismét ráirányította a figyelmet a magyar–orosz kapcsolatokra. Érdeemes szélesebb történelmi összefüggéseiben vizsgálni, hogy értelmezni tudjuk a megnyilatkozás mibenlétét, jelentőségét.

A két ország kapcsolatainak ezeréves krónikája korántsem nevezhető sikertörténetnek. Sérelmeink itt elsősorban nekünk vannak*: elég csak a világosi fegyverletételre vagy 1956 szovjet tankjaira gondolnunk. Sokan egyébként az 1943-as doni katasztrófát, több mint százezer magyar honvéd pusztulását is hajlamosak a szovjetek számlájára írni, de mi azért ne hagyjuk figyelmen kívül a „ki kit támadott meg?” kérdést sem. Annál kevésbé, mert ez a hadjárat egy cseppet sem hasonlított boldogtalan emlékezetű II. András királyunk Halics elleni „békebeli” kis feudális földszerző akcióira – bár igaz, mindkét esetben hódoltatni akartunk.

Mátyás király viszont a békét részesítette előnyben, minthogy ő a Jagellók ellen akart terjeszkedni. Így lett az ellenség ellenségéből barátunk III. Iván nagyfejedelem. Az I. Péter, a „Nagy” idején kötött „varsói szerződés” ismét a napos oldalak közé tartozik kapcsolattörténetünkben. Majd a következő szívet melengető epizód Alekszandra Pavlovna és József főherceg románca. Egyszerű dinasztikus házasságnak indult, lángoló szerelem, végül gyors halál lett belőle.

Ha végigtekintünk a 19. századi magyar–orosz kapcsolatok történetén, az messze nem olyan idillikus, mint ahogy indult. A dualizmus korában egyszerre aggasztották a magyarokat a „nihilistákról” és a cári önkényuralmi rendszerről érkező hírek, de az igazi fóbiát a pánszlávizmustól való félelem váltotta ki. Így kerülhet sor arra, hogy az 1877–78-as orosz–török háborúban a közvélemény szinte hisztérikusan áll a „szegény” törökök mellé, könnyedén megfedkezve a 150 esztendőről, amelyet a „rabigájukban” töltöttünk. Az eset aztán megismétlődik az 1904–05-ös orosz–japán háború idején is.

* E megállapításom jelentős önvizsgálatra és alapvető korrekcióra szorul azután, hogy Krausz Tamás és Varga Éva Mária rendelkezésemre bocsátotta a magyar hadsereg által a második világháború idején szovjet területen elkövetett tömeges háborús bűntettekről szóló publikálás előtt álló dokumentumkötetét.

Az I. világháború logikus folytatása ennek a történetnek, amely azonban váratlan fordulatot vesz. Először is, magyar hadifoglyok tömegei kerülnek Szibériába, majd találják magukat a bolsevikok oldalán. Leninnel találkozik Szamuely Tibor, és a bőrdzsekis Lenin-fiúi aztán hivatkozással szolgálnak az ezt követő Horthy-korszakban kreált szovjetképhez. A dühödt antikommunizmus a rezsim hivatalos ideológiájává válik, a szovjet pedig első számú közellenséggé. Persze az eszmei, propagandisztikus elvakultságot mindig felül tudják írni az érdekek. Nem véletlen, hogy végül a remélt kereskedelmi előnyök csikarják ki 1934-ben a világgazdasági válságból lassan eszmélő magyar uralkodó elitből a diplomáciai kapcsolatok felvételét.

Egész abszurd fejezete nyílik a kapcsolatoknak a Molotov–Ribbentrop-paktum aláírását, de még inkább a szovjet- finn háború lezárását követő egy évben. Ekkor még csábítóbb mézesmadzagot húz el a szovjet vezetés a revansista magyar kormány előtt: a revízió delejes erejű ígéretét. Támogatják Észak-Erdély visszacsatolását, sőt 1941. március 24-én ünnepélyes külsőségek között még az 1849-es forradalmi zászlók is visszakerülnek. A Szovjetunió részt vesz a Budapesti Nemzetközi Vásáron, a szovjet pavilont tömegek keresik fel, köztük május 2-án őfőméltósága Horthy Miklós.

Majd kevesebb mint két hónap múlva Magyarország hadba lép a Szovjetunióval, amivel története egyik legnagyobb bűnét követi el a magyar uralkodó osztály: mert semmilyen mentség nincs a magyar lakosság mintegy 8%-a pusztulását eredményező kalandor tette.

Ezt követi a „felszabadulás”, amelynek annyi szinonimáját fedezte fel az e tekintetben nagyon leleményes rendszerváltás utáni magyar történetírás, hogy lassan-lassan az is vitakérdéssé kezd válni, hogy a háborúért és annak minden következményéért a történelmi felelősség a Horthy-rendszert illeti. Ehelyett a Vörös Hadsereg által elkövetett atrocitások tematizálják gyakran már a történészi közbeszédet is – amiről, természetesen, van mit beszélni, csak éppen a világtörténelmi jelentőségű tett – a náci Németország és csatlósai legyőzése – margóján. (És persze lenne mit beszélni a magyar hadsereg Szovjetunióban elkövetett bűneiről is, ám ilyen vonatkozásban igen szemérmes a magyar historiográfia.)

A Rákosi által lekopírozott sztálini rendszer addig soha nem látott módon intenzifikálta a magyar–szovjet viszonyt. Volt ennek pozitív hozadéka is – elsősorban az emberek és kultúrák közötti kapcsolatok terén –, de egy diktatórikus modell ránk kényszerítése enyhén szólva nem mélyítette el a „két nép közötti történelmi

barátságot". E tekintetben 1956 tragédiája logikusan zár le egy fejezetet.

Kádárnak tehát volt miért félnie a szovjetektől: hivatalos lojalitását és az ideológiai összetartozás tudatát ezért mindvégig megőrizte – és megőriztette az általa vezetett országgal is. Cserében szép lassan – a szovjet csapatok állandósult jelenlétében – kiharcolt egy sajátos autonómiát, amely a lakosságnak viszonylagos jólétet és a többi „szocialista” országhoz képest nagyobb szabadságot biztosított. Magyarország a KGST-nek összességében nem kárvallottja, de kedvezményezettje lett, és a „zemberek” ezt a maguk pragmatikus módján honorálták. Nemcsak Kádárnak, de a szovjeteknek is. Brezsnyevet ugyan kinevették (kinevethették), de Gagarinnak valóságos kultusza volt – a Firszov–Mihajlov–Harlamov támadó trojkáról már nem is beszélve.

Jelcin aztán látványosan bocsánatot kért a magyar néptől. Nem is volt az ő ideje alatt konfliktus a két ország között – csak éppen ahogy a szovjet csapatok kivonultak hazánkból, úgy vonultak/szorultak ki a magyar konzervek, autóbuszok is az orosz piacról. A jó viszony tehát valójában a semmiben, egy légüres térben valósult meg, és ez így is maradt a 2000-es évek elejéig. Akkor történt ugyan magyar részről egy látványos kísérlet arra – és ebben az új orosz vezetés is partnernek bizonyult –, hogy a semmit a valami váltsa fel, de végül az atlantista lobbi túl erősnek bizonyult. Valójában persze geopolitikai jelentéktelenségünk jelölte ki helyünket – nemcsak akkor, de mostanság is a kétoldalú kapcsolatokban.

A történelmi hendikep mérséklésében a szimbolikus vagy gesztuspolitizálásnak mindig nagy lehetőségei – vagy éppenséggel buktatói – vannak. Különösen az oroszok irányában, akik most már huzamosabb ideje identitásválsággal küzdenek. Jól látható, hogy az eszmék és paradigmák kavalkádjában számukra a nagy honvédő háború a mindenki által elfogadott legkisebb közös többszörös. Így hát különösen érzékenyek minden olyan megnyilvánulásra, amely a 27 milliós szovjet második világháborús áldozatot relativizálja, netán megkérdőjelezi.

A mai Magyarországon kibontakozó Horthy-kultusz külpolitikai vonatkozásban éppen ezt teszi. Ne csodálkozzunk tehát, ha egy orosz – a Fidesz-kormányhoz egyébként hivatalból lojális – nagykövet ezt nem hagy(hat)ja szó nélkül.

(Népszabadság, 2012. július 7.)

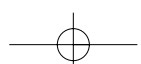
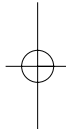
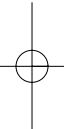
3. FEJEZET

Tárcák

Klió, a tanító*

Írta: *Kvász Iván*

* Az első két tárcát kb. harminc éve írtam az asztalfióknak, két-három portré már felvillant a 2011-es *Kis magyar ruszisztika* c. könyvemben, de az írások zöme 2012 júniusában, júliusában készült e kötet számára

Első orosztanárom, a Spigyisz

Azokban a boldog időkben történt, amikor a tél még hideg volt, és gyakran volt szénszünet az iskolában.

Gyanítom, a Spigyisz életében pont olyan fontos szerepet játszott a vaskályha az osztály sarkában, mint a miénkben, bár merőben más okokból. Ő ugyanis velünk ellentétben akkor érezte jól magát, amikor volt mit beletömni. Ilyenkor a kályhaajtó ütemes csapódása sem tudta visszatartani attól, hogy meg ne álljon egy-egy pillanatra, sőt, hogy akár végtelennek tűnő percekre el ne szundítson előtte. Ahogy ott hintázott előre-hátra fekete kalucsnijában, mindig reménykedtünk egy kicsit, hogy egyszer egy szikra beleszáll, fehér szakállába, a torkán kiáramló alkoholgőzök lángra lobbantják és az egész iskola a levegőbe repül. A várt reakció azonban mindig elmaradt. Monoton dülöngélései során soha még csak a kályhára sem zuhant, legfeljebb mi fulladoztunk a fojtogatóan terjengő füsttől.

Orosz orientációm már kora gyerekkorom óta ismert, így még csak gondolni sem merek arra, hogy a Spigyisz azért örvendett közutálatnak, mert ő volt az iskola orosztanára.

Különben is, fura egy orosztanár volt. Hogy mást ne mondjak, senki nem bukott meg nála. Pedig kipróbált peremkerületi utcakölyköket tanított. Visszagondolva, egy igazi Makarenko veszett el benne. A magas osztályátlagot korántsem a korrepetálások vesződéses pedagógiai eszközével érte el. (Különórát egyébként tartott, de pénzért és németből.) Már harmadik éve tanultuk ezt az amúgy dallamos, ám a kőbányai proligyerekeknek mégis túlon túl egzotikus nyelvet, de még mindig lehetett nála ötöst kapni az orosz ábécé egyszerű felmondásával. S ha még ez sem lett volna elég, akkor a főnévragozási táblázatot másoltuk. Pont annyiszor, ahány jegy hiányzott még a ketteshez.

Az egyest túl megszegényítőnek találta a Spigyisz. Ő az úri nevelés híve volt.

Ezt bizonyították a pofonjai is, no meg az elegáns stílusát. Bal kézzel lazán, csuklóból, szinte hozzá sem érve feltámasztotta a vétkes nebuló fejét, s zárt jobb tenyérrel, mintegy negyvenöt fokos

szögben villámgyorsan lecsapott. Minden harag nélkül. A dolog ezzel el volt intézve, a delikvensnek nem lett priusza, és a sértett fél nem neheztelt érte. Furcsán hangzik, de valami megtiszteltetésfélét is érzett. Lehet persze, hogy mindezt csak a múltó kábulat, netán a jobb keze mutatóján virító ötágú koronás aranygyűrű látványa okozta.

Ez utóbbi mindenféle találgatásokra adott okot. Gondoltuk őt volt matrónának, földjét vesztett grófnak, egykori hadifogoly generálisnak. Melle közepéig érő szakálla mindhárom magyarázat számára elfogadható külső jegynek számított. Csak bal keze kisujjának körmével nem tudtunk mit kezdeni. Volt vagy öt centi hosszú, a vége csigaformájúvá kunkorodott, és külvárosi gyerekésszel felfoghatatlan rendeltetéssel bírt.

A Spigyisz nem szűkölködött arisztokratikus szokásokban. Más órákon az ablakon kibámulva gyakran láttuk, amint a bokrokkal övezett külső iskolaudvarban, szakasztott Verne-hősként, álarccal a fején méhészkedett. E hobbi okán a nagyszünetben az egész iskola a zárt belső udvarba zsúfolódott, de akkor még messze volt a diákszemélyek kora, és az igazat megvallva, kevésbé zavart bennünket az iskolai demokrácia eme lábbal tiprása. Hiszen a szűk térben is nyugodtan hajkurászhattuk a lányokat.

Valójában meg voltunk elégedve a Spigyisszel. Bejött az osztályba, fehér szakálla lobogott a szén-dioxidos levegőben, ellépett a pad sor előtt, bal kezét előretartva „belőtte” a három oszlopot (hogy jól takarunk-e), majd köszöntött bennünket: *Zdrásztovujtye!* Erre mi ugyanúgy: *Zdrásztovujtye!* A hetes jelentette, hogy *nyikto nye átszutsztovujet*, majd Spigyisz így szólt: *Szágyityesz!* Ám senki le nem ült volna. (Ha mégis, akkor jött a visszakozz.) Merthogy ilyenkor a hetesnek kellett előbb megismételnie a vezényszót (miután, szigorúan a bal sarkán megfordult – különben visszakozz). Ha ez rendben megtörtént, akkor végre leülhettünk.

És következett az óra legszebb öt (néha tíz) perce. A Spigyisz beírt a naplóba. Közben kiállt B. J., az osztály tán legrosszabb tanulója, a Gagarin űrs mókamestere – és mesélt. A leggyakrabban Móricka vicceket mondott. Egyébként roma (az akkori politikailag inkorrekt szóhasználatban: cigány) volt, ettől azonban még az osztály felhőtlenül röhögött a poénjain. (A Spigyisz pedig rendületlenül beírt, ám közben a bajsza alatt mosolygott.) Hogy a fennmaradó jó félórán mi történt, arra már nem emlékszem. Gyanítom, a többiek sem. Egy biztos: nem az ott tanultakból lett orosztanári diplomám.

Hát így tanultuk, és így nem tanultuk meg mi az orosz. Ez azokban az időkben történt, amikor még volt szénzünet az iskolában. A szén volt kevés, vagy csak az iskolának nem jutott belőle? Ki tudja már? Még így is több került oda, mint amennyire igényt tartottunk. Másból még annyit sem kaptunk.

Újabban megint előfordul, hogy pénzühiány miatt kényszerszünetet tart egy-egy iskola. A fehér szakállas szelleme újra itt kísért.

A fenolftalein furfangos színeváltozása

A daliás időkben, amikor szén ugyan gyakran nem volt, de orosz még okítottak az iskolában, megtanítottak bennünket ott, a peremkerületben a jó viselkedés megannyi szabályára is. Például arra, hogy az iskolába nem való holmi, az nem való az iskolába. E sarkalatos természettudományos igazság bevésésében voltak múlhatatlan érdemei Kának, a kémiatanárnak.

Sosem láttam, hogy a Ká valakit is megvert volna. (Felelős funkciója volt ugyanis az iskolai pártszervezetben.) Ehelyett udvariasan megkért bennünket, hogy tegyük ki a zsebünkől mindent a zsebkendőn kívül (beleértve az öt forint feletti összegeket). Majd felállította az osztály hátulról számított két rangelsőjét, és anélkül, hogy hozzájuk vagy értékeikhez ért volna, kiforgattatta velük egymás zsebeit. Aztán a termést egyszerűen betakarította. (A pénzt és érték tárgyakat év végén visszaadta.) Módszere láthatólag a meggyőzésen alapult, de azért már akkor megsejtettünk valamit a Habsburgok „oszd meg és uralkodj!” ármányából.

Megtanultuk továbbá tőle, hogy szerény lehetőségeihez mérten mindenki hozzájárulhat – és ezért aztán hozzá is kell járulnia – a népgazdaság felvirágoztatásához. Nem kell nagy dolgokra gondolni – szokta volt mondogatni. Tökéletesen megteszi egy szél sodorta papírfecni felszedése is a flaszterről. A lényeg csak annyi, hogy legalább ötkilónyi gyűljön össze belőle. (Ha mégsem, akkor szorgalmi intő.)

Alma materünk a kerületi, sőt budapesti MÉH-gyűjtő akciók során így – a tanulók példás szorgalma és önkéntes ügybuzgalma eredményeként – minden évben dicsérő okleveleket kapott. Ez pe-

dig nem csekély büszkeséggel töltötte el gyermeki lelkünket. Hogy is vitattuk volna el Ká mint iskolai MÉH-felelős érdemeit és jussát a valamivel kisebb formájú és egy XIX. századi nagy magyar ember képmásával ékesített – papírpénzekhez. Hiába no, ezzel is csak azt verte a fejünkbe, hogy az anyag nem vész el, csak átalakul.

Hogy ma sem értem a fenolftalein furfangos színeváltozását? Nem a Ká hibája. A tanár láthatólag egy merő papír- és ronggyűjtési kampány volt, a kéthetes akciók egymást érték, s mindez iszonyatos papírmunkával járt. A MÉH-felelősség felelősségteljes dolog. Aki méltónak bizonyult rá, annak mindig a feladata magaslatán kellett állnia, még ha éppen a kémiaórára vetette is a sors.

Éberség és elővigyázatosság. A túlkoros, osztályisméltó fiúk mázsaszám hordták a vasat, a Kának volt mit lekönyvelnie. Hogy időnként a mázsák tonnákka változtak a bizonylatokon? A hátrányos szociális helyzetű, ám annál leleményesebb nebulók semmitől sem riadtak vissza – adott esetben a nullák szorgalmas odamásolásától sem. Itt jött a képbe a Ká, aki egyszerre volt jó pszichológus és filológus. Ez utóbbi főleg időigényes mesterség, ezért vajmi kevés ideje maradt a kémiára. Így fordulhatott például elő, hogy az égés definícióját egymás után tízszer isméttem el felelés közben úgy, hogy csak a szórendet variáltam, miközben ő a papírjait rendezgette. Körmönfontáságom jutalma egy öt alá lett. (Azért csak öt alá, mert bár a Kának talpig MÉH-cédulába burkoltan nem volt ideje rám figyelni, tudatalattijának érzékeny lakmuspapírja azért csalhatatlanul vészjelzett.)

Ilyen leterheltség mellett is volt azonban érkezése az iskolán kívüli neveléssel foglalkozni. Mert a pedagógus mindenhol pedagógus, és nem vágja sutba az osztálynaplót csöngetés után sem. Hogy mást ne mondjak, ritka figyelmet tanúsított a szülők munkája iránt. Ennél fogva például vele sosem fordulhatott elő, hogyha éppen százméternyi rézhuzalra volt szüksége neki vagy (legyünk ugyanis igazságosak) az iskolának, akkor ne tudta volna, hogy melyik papa üzemének van belőle elfekvő készlete. Ugyanígy pontosan ismerte valamennyi nyolcadikos pályaválasztási terveit, és a maga lehetőségeihez mérten, mintegy saját hatáskörben igyekezett azok megalapozott voltát személyesen is visszaigazolni.

Vallotta ugyanis: az iskola az életre nevel. És az ebbe vetett mély hittel csutakoltatta a tanulószobán a leendő autószerelő-tanonccal ócska fehér Moszkvicsát.

Jocó, az oroszlán

Az iskola, amelynek dicsőségét zengeni jöttem, régtől híres iskola. Amolyan gyakorlóféle. Az ilyeneket újabban elitgimnáziumoknak csúfolják, amiből annyi volt igaz már a mi időnkben is, hogy sok jó képességű gyerek gyűlt ott össze, akik sok országos diákversenyt megnyertek, aztán mind bekerültek az egyetemre. Kevésbé lojálisan versenyistállónak lehetne még mondani.

Jó volt ott tanárnak lenni. Haladni lehetett ezek miatt a stréberek miatt. (Akiket – és itt ugrik a majom a vízbe – senkinek eszébe nem jutott volna strébereknek nevezni.) Mi, külvárosból idekerült gyerekek szájátva lestük, ahogy a belvárosból jöttek már az első órán kívülről mondták Odüsszeusz lélegzetelállító történeteit, olyan példákat oldottak meg, amilyenekről még csak nem is hallottunk, és a rajzórán is jobban sikerült nekik a kocka kivetítése. Meg valahogy a lányok is olyan nagyok voltak. Mindenük nagy volt: a tupírozott hajuk, a lábuk, de legfőképpen a mellük.

Undorító egy hely volt. A keblek elérhetetlen messzeségben, a tudás behozhatatlan távolságban. Dekázni ugyan kettőt se tudtak, de ezt a tudást nem honorálta a többségi társadalom. Ha jól utána számolok, a fizikai származásúak közül hárman még az ötvenedik évüket sem érték meg, az életben maradtak pedig még egyetlen egyszer sem jöttek el az érettségi találkozóra.

Osztálytársainkon kívül már csak a tanárainkat szerettük jobban.

Első helyen, ahogy illik, osztályfőnökünket. Amolyan agglegényforma volt, egyfelől nyitott sliccel és gyűrött nadrággal, másfelől a realitások iránti szinte teljes érzéketlenséggel. Egyszer egy vb-döntőt mulasztottunk el miatta, mert még életében nem látott focimeccset. Tőle hallottam először, hogy nem vagyok egy intellektuális típus. Ezt jól megjegyeztem.

Ahogy dukál, a négy év legnagyobb botránya is az ő nevéhez köthető. Jellemző a 60-as évek végének magyar valóságára, hogy az égszakadás-földindulás nem amiatt tört ki, mert langaléta osztálytársunk az egyik fiatal tanárnővel esti programot vállalt, vagy mert Sztálin-évfordulós anyagot csinált az iskolarádióban. A szálak messzebb vezettek. A hetesi naplóhoz. Ahhoz a hivatalos okmányhoz, amelybe az egyik pajkos ifjú egyszer azt találta belevésni, hogy „L. Zs.-nek nagy a melle, és a J. mindig azt skubizza”. A probléma nem az volt ezzel, hogy L. Zs.-nek ne lett volna nagy a melle, vagy

a „J” (tehát Jocó, az osztályfőnökünk) azt – isten ne add! – nézte volna. Sokkal inkább a szent irat rút megbecstelenítése. De legesleginkább, hogy kiderült: e kanonikus könyvet eladdig még egy tanár sem ellenőrizte. Beleértve magát az osztályfőnököt. Lett is nagy vizsgálat, kihallgatás szembesítéssel, írásmintavétel, majd kiadós irgumburgum.

Egyébként mai eszemmel már olybá tűnik, hogy Jocó balhéi műbalhék voltak. Kezdjük azzal, hogy angolos műveltségéhez amúgy sem passzolt az ordibálás. Valahogy nem lehet azt komolyan venni, ha egy selypítő tanár üvölt. Egyszer például akkor, amikor a Béci azt találta neki – plenárisan – mondani, hogy ő bizony autószerelő kívánna lenni. E bejelentés két okból is sokszerűen hatott. Egy: méltatlan volt egy ilyen iskola híréhez. Kettő: nemcsak a morált, de a felvételi statisztikát is rontotta volna.

Jocó persze nem volt fogatlan oroszlán, tudott harapni is. Vagy inkább ütni. Szerencsére alapvetően mellé. És nem előre megfontolt szándékból, de spontán felháborodásában. Ez velem történt, miattam törte pozdorjává az előttem ülő szegény – már nincs közöttünk – S. B. tolltartóját. Különb, bár ennek nincs már jelentősége, nekem volt igazam, ám ezt az osztály jelenlétében igen nyeglén hoztam a tudomására. Álltunk egymástól kb. 20 centire, Jocó bömbölt, mint az állatok királya, ütemesen verte a padot és rajta a tolltartót, én meg látszólag rezzenéstelenül szemléltem a dühkitörését. A többiek dermedten figyeltek, és várták, hogy az ökle mikor sújt le rám a pad helyett. Mindenki ezt várta. Mindannyiunk szerencséjére ez mégsem következett be.

Mint említettem, Jocóban egy hidegvérű angol gentleman veszett el. Valójában csodáltam. Sosem kért később bocsánatot.

A kedvenc íróm

Kamaszkorom kedvenc írója volt. A kritika ugyan nem sokra tartotta, de ki olvas annyi idős korában kritikát? Őt viszont olvastam, mit olvastam, szinte faltam a könyveit.

Az én korosztályomnak szerencséje volt. Hofi Géza is szinte ekortájt kezdett, a kőbányai BNV területén hallottam először: egy

hordószerű alkalmatosságon állva vicceskedett a vásári sokadalomnak. A humor nála csakúgy, mint kedvenc írómnál, inkább szatírába ment át, de azért röhögni is lehetett rajta. Mi röhögve tanultuk meg, hogy mi a „létező szocializmus” színe és fonákja.

A gimnáziumi óráink már nem voltak ennyire mulatságosak. Nagy volt a hajtás és az eredményközpontúság. A tanárok is igen komolyan vették magukat. Inkább a poroszos drill dívott, valamelyes szabadelvűséggel fűszerezve. Az etalonnak Feri bácsi, a történelemtanár számított. Kevés humortalanabb embert ismertem, jóízűen nevetni talán egyszer sem láttam.

A legjobb tanár volt. Később, az egyetemi államvizsgára is a tőle lejegyzeteltékből készültem. Rótta egész órán át a padosorokat, kezében az óravázlattal, és előadott. Mindig hosszan, ebben a kicsöngetés sem zavarta meg sosem, és hát pizkosul megtanította még a leendő orvosoknak is a történelmet. Félték is tőle rendesen. Néha, szűrőpróbaszerűen azért kérdezett. Ilyenkor illett neki felelni. Ha valaki, aki tudta ugyan a kérdésre a választ, de lusta volt feltenni a kezét, az példásan meglakolt. Én például harmadikban egy alkalommal vagy huszonötösör álltam fel és ültem le ütemes vezényszavára, mert csalhatatlan érzékkel kiszúrta, hogy serdülő létem teljes nemtörődömségével hátráltatom a közösség munkáját.

Később atyai barátom lett, másfél szobás panellakásában sokszor üldögéltünk a herendi csészében szervírozott tea mellett. Még öregkori „őszikéit” is kiadtam. Megbékélt sorsával. Gyerekei nem lehetek, a tanítványai éltették, rájuk volt büszke. Azt is csak később tudtam meg, hogy amikor mindig gondosan vasalt, kifogástalan öltönyében, jól fésült ősz frizurájával belépett az osztálytermünkbe, akkor egy peremkerületi ablak nélküli, redőnyös üzletlakásból érkezett. Mégis a megfellebbezhetetlen tekintély, sugárzó magabiztosság, abszolút szakmai tudás áradt belőle.

A rendszerváltást követő időkben sokat kesergett a régi értékek felbomlásán, az új barbarizmus térnyerésén, és bizony azt sem tudta jól kezelni, hogy mi sem olyan gyakran hívtuk fel telefonon, ahogy ő szerette volna. Hisz nekünk is megvoltak a magunk szülei, gyerekei, meg hát élni is kellett valamiből: dolgoztunk, nemcsak nyolc órában. Ilyenkor aztán erőt vett magán, legyűrte sértődöttségét, tárcsázta valamelyikünk számát, majd rezignáltan beleszólt a kagylóba, és minden folytatódott úgy, ahogy régen. Helyreállt a barátság.

Ahogy telt az idő, úgy fogytak az egykori tanítványok, lazult,

majd szakadt meg a kapcsolat a régi iskolával. A hosszú nyugdíjas évek már csak ilyenek. A kevés ünnepet bizony megbecsüli az idős ember.

Különösen, ha egy új könyvesbolt megnyitásáról van szó. Erre invitáltam egyszer, megsúgva, hogy a kedvenc íróm is jelen lesz a nagy eseményen. Közel volt a nyolcvanhoz, a mozgás már kissé nehezére esett, de feleségével természetesen lelkesen odatrolizott: nagyon készült ugyanis a koszorús költővel való személyes találkozásra. Mit csináljon, szegény világeletében tekintélytisztelő ember volt, még rám is másként nézett miután akadémiai doktor lettem.

„Mester!” – szólította meg akkor – hogyan is másképp?! – kedvenc írómat, és nyújtotta örömmel felé a kezét. A kézszorítás azonban elmaradt. A Mester – a kedvenc íróm – hidegen ránézett, és így szólt: „Nem tudok arról, hogy be lennének egymásnak mutatva.” Ezután lazán ellépett.

A galambósz hajú öregember meg állt leforrázva. És én vártam a katarzist hozó poént. Hogy kedvenc íróm egy hirtelen mozdulattal visszafordul, elneveti magát, átöleli az öreget, valami kedveset súg a fülébe és bemutatkozik, hiszen hát ő a fiatalabb. Ugyan egy ilyen otromba viccen akkor sem tudtam volna felhőtlenül nevetni, de az egész valóságosan jelenet legalább valami sután emberivé vált volna. De nem történt semmi. A nagy szatirikus nemhogy nem volt humoránál, de még önmagánál sem. Köpni-nyelni nem tudtam, és még csak bocsánatot kérni sem helyette.

Feri bácsi azóta – isten nyugosztalja – meghalt. És én nemcsak egy legendás tanárral, de egy kedvenc íróval is szegényebb lettem.

Franciusz Pál, szekondari komandír

Még mondja valaki, hogy hülyeség a katonaság! Mi pesti és vidéki bölcsészek persze ezt mondtuk, de azóta – mint oly sok másról – erről is megváltozott a véleményünk.

Ha nem lettünk volna katonák, akkor példának okáért egymást sem ismertük volna meg/ki, amitől azért, kevés kivételtől eltekintve, kétség kívül szegényebbek lettünk volna.

És Franciusz Pállal sem találkozhattunk volna soha.

Ahol őt megismertük, arrafelé a gyors/sebes vonatok sem álltak meg, és a guggolós Lenin-szobortól eltekintve az egyetlen látványosságnak a laktanyánk számított, helyi értelmiségnek pedig a garnizon tisztí állománya. Amelynek szellemi kapacitásáról legyen elég annyit mondani, hogy századunk hetekig harsogta az alakuló téren a „vérben áztassa rút zászlaját” című sort a Marseillaise-ből, míg végül egy fiatal alhadnagy elérte lelkesültségünk okát és irányát.

Nem állíthatom, hogy parancsnokunk kilógott volna ebből a sorból. Ez a tények durva meghamisítása lenne. Mégis szinte csüggtünk ajkán, és ittuk a szót a szájáról. Amit ő tanított, arra nem tanított senki, amit tőle hallottunk, az még négy évtized távlatából is élénken él bennünk. S ha rágondolunk, hangosan felröhögünk.

Pál századoson nem lehetett nem fuldokolni a röhögéstől. Gyanítom, hogy sosem hallott Démoszthenésről, de mégis kavicsot a nyelve alá helyezve törte az angolt, mert nem akart szégyenben maradni a tiroli hegyivadász zászlóalj kapitánya előtt. Harci helyzetben ugyanis a mi második századunk őket kapta volna ellenségül és Pál százados adott az úri modorra. Szorgalmasan gyakorolta hát a nevést és beosztását, hogyha mégis kitörne a III. világháború, akkor elegánsan az ellenség szemébe vág hassa: *Áj Franciusz Pál, szekondari komandír.*

A körletszemle halálosan komoly dolog. A katona előtte napokig szorgalmasan fókázza a padlót, „elválogatja” hajtogatja pokrócát, ingét és törülközőjét, a *stoki* nevű ülőalkalmatosságot gondosan az ágy alá helyezi, és bizony, olajozza a kopottas vasszerkezetet. Hogy ne lenne oly kopottas. Ha már minden úgy ragyog, mint Salamon legendás töke, akkor belép a százados. Gyakorlott szeme azonnal észleli, hogy minden a legnagyobb rendben. Ezért határozott léptekkel a szélső ágyhoz megy, aláfekszik, kisujját az illesztésbe fúrja, majd diadalmasan felkiált: *Az ember belép ide, oszt mingyár könyékig ragad az olajos kosztól!*

És kezdhettük az egész takarítósdit előlről, ám mégsem tudtunk haragudni rá. Alapvetően a képszerű beszéde okán. Tőle tanultuk meg, hogy mi a katona teendője őrsgben, ha fejére találna esni egy incidens, és tőle fogadtuk el azt is, hogy a *stoki*, bár ülőke, de nem ülésre való (hogy mire is, az a mai napig rejtély számomra). Tudniillik, ha a katona mégis ráülne, *akkor békés illúzióban csorgatná a nyálát.* Ezt pedig egyetlen jó érzésű ember sem akarhatja. Nem is annyira a 62-es mintájú és a nép tulajdonát képező *surranó* összenyálazása, hanem inkább a hamis illúziók miatt. Ha valamire, akkor arra

semmi szüksége egy előfelvételis, tehát – ahogy tisztjeink mondták – érettségizett, intelligens embernek.

Pál százados jó ember, önreflexiós ember volt. Tudta, hogy nem őt röhögjük ki, hanem a poénjain nyertünk. És együtt nevetett velünk, még ha nem is viccnek szánta, amit mondott. Egyszerűen örült, hogy mi, a zömmel elkényeztetett leendő bölcsészek legalább egy-egy percre vagy órára jól érezzük magunkat a katonaságnál. És ettől ő is jól érezte magát. Lehet, hogy a végén már rá is játszott a szerepére. Minden *eltáv* előtt felharsant például a vezényszó: A folyosón egysoros vonalban sorakozó! Kitódulunk, a parancshoz illő komoly pofát vágva várjuk az eligazítást a hétvégi szabadságra. Ami mindösszesen egy mondatból állt: *Fiaim, nemes gesztusomból most hazamehettek, de nehogy paráználkodjatok!*

Franciusz Pál szekondari komandírt hamar kirúgták tőlünk, a századparancsnokságból, és megszégyenítő módon alacsonyabb besorolásba helyezték. Allítólag rosszak voltak a század lövéseredményei, és hát, az igazat megvallva, alakilag sem voltunk a legtökéletesebbek az ezredben. Küldtek helyette egy alhadnagyot, akinek sem humora, sem öniróniája, sem embersége nem volt.

Mindez az 1971/72-es akadémiai évben történt. A politikatörténet utóbb ezt az esztendőt a balos (fél)fordulat idejeként írta le.

A nem szép arcú pszichológus

Akkoriban Szeged előtt igazoltatták a vonaton az odamenőket, így engem is, hátha Jugoszláviába akarnak disszidálni. Pedig csak az egyetemre igyekeztem: vennének fel, ha már Pestre nem sikerült. A seregben, ahol minden körletben volt legalább egy besúgó közöttünk, már megsejtettünk valamit a dolgok állásából, de valahogy egy egyetemi városról mégsem gondolta volna az ember.

A vidéki egyetem mindig más. Kisebb, lassúbb, a tanárok jobban ráérnek, az utcán mindennap minden emberrel találkozol. Foglalkoznak a hallgatóval. Odáig menően, hogy minden folyosóra jut egy feljelentő. Általában vidéki, hátrányos helyzetű fiúk, akiket könnyen meg lehet nyerni az ügynek. Leheletnyi fenyegetés, inkább csábító ígéretnek. És a tartótisztek tartották is a szavukat, többükből oktató

lett, egyetemi karriert csinált, hisz a tanárok között se árt, ha van ki-képzett besúgó.

Az 1970-es évek elejét írjuk, történtek ennél cifrább esetek is. De ebben a megyében rend volt, mert a Komócsin-fivérek gondoskodtak róla. Ha tehették volna, már fel se vettek volna, de hát meglehetősen sok pontot és a középiskolámból eléggé jól konvertálható tudást hoztam. Kirúgni csak akkor akartak, amikor cikket írtam az egyetemi lapba. Igazság szerint ki sem kellett cenzúrázni, mert még csak meg se írtam, de már besúgtak. Bájosan naiv kis írás lett volna a főiskolások politikai nézeteiről. Persze, lehet csak én voltam bátrabb/hülyébb az átlagnál, mások derekasan tartották a pofájukat. Egyikből lett is államtitkár a rendszerváltás után.

Ebben az intellektuális közegben öröm volt a tanulás. A tanárok sem ríttak ki a környezetből: tették a maguk komótos módján a dolgukat, tán még korrekt is volt, amit mondtak, de a reggeli vonatkozás után délutánra már sosem tudtak ébren tartani. Kivéve egy embert.

Nem volt szép ember. Mondhatni, csúnya volt. Az ennyire nem szép emberekhez mindig bizonyos távolságtartással, hadd ne mondjam, némi félelemmel szoktak viszonyulni, ami alól a mi csoportunk sem számított kivételnek. Meg aztán a csoportösszetétel sem segített: széplelkű leányok domináltak, némelyük még arca, tomporra sem volt éppen rút, ilyenkor a kontraszt is rátesz egy lapáttal. No és a tudás hézagos volta. A hölgyek ugyanis szépek voltak, de okosak nem. Ezen az órán bizonyosan nem.

Ültünk a tanteremben, álldogáltunk a folyosón, eszegettük a tíz-óráinkat, aztán megint felálltunk, leültünk, trécseltünk, múlattuk unalmasan az időt, mert tanárunk nem jött. Szokása volt nem jönni, de – később ezt legalább megtanultuk – nem végérvényesen nem jönni, csak úgy várakoztatni. Az akadémiai húsz percet mindig megkérte – amit már eleve belekalkuláltuk, mert hallgatolagos konszenzusunk szerint valahogy ez járt neki. Ez esetben azonban már a félóra is eltelt, és még mindig nem jött. Csigalassúsággal vánszorgott az idő, de csak nem jött. Harmincegy-harminckét percnél már valaki félénken megjegyezte, hogy lehet, hogy már nem is fog jönni, de senki nem mozdult. Negyven perc körül vetődött fel: mi lenne, ha hazamennénk? De senki nem merte rászánni magát. Mint említettem, csupa lány volt, és sok lány fiút győz. Ez esetben azonban a női bölcsesség fényes diadalt aratott, mert 45 perc késés után végül mégis beesett.

Bevágta magát a székbe – mi szemben vele, úgy nyolcan-tizen,

ültünk egysoros vonalban –, és köszönés helyett azt kérdezte: mi a vers? No erre köpni-nyelni nem tudtunk, nemhogy válaszolni. Néztünk hát balra, néztünk jobbra, de leginkább a cipőnk orrát bámultuk az asztal alatt. Ránézni nem mertünk nagy tudatlanságunkban, meg aztán – tisztesség ne essék szólván – nem is volt olyan kellemes látvány. Így telt el egy perc, öt perc, tíz és még nem is tudom hány perc. Mindenki leszegett fejjel hallgatott. Ő, úgy negyven centire tőlünk, tenyérbe támasztott nem szép arccal, szintén némán bámult ránk. Egyenesen bele a képünkbe. Nem kímélt bennünket. Nem szólalt meg, nem tett fel újabb kérdést, semmi módon nem segített. Nézett, tüntetően és agresszívan, szótlánul.

Ilyenkor, amikor megáll az idő és a csend már elviselhetetlen, mindig megtörik valaki. Már nem tudom, ki volt, de természetesen, hülyeséget mondott. És akkor kiült a diadalvigyor a pedagógus nem szép arcára. Tudta, hogy az áldozat önként és dalolva besétált a csapdába.

A kivégzése már rutinszerű volt és érdektelen.

Horror a szemináriumon

Az ország legelső egyetemének nehéz ám a dolga. Mindig meg kell felelnie a nagy elődöknek meg önnön hagyományainak. Vannak azonban olyan hagyományok is, amelyeknek nem kell megfelelni, mégis kár lenne róluk megfeledkezni.

Igaz ez a pesti bölcsészkar Pesti Barnabás utcai korszakára is, amelyhez engem kiváltképp bensőséges viszony fűz. Sokszor álmodtam régebben róla, általában rémálom volt, mert mindig eltévedtem benne. Ám akármilyen zezugos épület is, együtt volt benne a Kar. Mindenki ismert még mindenkit, és mindenki köszönt a liftben a másíknak. Nyomós oka lehet annak, hogy immár harmincöt éve szolgálom az intézményt.

És mindenki mindenről mindent tudott. Ismertük az akadémiakust, akihez a jelesért miniszoknyában mentek a lányok, fel a létrán egészen a legfelső polcig, hiszen épp ott akadt mindig egy sürgős belenézni való. Vagy a docenst, aki előtt jogos ijedtségükben kulcsra zárták a szobájukat a kolléganők, a professzort, akinek a köszöntését

ugyanők kizárólag csak hosszú ujjú blúzban voltak hajlandók fogadni (ugyanis mindig hónaljig nyálazva csókolt nekik kezét), a düllöngélő kollégát, aki a folyosón hol ennek, hol annak a falnak csapódott, függően attól, hogy melyik oldalon közelített egy csinos hallgatónő.

És persze értesültünk a talpig kondomba öltözött nagysága históriájáról is. Az úgy történt, hogy a Váci utcán békésen és főleg gyanútlanul sétált tetszetős nyári ruhájában a fiatalnak már nagy jó indulattal sem nevezhető hölgy, amikor az egyetem második (de lehet, hogy harmadik) emeletéről a nyakába ömlött egy vödör – nem víz, hanem szemét. Annak is a méltatlanabb fajtájából. Érthető, ha felháborodásában azonnal a dékánhoz rohant, a földszinten és magasföldszinten át egészen az első emeletig, így aztán jó páran megcsodálhatták gazdagon felékesített öltözetét. Ami gyakorlatilag nem volt más, mint nem originál kiszerezésű – magyarul: használt – óvszerek halmaza, mintegy karácsonyfadíszekként fityegve hajkoronájától egészen a topánkájáig.

Ebbe a környezetbe teljesen beleillett kedvenc tanárom, Sváb Jenő.

Később sokat kérdeztem kollégáit, de váltig állították, hogy teljesen normális volt. Nekünk erről megoszlott a véleményünk.

Egyszer a félév végi jegyosztáskor megkérdezte tőlünk, akarjuk-e hogy differenciáljon. Csak azért érdeklődik, nehogy sértődés legyen belőle – tette még hozzá. Amikor ugyanis a múlt évben differenciált, valahogy nem minden diák öröme tűnt őszintének. Pedig ő csak annyit tett, hogy egyik csoportban mindenkinek ötöst, a másikban mindenkinek négyest adott.

Máskor fegyvertörténetre került az órán a szó – teljesen véletlenszerűen, mert Sváb tanár úr nem ragaszkodott kötött óravázlathoz, mondhatni másfél órán át szabadon csapongott. A pisztolyokról eszébe jutott annak egy kiváló szakértője, akit valójában a felesége ismert, de már meghalt. Nem a szakértő, hanem a felesége.

E közlése teljesen váratlanul ért bennünket, de azért igyekeztünk a tőlünk telhető részvételtjes tekintettel az asztal alá bámulni. Ám Jenő nem kímélte a szemináriumot. Elmondta, hogy egy nap későn ért haza és feleségét már ágyban találta. Nem is szólt hozzá, nem akarván zavarni, hisz biztosan nehéz napja volt. Reggel aztán korán elment az uszodába, s mire este megérkezett, a neje ismét az ágyban feküdt. Empatikus lélekként egy pillanatra beléhasított, hogy bizony szegény feleségének ilyen lehet az egész hete, így hát jobbnak látta

nyugton hagyni. Másnap ismét korán távozott, és este későn érkezett, élete párjának pedig megint szörnyű 24 órája volt... Ne szépítsük és ne is feszítsük tovább a húrt: tanárunk három napig feküdt a felesége mellett mire rájött, hogy meghalt.

Horror a tanórán? Lehet, hogy az egész igaz sem volt, de az biztos, hogy elhangzott. Annyi év után már nem tudok rájönni arra, hogy mi végre hazudott – vagy, ami még rosszabb, mondott igazat.

Es mégis, őt jobban kedveltük, mint rivális kollégáját, aki némi szereptévesztésben szenvedve a katedrát pulpitusnak tekintette, és állandóan gyűjtő hangon szónokolt.

Sváb Jenő az élet kisebb-nagyobb dolgairól beszélt – jó, időnként a halálról is –, olykor a történelemről, néha sajátmagáról, a leggyakrabban látszólag összefüggéstelenül, de érződött, hogy valamiféle útravalót próbál adni az életre.

Ma is úgy gondolom, hogy egy történelemtanár inkább legyen jó szándékú órült, mint tehetséges hordószónok.

Mese a „burzsoá objektivitásról”

Tanáraink generációját nagyon megtiporta a történelem. Azok a bizonyos 50-es évek. A baj azonban nem járt egyedül: nekik még a háborúból is kijutott. S ha mindez nem lenne elég, ráadásul a történészszakmát választották.

Gonosz egy mesterséget. A történész, úgy tartják, bölcs ember. Az a dolga, hogy a múltat fürkésze, s bármennyire tehetségtelen is, ha akarja, ha nem, ennek során előbb-utóbb néhány érvényes következtetésre jut a jelentet illetően. És akkor történik meg vele, ami a klasszikus viccben az egyszeri külföldivel:

„Két rendőr áll az utcasarkon. Odalép hozzájuk egy turista és megkérdezi: Sprechen Sie deutsch? Nincs válasz. Kisvártatva: Do you speak English? Megint semmi. Ám az idegen nem adja fel: Parlez vous français? A rendőrök bambán néznek. Emberünk ismét nekirugaszkodik: Vi govoritye po russzki? Miután továbbra sincs válasz, felteszi ugyanezt a kérdést még pár nyelven, a közegek, ha belefeszülnek sem értik, ezért dolgavégezetlen távozik. Áll a két rendőr tovább, és az egyik elismerően megjegyzi:

– Azért az nem semmi, hogy valaki ennyi nyelven beszél!

Mire a másik.

– És mire ment vele?!”

És mire megy egy historikus a tudásával, ki hallgat rá, de legalább a saját életében hogyan kerülheti el a történelmi buktatókat? Gyanítom, hogy sehogy.

A neves Kelet-Európa-történész mindenesetre nem úszta meg. Történt pedig mindez úgy, hogy a menzán gyanútlanul megosztotta szakfordítói kétségeit egyik kollégájával. Pechjére megjegyzése a szovjet történettudomány vezető akadémikusa, Borisz Grekov egy – igaz, középkori témájú – munkájára vonatkozott. Besúgták, feljelentették, majd rövid úton kirúgták a pártból. Ma már viccesnek tűnő módon úgy, hogy filológiaiilag nézve elismerték igazát, hiszen a verdikt professzorom „objektivitásáról” szólt. Csakhogy elé biggyesztették még a „burzsoá” jelzőt is.

Szerencse a szerencsétlenségben, hogy speciel személyesen is ismerte az előbb említett Grekov akadémikust, és amikor munkahelyén, az Akadémia Történettudományi Intézetében éppen a szocialista munkaverseny bevezetésén törték a fejüket a tudósok, őt kérték fel: írna levelet a szovjet történészfőnöknek útmutatás végett. A történet így hepienddel zárult. Őt nem bocsátották el, a magyarok meg megtudhatták, hogyan kell ezentúl helytállniuk a történészfronton. Közben pedig hősünk még az autószerelő-mesterséget is kitanulta. Biztos, ami biztos.

Nem lett rá szüksége, mert 1956-ban végleg rámosolygott a szerencse. Főnökét halálra sebezte egy eltévedt golyó, egy másik kollégát meg fenékbe lőttek, amikor az ELTE delegációja petíciót vitt a Pártközpontba. Igazság szerint minderre már a visszafelé úton került sor, de a lényegen ez mit sem változtat: a tanszékvezetői állás hirtelen megüresedett. Megint csak nincs jelentősége, de 1956 decemberének elején épp az a kolléga javasolta vezetői megbízatását, aki korábban kirúgatta őt a pártból. A farba lőtt ember, akinek szerencsére a sérülése nem volt olyan súlyos, hogy részt ne vegyen a Kar e történelmi jelentőségű ülésén.

Jöttek a jobb évek, de a nagy egzisztenciális ütés, ahogy szaknyelven mondják, örökre „benne maradt” az új tanszékvezetőben. Ő, aki a régi jó „polgári” történettudományon nevelkedett, továbbra is mondta a „marxista” gyorstalpalókon elsajátított, „az alap meghatározza a felépítményt” típusú közhelyeket, de leginkább anekdotázott. Volt miről, mert igen színes életet élt. Tanult Bécsben

és Párizsban, dolgozott a háború előtti Isztambulban és a háború utáni Moszkvában, szolgált magyar hadapród őrmesterként és szovjet hadosztálytolmácsként. Beszél vagy tucat nyelvet. Tőle értesültem például arról, hogy 45–46-ban a moszkvai hölgyek néme-lyike igen szolgálatkésznek tudott bizonyulni egy pár nejlon harisnyáért cserében. A történelmi intimitásokról azonban mindvégig hallgatott.

E korpulens embert aligha szívbetegsége akadályozta abban, hogy az orosz történelem „titkaiba” is beavasson. Amúgy nem retent meg a kihívásoktól vagy a felzaklató látványtól sem. Magam voltam tanúja annak, hogy saját kezűleg hajlítgatta vissza a pléh fedőlemezt a II. emeleti férfi WC falán, miután a perverz lukfúrók azt felgyúrték, kendőzetlen áttekintést nyitva így a női mellékhelyiség irányába.

Másról lehetett szó. Ez a korosztály túl későn született ahhoz, hogy megússza a Rákosi-rendszert és túl korán, hogy higgyen a kádári „olvadásban”. Súlyos örökséget cipeltek és sosem szabadulhattak meg igazán tőle.

Galacsinok a zárban

Élt egy olyan történészgeneráció is, amely szép, új reményekkel telten maga ölelte keblére a dogmatikus szemléletet. Sok és komplex oka volt erre. A legtöbbjük hittelt hitte, hogy egy igazságosabb világ bajnokaként ő is fontos missziót tölt be, amelynek egyik legfontosabb előfeltétele, hogy mindennek pusztulnia kell, ami a régi, avított és velejéig igazágtalan rendhez tapad. A karrieristákkal, köpönyegforgatókkal, átállókkal és árulókkal most nem foglalkoznék. Hiszen akadtak szép számmal őszinték is, akik még akkor is ragaszkodtak az „eszméhez”, amikor az már rég kimutatta a foga fehérjét és hasznot sem hozott képviselőjének, inkább csak lesajnálást vagy megvetést.

Egy ilyen tragikus tanáregyéniség tanított engem is.

A nálam idősebbek istenítették, legendákat meséltek arról, hogy óráin a padlón ültek, a csilláron lógtak, annyian voltak. A 70-es években azonban már csak a legelvetemültebbek jártak hozzá, és

azok is megbánták, mint a kutya, aki hetet kölykezett. Nem ismert pardont vonalasságban. Egyszer egy lány például azért rohant ki sírva a szemináriumáról, mert ama banális megállapítása, mely szerint a szovjet személygépkocsi-gyártás lemaradt az amerikai mögött, dühödt kritikát váltott ki professzorunkból. Kezdő tanársegédként én is megkaptam tőle, hogy a Horthy-fasizmus és az akkori nyugatnémet imperializmus szekértolója vagyok. Persze, csak „objektíve” és „sajnálatos módon”. Nem állítom, hogy 1980-ban annyira kellemes lett volna ilyen bélyeggel a homlokon a városban szaladgálni, ugyanakkor hazudnék, ha azt mondanám, hogy bármi károm származott volna belőle.

Ez a rendkívüli munkabírású, nagy tudású, eredetileg lebilincselő előadó a szemem láttára ment tönkre. Évekig annyit dolgozott, hogy este gyakran észre sem vette, hogy az épületet bezárták. Ilyenkor kiáltozására a Bölcs Bagoly étterem vécés nénije ugrasztotta a portást, aki tűzoltólétrán menekítette őt le a második emeletről. Mesélik, hogy disszertációját kisteherautón vitette be az Akadémiára, oly sok kötetből állt. (Állítólag ez után az eset után maximálták a nagydoktorik terjedelmét.) Tanári szobájában akkora könyvmennyiséget halmozott fel, hogy – nemrég leltem rá az egyetemi levéltárban az erre utaló dokumentumra – a tanszékvezető az irodát statikailag közveszélyesnek minősítette.

Amúgy a helyiség a körülményekhez képest komfortosnak volt nevezhető, gyakran ott is aludt, amikor már túl késő volt bárkit is riasztani. Végül is a szobában elhelyezett kereveten le lehetett pihenni, az előtérben lévő mosdókagylóban pedig a legszükségesebbek elvégezhetőek voltak. A problémát nem is ez, hanem a szomszédos irodát használó kolléga okozta. Pusztá létével. Korán idősződő és egyre betegbb professzorunk ugyanis már jócskán szórakozott is volt, ezért gyakran előfordult, hogy a közös bejárati ajtót a fiatalabb adjunktusra zárta. Volt ilyenkor aztán Frédi-féle dörömbölés, futás a portára a takarítónő tartalék kulcscsomójáért, olykor lakatosért, ingyen cirkuszt kínálva a folyosón asszisztáló hallgatóknak

Ennél már csak azt élvezték jobban, amikor a sértett fél úgy orvosolta a bajt, hogy gondosan betömködte a zárat, alkalmatlanná téve ily módon az üzemszerű működésre. Professzorunk azonban nemhiába volt a régi gárdából való, keményebb fából faragták őt ahhoz, hogy holmi papírgalacsinokkal el lehessen tántorítani. Buzgón kipiszkálgatta hát őket egy tollszárral. Egy végét nem érő, néma

küzdelem vette ezzel kezdetét. A kolléga délután betömött, a mi hősiünk reggel kipiszkált. Diákjaink legnagyobb örömeire és nem szűnő érdeklődésétől kísérve.

Az utolsó években az ingei és ádámcsutkája egyre nagyobbak lettek, az öltöny vészesen lötyögni kezdett rajta és a cipői is mintha két számmal megnőttek volna. A lassú kór szellemét jó két évtizeddel a halála előtt támadta meg, amikor elvtársai betiltották a könyvét. Pedig a kor viszonyai között korrekt munka volt. Ő ebből azt a következtetést vonta le, hogy valamit rosszul értelmzett, és igyekezett még lojálisabb lenni, szovjetebb a szovjetnél is. Egyre nagyobb ellen-szélben, de egyre keményebben tartva álláspontját.

1990 táján aztán a fizikai betegség is elhatalmasodott rajta. Nem nagyon küzdött ellene. A rendszerváltozás már túl sok volt neki. Azt már nem élhette túl.

A névrokonok

Egyiküket végzős, a szakdolgozatát gőzerővel író hallgatóként ismertem már előzőleg a szakirodalomból, ezért örültem, hogy tan-székvezetőm kérésére pár napig kalauzolhattam Budapesten. Ne szépítsük: az elsőrangú középkorász tele volt politikai előítéletekkel. Amúgy az orosz központosításról vagy városokról írt könyveiben a sematikus történetírás ellen bátran harcolt, de nálunk nem tudta túl tenni magát rossz érzésein. Állandóan 1956-ról faggatott és arról, hogy vajon a mi egyetemünkön ki volt „ellenforradalmár”. Én ilyeneket ugyan nem tudtam megnevezni – őszintén szólva, mi akkoriban nem ennek alapján mértük tanárainkat –, ő mégis szívesen mesélt nekem az orosz történelemről. Még Sztálánáról, Sztálin lányáról is, akivel egy osztályba járt. Gyaníthatóan nyomasztó frontharcos élményei is közrejátszhattak abban, hogy alig-alig mozdult ki a Thököly úti szállásról, s ha igen, akkor is csak a közeli presszóig jutott el. Néhány nap múlva már annyira idegenül érezte magát, hogy amikor egyik reggel érte mentem, a portás rögtön közölte: a professzor úr szemlátomást gyengélkedik. Rossz elő-érzettel kopogtattam hát ajtaján. Nem is jött válasz, többszöri kíséreltezősemre sem. Benyitottam hát, és valószerűtlen látvány fogadott:

a tarkopasz idős ember egy óriási méretű fekete klottgatyában a csupa Pravdával leterített ágyon békésen hortyogott.

Az utat, amely innen megbízóm hivatali szobájáig vezetett, nem részletezném. Egy biztos: a 7-es buszról le kellett szállnunk és gyalog mennünk az egyetemig, mert a csuklós részben valamiféle bezártságérzés keríthette hatalmába és németül kiabálta: Engedjenek ki!

A vele való találkozásom maradandó nyomot hagyott bennem. Ugyanis több dolgot megtanultam. Először is, hogy a háború vele él az emberrel, a borzalmi beleivódnak a zsigerekbe. Szocializmus ide, békés egymás mellett élés oda, ennek a generációnak mi bizony ellenségek maradtunk. Másodszer: egy szovjet ember ellenséges környezetben kőkemény szilárdsággal tartja magát. Ezért takarta le a lepedőjét újságpapírral. Nehogy az ellenség leleplezze gyengeségét, ha rosszul érezné magát. És ezért nem írt alá semmilyen együttműködési papírt a tanszéken, csak ült szálfegyenesen, mert pontosan tudta, hogy az adott reggelen korlátozottá vált az ítélőképessége.

Ő már nem érte meg a rendszerváltást, névrokona azonban éppen akkor ért karrierje csúcsára. Persze az ő nevét is régtől ismerem, az egyik könyvéről még írtam is annak idején egy nem túl hízelgő bírálatot. Voltak is rossz érzéseim emiatt, amikor a 90-es évek végén meglátogattam az általa vezetett intézetben. Főlegesen aggódtam. Egy Pjotr Csaadajev kinézetű, bár korosabb és rendkívüli frissességű, kifogástalan idős úr fogadott. Különösen a szeme fűrkészett intenzíven, lélekbe hatolóan és vélhetőleg megnyugtató eredményre jutván, mert innentől kezdve, immár tizenöt éve nagyon korrekt kapcsolat fűz bennünket össze. Mely jó viszonyból a magyar ruszisztika sem keveset profitált.

Nem irigylem a szovjet korszakban szocializálódott, de 1990 után is aktív orosz történészeket. Mindenkinek volt ugyanis valamelyes előélete, amelyet nem lehetett meg nem történné tenni. A tisztességesebbje nem is igyekezett. Közéjük tartozott Andrej Nyikolajevics, akinek nem is állt volna ez túl jól, hiszen amellet, hogy a történetművészekhez tartozott, fontos állást töltött be a Szovjetunióban nagy hatalmú Állami Könyvkiadói Hivatalban. Meghallván és megértvén azonban az „új idők szavát”, a jelicini kvázi liberális időszakban akadémiai intézményét modern menedzserként kezdte igazgatni és sikerrel konszolidálta. Ekkor a vélemények, nézetek, koncepciók sokasága volt ott jelen – magam is részt vettem ilyen vitájakon, ahol

régiek és újak nem kímélték egymást, ám mégis békésen éltek egymás mellett.

A putyini korszakban ez megváltozott. Meghatározóvá vált az ún. civilizációs teória, és az állam szerepe is egyre jobban felértékelődött az utólagos történelemmagyarázatban. Több kolléga fellázadt ez ellen, de még inkább az általuk autoriternek mondott vezetői stílus ellen, ezért távoztak vagy távozásra kényszerültek az intézetből, majd az utolsó években a nyílt rágalalmazástól sem visszariadó módon igyekeztek távozásra bírni volt igazgatójukat is. Erre végül nyolcvanéves korában került sor. Kell ahhoz ismerni az orosz viszonyokat, hogy megértsük, miért ragaszkodik valaki oly hosszan besostásához. Andrej Szaharov kemény és tapasztalt harcos volt, így sokáig tartotta magát, bár a végjátékot megspórolhatta volna.

Teniszben szintén becsülettel helytállt, közel a hetvenhez is, amikor utoljára játszottunk. Ha rontott, mindig udvariasan bocsánatot kért. Az élet más területein ez bizonyly a gyengeség jele lett volna.

Egy történész, aki kozák

Őt tartottam a legtöbbre a szovjet történészek közül. Akár egy gyerek. Az első volt, akit személyesen megismertem, és azonnal isteníteni kezdtem. De legalábbis mérhetetlenül imponált nekem.

Egy nyári csereüdültetés során keveredtem a tanszékére, mivel nem sokkal azelőtt a kezembe került frissen megjelent könyve. Nagy viharokat kavart az akkori történettudományban, mert megkérdőjelezte az ősi Oroszország feudális jellegéről szóló uralkodó szovjet felfogást, kiváltva ezzel a hivatalos történetírás haragját. Valahogy én is rögtön ráéreztem erre, és lenyűgözött az intellektuális bátorsága, amely – homályosan már ezt is sejtettem – egyszersmind egzisztenciális kockázatokkal járt. Fel-alá jártunk a Kar emeleti hosszú folyosóján, ő pedig lelkesen ecsetelte forradalmi koncepcióját az ismeretlen és tudatlan – bár kétségkívül érdeklődő – külföldi diáknak. Dús fekete haja, az óorosz mondabeli hősökre emlékeztető göndör szakálla vizuálisan is hitelessé tette a jelenséget, amely erőt, energiát, hitet és elszántságot sugárzott.

A késő szovjet állapotokat jellemzi, hogy ez a fiatal, a harmincas

éveinek vége felé járó történész, aki annyira felbőszítette a moszkvai akadémiai köröket, néhány éven belül a leningrádi Történeti Fakultás dékánja lett. Legközelebbi találkozásunkkor már ebben a minőségében fogadott mint konkurens kollégája levelező aspiránsát. Ám ez őt a legkevésbé sem zavarta, beszélgetéseink ugyanúgy folytatódtak. Egy alkalommal még otthonába is meghívott.

Egyszerű szovjet lakótelepi lakásban élt fiatal feleségével és helyes kislányával. Zakó, mellény és nyakkendő nélkül, egy kockás flanelingben semmi dékáni nem volt benne, a közöttünk lévő nagy kor- és rangkülönbség egy pillanatig sem érződött. Oldottan, fesztelenül, szinte családiasan üldögéltünk az asztal körül és eszegettünk, iszogattunk, beszélgettünk jóízűen. A kubáni kozák és a pesti első generációs külkereskedő fia. Elmesélte, mennyire rosszul érezte magát Koppenhágában, nem tudta a nyelvet, nem volt egy fityinge sem, mit kezdjen hát a csillogó nyugati világgal?!

Aspiránsügyeim előrehaladtával egyre több lett a bürokratikus elintéznivaló, ezért érintkezéseink egyre inkább a hivatalos ügyekre korlátozódtak, de mindig minden támogatást megkaptam tőle. Egyik ilyen találkozásunk éppen az akkortájt gyors egymásutániságban elhalálozó szovjet pártfőtitkárok egyikének temetésére esett. Hivatali szobájában ülve a hangulat nem annyira gyászos, mint inkább feszült volt, ugyanis a közintézményekben kötelezően nézni kellett a szertartást, és az egyetemi készülék csak hangot adott, képet nem. Végül nagy nehezen bejött a kép is, ekkor a hangot levettük és végre beszélgetni kezdhettünk *volna* közös dolgainkról. Betoppant ugyanis egy idős, ősz szakállú professzor, aki hosszasan exkuzálta magát, hogy betegsége miatt nem tudott részt venni a legutóbbi értekezleten. „Rendben – rivallt rá beszélgetőtársam –, de többé ez ne forduljon elő!” Engem nagyon meglepett a jelenet, ugyanis Magyarországon akkor már rég nem volt divat öreg tudósokat sarokba térdepeltetni. Kérdően néztem tehát rá. „Ezekkel csak Sztálin furkósbotjával lehet bánni” – mondta, és a maga részéről lezárta a kérdést.

Tiltakozhattam is volna, de nem tettem, mert történetfilozófiai síkon nekem is voltak elképzeléseim az orosz autokrácia hagyományairól és működési törvényszerűségeiről. Nemsokára megvédtem disszertációm, békében távoztam Leningrádból, majd hosszú évekig nem találkoztunk. Erre az időre esett a rendszerváltás Oroszországban. Hírek jöttek, hogy dékán barátom nemigen találja a helyét a megváltozott világban. Konfliktusba került az új hatalmat

képviselő egyetemi rektorral, nem értett sem a szelíd rábeszélésből, sem a durva fenyegetésből, a Kart továbbra is a régi módon és szellemenben vezette. Végül közeli tanítványai puccsolták meg felsőbb sugalmazásra. Lám, az öreg harcos nem változik – gondoltam, és örültem, amikor jó tíz év után újra láthattam. Régi barátok meghitt beszélgetése volt ez, őszinte vallomás a jecini neoliberais katasztrófáról, az egyenlőtlen küzdelemről ellene, meg az elvek melletti kitartásról és emberi ámulásokról. Majd a hosszú diskurálás végén megajándékozott legújabb kötetével.

A kis könyvecskében addigi szakterületétől ezer évnire elrugaszkodva, az októberi forradalomról írt. Arról, hogy az a zsidószabadkőműves összeesküvés műve. Majd újabb – immár vaskosabb – munkákban ezt az újszerűnek egyáltalán nem nevezhető ötletet kiterjesztette az egész orosz történelemre, felmagasztalva Sztálin mellett még Félelmetes Iván cárt is.

Lehet, hogy 1982-ben mégiscsak tiltakoznom kellett volna a generalisszimusz furkósbotja ellen? Lehet, hogy úgy megspóroltam volna egy csalódást – és egy barátot? Most megint vagy tizenöt éve nincs hírünk egymásról. Félek, hogy ez már így is marad. De valami rossz érzés mégis szorítja gyomromat.

Halk szavú szovjet professzor

„Volt egyszer egy halk szavú szovjet professzor, aki sosem tekintélyelvi alapon, hanem mindig a dokumentumokra és tanítványai észére apellálva, őket partnerként elfogadva, a szokásos tanári kompetenciákon messze felül emelkedve kutatói tartást és tudói tisztességet tanított. A szovjet korszakban is őrizte a forradalom előtti értelmiségi lángot, élő példaként bizonyítva hallgatóinak, hogy a Szovjetunióban sem lehetetlen a tudományt tisztességesen szolgálni és még ráadásul tisztességes embernek is maradni. Ezzel egyszersmind a posztszovjet historikusok, de tágabb értelemben az egész mai orosz értelmiség is sokat köszönhet neki: az új generációkat megóvjá attól, hogy megfosszák magukat közvetlen előtörténetüktől, hogy hetven évet egyszerűen csak kiszórjanak a történelem szemetesládájába.”

Ez a hagiografikus ízű értékelés tőlem származik és volt aspiráns vezetőmről, Ruszlan Szkrinnyikovról szól. Egy szakcikkből való, amelynek ugyan buzgón igyekeztem szétfeszíteni a műfaji határait, de amely mégiscsak kizárja a bevallottan szubjektív elemeket. Ruszlan Grigorjevics ugyanis nem csak ennyi volt.

Ő volt az az ember is, aki mindig meghívott otthonába, ha a szombat Leningrádban köszöntött rám. Orosz volt, nem zsidó, tán még hívő pravoszláv is, de a szombat számára a családot jelentette. Értette-érezte annak hiányát is, az idegenben, szeretteitől távol lévő másik ember magányát. Nem kerített ennek nagy feneket, nem volt ebben semmi ünnepélyesség, felesleges verbalitás. Felesége, ez a nagyregényekből ismert gyámolító orosz asszonytípus, Ligyija Nyikolajevna főzött nekünk, megebédeltünk, ezalatt kamaszgyerekei szégyenlősen szobájukba húzódtak, majd dolgozószobájába vonultunk és beszélgettünk. Mindig a szakmáról. És mindig gyümölcsle, sosem alkohol mellett.

Nem a sztereotípiákból ismert orosz férfi volt. Ha Magyarországra jött – márpedig sokszor hívtam –, akkor mindig kását keresett, annak híján valami halfélét. Vodkát, sört, de még kvászt sem fogyasztott soha. Az evilági örömök nem vonzották. Aszkétikus emberként az örökkévalóságnak dolgozott. Az egyetlen általam ismert szenvedélye a könyvírás volt. Hihetetlen mennyiségű könyvet publikált, szerette őket, attól sem riadt vissza, hogy ugyanazt a témát többször is megírja, a legkülönbözőbb műfajokban.

Legendás, szinte már feszenzésre kényszerítő szerénysége csak egy-egy újabb kötete esetén változott sóvárgó vággyá: igen ambicionálta ugyanis, hogy műveit a lehető legtöbb nyelvre lefordítsák, büszkén mutogatta az idegen nyelvű kiadásokat és ezzel szelíden presszionált is engem. Végül két könyvét sikerült megjelentetni Magyarországon.

A három évtizednyi ismeretség alatt közel kerültem hozzá, de mégsem eléggé. Szemérmes ember lévén, nem engedte érzelmeit a felszínre. Egyszer sem ölelt például meg, pedig az oroszoknál a miénknél felszínesebb kapcsolat is elég jogcím arra, hogy az embert legalább háromszor arcon csókolják. E tekintetben inkább az európai viselkedésmintát követte, amúgy is európai értékeket vallott. Kerülte ugyanakkor a konfliktusokat, távol tartotta magát a munkahelyi intrikáktól, sosem akart semmilyen főnök lenni, nem szenvedett rangkórságban, bár azt például nagy megtiszteltetésnek vette, hogy szovjet írószövetségi tag lehetett.

Mindazonáltal volt benne valami keleties vonás is. Irtózott a nyílt konfrontációtól, oly mértékben tartotta tiszteletben a másik – lett légyen az a diákja – integritását, hogy kritikáját mindig az elismerés sztaniolpapírjába csomagolta. Kis kezű, kis termetű, dús hajú ősz tudós volt. Zenét kedvelő és művelő, lágy és finom ember, aki óvakodott attól, hogy direkt módon hozza a másik tudomására esetleges negatív véleményét, vagy hogy közvetlenül előhozakodjon valami kéréssel. Kicsit köhécselve, időnként még a kezét is tördelve, hihetetlen hosszú körmondatok és áttételek után bökte ki végül, amit akart. Talán még japán módra enyhén meg is hajolt.

Egy időben minden nekem írt levelébe beletett egy régi magyar bélyegét. Családi örökségként maradt rá a nagy gyűjtemény. Aztán beütött az 1998-as orosz pénzügyi krach, amely az amúgy is sovány orosz középosztályt teljesen tönkretette. A régóta szívproblémákkal küszködő Ruszlan Grigorjevics sem volt kivétel. Finom célzást tett arra, hogy eladná a „családi ékszer”. Innen gondoltam, hogy baj van. Hogy mekkora nagy a baj, azt nem is sejthettem. A világhírű orosz tudóst saját háza előtt kirabolták és majdnem halálra verték. Szívrohamot kapott, amelyet már soha nem hevert ki. Az utolsó években csak e-mailen érintkeztünk, úgy is egyre ritkábban, majd egyáltalán nem válaszolt. Felesége már sok éve meghalt, gyerekei külföldön próbáltak szerencsét, a telefonkagylót egy idegen női hang vette fel és tette le. Nem sokkal halála előtt mégis tudtam vele pár szót váltani, de már két perc után megszakadt a vonal.

Nyolcvanadik születésnapját régi tanítványai emlékkötettel ünnepelték. Én lehettem a szerkesztője.

Egy orosz européer

Negyedszázada annak, hogy fiatal ruszistaként pár órát kísérhettem Dmitrij Lihacsovot Budapesten. Meglátogattunk pár boltot is – mindenáron egy végiggombolós mellényt szeretett volna vásárolni feleségének. Ez nem volt nagyon egyszerű dolog a viszonylag nagy méret miatt, de elég könnyen megoldottuk, amin Dmitrij Szergejevics szerfelett csodálkozott – hiába, a szovjet üzletekhez volt szokva. Aztán betértünk az akkor még működő és nagy népszerűségnek

örvendő Bajkál étterembe és szoljánkát ettünk, miközben I. Péterről beszélgettünk.

Én természetesen akkor már olvastam pár könyvét – elsősorban is a magyarul megjelent *Oroszország kultúrája a reneszánsz hajnalán* címűt –, ezért elég előítéletesen hallgattam őt. Mindenki tudja ugyanis, hogy Oroszországban nem volt reneszánsz, hogy lehet akkor előreneszánshról beszélni és ily módon az orosz múltat szépíteni! Leveskanalazás közben fejtette ki nekem, hogy „Oroszországban a fejlődés természetes kerete az autokratikus rendszer”. Nos, meg kell mondanom, ifjú demokrataként ezt sem túl nagy empátiával hallgattam. Péterről beszél, de valójában Gorbacsovot legitimálja – tértem napirendre a kérdés fölött –, és jó ideig ebben is maradtam magammal.

Teltek az évek. Újraolvastam régi dolgokat, hozzájuk olvastam újakat. Megismerkedtem Dmitrij Szergejevics életével. Hallottam ugyan róla meséket, híreszteléseket addig is eleget. Hogy a brezsnyevi érában a saját liftjében verték félholtra a KGB-sek, hogy megjárta a Gulagot, hogy ahogy annyi leningrádi sorstársa, egyszerre volt a nagy honvédő háború hőse és áldozata.

Csakhogy a legendák igazaknak bizonyultak. Dmitrij Lihacsov akadémikus maga volt a legenda.

Innentől kezdve a rejtély számomra az lett, hogy ilyen tragédiák árnyékában és zord körülmények közepette, hogy vált Dmitrij Lihacsovból elsőrangú tudós, orosz és külföldi akadémia tagja, a régi orosz kultúra legavatottabb kutatója és népszerűsítője? Hogy maradt szovjet hazafi? Miért nem lett az üldözött másként gondolkodóból emigráns vagy disszidens? A titok valójában nagyon is egyszerűen megfejtendő: kulcsa az emberben keresendő.

Dmitrij Szergejevics Lihacsov az oly kevés 20. századi humanista egyike volt, aki mindig az embert kereste, kutasson bár a régi orosz kultúrában vagy az új orosz irodalomban, tájékozódjék bár az orosz régiségek vagy a szovjet valóság dolgai között. Béke, optimizmus, a jóba és szépbe vetett töretlen hit hatja át valamennyi művét és gesztusát. Ő az, aki az orosz kultúra történetében végérvényesen hidat vert a középkori és a modern kultúra között, úgy mutatta fel a régi értékeit, hogy ezzel nem támasztott kétségeket az újjal szemben, úgy volt a modernitás embere, hogy mélyen az orosz tradícióból eredezett. Nem volt se szlavofil, se nyugatos. Vagy egyszerre volt mindkettő, egymástól elválaszthatatlanul.

Lihacsov akadémikus számára az európai értékek örök értékek

voltak, soha nem kicsinyelte le őket és sohasem abszolutizálta azokat. Lihacsov akadémikus számára az „oroszság” is érték volt, mégpedig alapérték. Nem gondolta azonban, hogy azt valamiféle nagy-orosz birodalmi (ön)tudattól vagy bármiféle messianisztikus elhivatottságtól vezérelve „exportálni” kellene. Miközben büszkén vallotta orosznak magát, és egész élete arról szólt, hogy élő példájául szolgáljon annak: orosznak lenni büszkeség és dicsőség dolga. Lihacsov akadémikus számára az „orosz” és Európa sosem került szembe egymással. A kettő egymást feltételezte és gazdagította.

Volt egy ember egy – sok tekintetben okkal, de gyakran mégis igaztalanul – embertelennek mondott rendszerben, aki ember tudott maradni. Aki visszaadta a hazafiság hitelét, aki megtestesítette az értelmiségi ethoszt, aki mindvégig rendületlenül őrizte az orosz kultúra politikai rendszerektől független életet élő, minden sötétségen átragyogó lángját.

Az européer szovjet archetípusa volt. Mellesleg pedig a tanárom tanára.

P.S. Ismét eltelt három év, amióta a fenti sorokat írtam. Megint olvastam új dolgokat. Ezúttal az interneten, amelyen nemcsak a vírus, de kétségtelenül mindenféle információ is terjed. Például arról, hogy Dmitrij Lihacsov fiatalkorában antiszemita lett volna, mert 1928-ban a szovjet hatóságok megtalálták nála id. Henry Ford *A nemzetközi zsidó* című művét. Meg hogy érdemi kritika nélkül ismertette Lev Gumiljov egyik ultranacionalista (esetenként rasszista) könyvét. Hát jól néznék ki, ha a későbbi historiográfia engem sztálinista történésznek billogozna, csak azért, mert van Sztálin-kötet a könyvtáramban... De a lényeg: Lihacsov akadémikus műveiben nem lehet antiszemita szövegeket találni, és nem találkoztam olyan emberrel sem, aki tőle ilyen kijelentéseket hallott volna. Ennek élete műve mond ellent, az, hogy az erőszak, a gyűlöletkeltés, a népek és kultúrák közötti békétlenség elleni békés, ám engesztelhetetlen küzdelem szovjet apostola volt.

A naiv amerikai

Vidéki egyetemek nemcsak Magyarországon vannak. Ha valami provinciális, akkor az mindenhol provinciális. Ezt, mondjuk, éppen Amerikáról feltételeztem volna a legkevésbé. Hiába, fiatalember voltam még. Oda kellett menni, hogy elhiggye az ember.

Kalifornia dríming! It nevör réjnz in Kalifornia – ennyit mindenki tud kántálni a mi generációnkból, és ez épp elég is volt akkoriban motiváció gyanánt a nyeretlen adjunktus számára. Irány Los Angeles! Illetve: nem pont L. A., hanem a tőle vagy kétórányi hajtásra lévő kisváros, de sebjaj! Főiskola ott is van, igaz a szakmámhoz senki nem ért. A legideálisabb egy tanulmányút számára.

Az egészet Steve találta ki, az egyetlen a campuson, aki járt már Kelet-Európában. Ő hívott meg, ő kalauzolt végig (egész San Franciscóig), és ő volt az is, aki beengedett a házába. A college-ba viszont be se tettem a lábam – minek, kérdezte tőlem Steve ilyen praktikusán –, ám egy partin a városka (lakta vagy kétszázezer ember) valamennyi notabilitásával volt szerencsém megismerkedni. Az egyszerűség kedvéért úgy mutattak ott be, hogy az ember, aki Európából jött a Swissairrel, ami ugyan nem volt igaz, de rendkívüli respektust biztosított számomra – no meg vendéglátómnak. Érdekes alakok gyűltek össze, később találkoztam még velük a college melletti sörözőben is, ugyanolyan összetételben, épp csak a feleségek hiányoztak. A legemlékezetesebb figurának a fontoskodó pipás bizonyult, mert Európában egyszer ő is megfordult már, de persze Budapestről semmit sem hallott. Második találkánkon aztán saját jogon vívtam ki tekintélyt magamnak, ugyanis kiderült, hogy átugranék néhány napra Hawaiiira. (Ott is tanított egy kolléga. Hiába, kis szakma a miénk.) Kb. hatórányi repülőútra esik innen, Pesthez képest egy ugrás, de pont ugyanannyian vállalkoztak addig a nagy kalandra, mint ahányan az öreg kontinensre látogattak. Bezzeg amikor Sou (Steve felesége) cégének piknikjén kellett részt venni, akkor több száz kilométerről is „odahajtott” felnőtt fiúk az ingyen sörért és egy tál ételért.

Mindazonáltal Amerika számomra elsősorban a nagy éhséget jelentette. Két hétig éltem Steve-ék vendégszerető házában, permanens éhezésben. A fridsider mindig üres volt, a legközelebbi szupermarket vagy félórányi hajtásra. Vezetni pedig nem tudtam. A kör

bezárult. Volna, ha nem találja ki Steve mentőötletként a Las Vegas-i kiruccanást – elsősorban a maga és a Stanford Egyetem meglátogatását – döntően a vendége számára.

Steve ugyanis nagyon jó szándékú és csak egy kicsit naiv ember volt, közel a hatvanhoz (vagy már azon is túl). Akkoriban talán az egyetlen az egész Egyesült Államokban, aki egyszerre volt képes latin és óoroszl nyelvű forrásokat olvasni, mi több, autentikusan fordítani. Gyengéjét addig csak egyet ismertem: valamilyen oknál fogva szeretett Magyarországra járni.

És eljött a nagy nap. Steve elintézte – jó orosz referenciáimnak köszönhetően –, hogy meghívjanak a Stanfordin, tartanék egy előadást ottani aspiránsok számára. Ez nagy megtiszteltetésnek számított – nem is sejtettem mekkorának – egy fiatalember számára. Megbeszéltük, hogy az előadás kezdete előtt tizenöt perccel találkozzunk. Én persze legalább félórával azt megelőzően már ott voltam, izgatottan néztem a patinás angol egyetemre hajazó épületeket, a gyönyörű pázsitot, még a házba is bekukkantottam előzetesen, hogy ne akció közben ájuljak el a süppedő szőnyegektől a folyosón.

Hamar elröppent a plusz negyedóra, sőt mire észbe kaptam, a félóra is, de Steve sehol. Mobiltelefonon nem létezően akkoriban, nem maradt más választásom, mint egyedül bemenni az oroszlan barlangjába. Belépek hát a terembe: tizenöt udvariasan várakozó hallgató. Előttük tizenöt szívószál, tizenöt dzsússzal, tizenöt gondosan nylonba csomagolt szendvics. És mindebből egy tizenhatodik – éles eszemmel rögtön rájöttem, hogy nekem odakészítve. Steve porcióját azonban nem láttam, igaz, őt magát sem. Kb. félórával az előadás megkezdése után toppant be, tökrészezen. Mindenre rögtön fény derült. Elsőként az üresen tátongó fridzsider rejtélyére. Szegény vendéglátóm még csak nem is sejtette, hogy éhezem, mert neki a vodkás dzsúsz – ami kétségtelenül mindig rendelkezésre állt egy nagy kancsóban – untig elég tápláléknak bizonyult.

De Steve most izgalomban és idegességében nyúlt az italhoz. Neki, a kisvárosi főiskolai tanárnak saját jogon sosem volt esélye a nagy Stanfordin oktatni. Még csak egy nyomorult előadást sem tartani. Pedig jó szakember volt. Csak már öreg, vidéki és egy kicsit kaptos.

Akkortájt gyakran jártam egy magyar vidéki főiskolán. Ott is megvolt az Amerikát megjárt pipás ember, szintén szerették a kör-

nyék híres borát és meglehetősen éltek is vele, és szintén nagyon vágyták a fővárosban is megmutatni tehetségüket.

Csak Steve jó szándékú naivitása és latintudása hiányzott belőlük.

A szakma doyenje

A Stanfordinál tényleg csak egy ugrás a Berkeley. Az oroszszakma amerikai doyenje dolgozott ott nemrég bekövetkezett haláláig. Tankönyveiből egyetemisták generációi tanultak, 1951-es első monográfiája máig klasszikus a szakirodalomban. Nem lehetett nem meglátogatnom.

Tulajdonképpen nem tudom, mit is vártam tőle. Hogy rögvest keblére öleli a kelet-európai *no name* kollégát? Hogy majd pont nekem és előttem fejt meg az „orosz titkot”? Hogy érdemi választ ad provokatív kérdéseimre az orosz történelmet illetően?

Csak nézett figyelmesen a szemüvege mögül, kissé hidegen és nagyon távolságtartón. És hallgatott.

Pedig tudhattam volna, hogy mire számíthatok. Ahogy leszálltam a Los Angeles-i repülőtéren, már rosszat sejtettem. Az első amerikai, akit megpillantottam, ugyanis Reagen elnök volt. Egy hatalmas transzparensten a reptér bejárata felett. Ezt követő végzatúrám a beléptetésnél pedig csak a legvadabb seremetyevói kalandjaimmal volt egy napon említhető. Mit várhattam ezek után egy amerikai professzortól, aki ráadásul – orosz. Apja híres cári jogászprofesszor, anyja szintén orosz, író. Ő már emigrációban született, pár évvel a forradalom után, de idősen is őrizte kifogástalan oroszágát. Csak egy kicsit szárazabb, koppanós-pattogós orosz beszélt. Mintha egy hibernált pétervári professzor lépett volna elém az 1917 előtti időkből.

Valahogy kitöltöttem a rám szánt órát, de sok köszönet nem volt benne. Olyannyira forrt bennem az indulat, hogy kitarított egész Budapestre érkezésemig, és egy talpig önérzetes nyílt levelet írtam neki: osztaná meg velem legalább írásban gondolatait a nagy átalakító cárról. Nem tette.

Eltelt tíz esztendő. Önérzetem kopott meg vagy csak belátóbb lettem? Egy biztos, vettem egy nagy lélegzetet és meghívtam az első

általam szervezett nemzetközi konferenciára. Ő meg fogta magát – és átkelt hívásomra az óceánon. Aztán két év múlva is jött, és hozta a feleségét is. Közel nyolcvanévesen. Először már kész anyaggal lépett fel, másodszorra külön a mi kedvünkért írt egy nagyszabású dolgozatot. Határozott szöveg volt, keményen is adta elő, a vitában szintén a szigorú, tekintélyes tudós szólalt meg általa. Aki tudatában van önnön jelentőségének, egy pillanatra sem rombolja mítoszát és ezt elvárja fiatalabb kollégáitól is. Az élő klasszikus ugyanakkor egyáltalán nem volt szobatudós. Szerény öltönyében, ráadásul nyakendőben részt vett még a konferenciakiránduláson is – nem várt el semmiféle kivételezést a kora miatt, erősen húzva a lábát vitézül megmászta az egri várat. Aztán elmentek feleségével az Operába.

Két látogatása között én is elvetődtem még egyszer a campusára. Ez alkalommal nem az irodájában fogadott. Meghívott egy kávéra kedvenc helyén, közel az egyetemhez.

Egy kicsit, de csak egy nagyon kicsit megijedtem. Az ilyesmi tudniillik eddigi tapasztalataim szerint nem jó ómen Amerikában. Legutóbb egy dékánfajta ember invitált ebédelni a Stanford menzáján. Utólag bevallom, megörültem a meghívásnak, hiszen akkoriban még nem volt fölös valutája egy magamfajta egyetemi embernek. A korrekt étterem önkiszolgáló rendszerben működött. Meghívóm is fogott egy tálat, én is fogtam egyet. Majd ki-ki rátett azt, amit akart. Bennem élt még a kelet-európai szerénység (vagy élettertelenség?) és igen mértékletesen pakolgattam. Lássza ez az amerikai, hogy létezik még a magyar virtus, a magyar becsület, nem fogjuk csak úgy ütre-főre költeni a pénzét. És bölcsen döntöttem. Mire körülnéztem ugyanis a kasszánál, emberünk már nem volt sehol. Nem volt mit tenni, beletörődve kipengettem hát a pár dollárt, majd megpillantottam őt a korláton túl, ahogy elismerésre váróan integet. Jelezve, hogy nemcsak szerzett egy asztalt, de halált megvető bátorsággal foglalja is azt nekem, amíg oda nem érkezem.

Nos, Riasanovsky professzor – vagy ahogy én szólítottam: Nyikolaj Valentyinovics – ennyire azért nem lett amerikai. Tényleg meghívott. Szépen eszegettünk, iszogattunk és csak úgy beszélgettünk. Családról, szakmáról, politikáról. Mint két meghitt ismerős. Nemsokára először írt egy – nem is olyan jó – könyvemhez. A kedvemért még legendás tudományos szigorán is enyhített.

Egy évtized néha elröppen, mint egy pillanat. Máskor egy világ változik meg közben. Életem egyik ajándéka, hogy adtam még egy esélyt egy idős professzornak.

Am az is meglehet, hogy ő adta azt énnekem.

Elvtikém!

Életemből egy intenzív évtizedet a könyvkiadásra áldoztam. Kaoitikus egy szakma egy valamennyire is racionális elme számára. Tulajdonképpen ma sem értem piaci szabályait, és váltig csodálkozom azon, hogy nem omlott össze. Hogy áll még, az lehet persze csak csalóka látszat, mindenesetre ellentmond a józan észnek.

A bevételi oldalon könyvelem el azonban, hogy megismerhettem a régi idők néhány könyvszakmai mogulját. Mivel, papíron legalább is akkor még szocializmust írtunk, helyén valóbb talán, ha könyvnáboboknak hívom őket. Pista bá'-t egész bizonyosan.

Egyik vidéki városunk nagy nyomdáját vezette, már közel a nyugdíjhoz. Hősi idők voltak, a politikai fellazulás már megtörtént, a piac egyre öntörvényűbb módon működött, de álltak még – pontosabban utolsó óráikat élték – a „szocialista” cégek. Különféle trükkös módon – majd nemsokára anélkül – sok magánkiadó létezett, és bőszen igyekeztek kivágni a maguk kis szeletét a könyvpiaci tortából. Ám az állami vállalatok ott tornyosultak előttük nehezen leküzdhető akadályokként. Kellett is nekik a megrendelés, meg nem is. Valahogy snassz volt számukra mindenféle jöttment „vállalkozóval” üzletelni. Ezért aztán a határidők gyakran „megcsúsztak”, valahogy mindig akkor nem akadt elég papír, amikor a legjobban kellett volna, és akkor következett be a géptörés – univerzális szakszó ez a nyomdászoknál –, amikor az ünnepi könyvheti könyveket – kizáratás terhe mellett – le kellett a könyvterjesztőknek szállítani.

Egy szónak is száz a vége: Pista bá'-val ajánlatos volt jóban lenni. Apám lehetett volna, döbbenetes erőfölényben velem szemben – úgy százharminc kilót nyomott –, és messziről kiszúrta, hogy nemhogy az íves ofszetgépet nem tudom megkülönböztetni a rotációs nyomdagéptől, de ha nem figyelek rá, képes vagyok még az eselékert is nyesedéknak mondani. Szerintem jó ideig arra sem vette a fáradságot, hogy megjegyezze a nevemet, nemes egyszerűséggel csak „elvtikémnek” szólított, a bölcsészféle nyikhajok összefoglaló névén. Nagyon kellett hát igyekeznem.

Még Arthur Herzogot is levittük hozzá bemutatni. Pedig ő nem volt akárki: néhány évvel azelőttig első vonalbeli amerikai bestseller-író, akinek egy műve zajos filmsiker is lett. Ekkor azonban már nem futott olyan jól a szekér, ezért egy sporttáskával átruccant hozzánk a könyvével vendégségbe – úgysem tudtunk volna valutával fizetni.

Össze is törtük kezünk-lábunk, hogy a kedvében járjunk. Vittük a kocka Ladánkkal a magyar pusztára is, ami kidobott pénz volt, mert úgy átaludta az egész utat, hogy még az ékszíjszakadásra sem ébredt fel. Az egyetlen megjegyzés, amelyre az út menti csárdában méltatott, hogy igazán öntözhetnék a Hortobágyot. (Minduntalan beleszállt ugyanis a por a levesébe.)

Ráadásul Pista bá' sem mutatott különösebb lelkesedést a személye iránt, mindaddig, amíg ki nem derült, hogy ennek a vén hobó kinézetű amerikainak nyolcvanhatezer példányban kívánjuk ki nyomtatni a könyvét. Ezt a számot hallván már ő is érdeklődéssel húzta fel a szemöldökét.

Nem állítom, hogy ekkor vett fordulatot a kapcsolatunk. Arra sem emlékszem már, hogy mikor váltottam a Benkő elvtársból Pista bácsira. Csak azt tudom, hogy sokat beszélgettünk. Mindig a politikáról, és sosem a szakmáról. (Attól félek, átlátott rajtam.) Igazi szoci volt, szerette a gyárát, tisztelte a munkásait, magáénak érezte az ország problémáit. Gazda volt, persze nagygazda, aki hajlamos volt a vállalatra is úgy tekinteni, mint a sajátjára, de olyan tulajdonos szemével, aki nem csavarja ki a gyári égőt az otthoni kiegészítő körteért cserében, és mindig lekapcsolja a villanyt, ha kilép a folyosói WC-ből.

A szocializmus vagy amit annak csúfoltak, épp kezdett a romjainba dőlni. Ő hittet védte értékeit, és rögtön nyugdíjba ment, amikor kimondták rá a halálos ítéletét.

Egyszer a frankfurti könyvvásárra úgy estem be, hogy nem volt szállásom. Megosztotta velem a szállodai szobáját, elővette a bőröndjéből a jófajta otthoni kolbászt és szalámit, felszeletelte a bicskájával és megetetett, mintha a fia volnék. Simán elhittem, hogy még a párnán talált cukorkát is ő tette oda.

Naszreddin hodzsa legjobb magyar tanítványa

Valahogy mindig jól kijöttem az idősebbekkel. Sokuknak sokat köszönhetek. Arató Endre és Niederhauser Emil akadémikus áll a szakmai (és emberi) sor élén, de különféle védéseim és megméri-

tetéseim során Pach Zsigmond Pál, Pölöskei Ferenc és Székely György is igen megértő volt velem szemben. Mártha Ferenc akadémikus pedig egyenesen utódjának jelölt az addig általa elnökölt társadalmi szervezet élén. Igaz, utóbbi esetben Tibor volt az értelmi szerző.

Őt még a könyvkiadásból ismertem, negyedszázada egyike volt a könyvszakmai vertikumot meghatározó ősbölcényeknek. (Pont annyi idősen, mint én most. Tán mégis jobb, ha könyvgurunak nevezzük.) Nem mintha annak született volna. Volt deportált gyantakinyerő és favágó kényszermunkás, hadtörténész, egyetemista, toronydarus és népművelő Csepelen, holokauszt- és Rákosi-túlélő. Jó előiskola a könyvszakmához. Jelzem, senki meg nem mondta volna, amikor az egyik legnagyobb könyvértékesítő vállalat élére lökte a sorsa, hogy hamar felnőtte vált életének első évtizedében, ha éppen nem akarták megölni, akkor mindenhol kirúgták.

Mi már ebben a konszolidált korszakában találkoztunk, amikor nagyon is jovialis direktor benyomását keltette. Más vállalatvezetőkhez képest – a külső szemlélő számára legalábbis – néhány különös vonással. Munkásműltja is belejátszhatott, de akkortájt bizarr ötletnek tűnt a bázisát egy kiürült gyártelepen létrehozni. Ahol a raktárak, irodák, parkoló autók között a példának okáért egy nagy zászlórúd ékeskedett. Merőben funkciótlanul – gondoltam én mindaddig, amíg Arthur Herzog barátunkat el nem vittük hozzá. Ahogy azt a kényes etikett előírja, a főbejáratnál fogadott, majd elnézést kért és távozott. Pontosabban felrohant az emeletre, és utasítást adott az amerikai zászló felvonására. Mire mi is megmáztuk a hozzá vezető utat, a sokcsillagos lobogó, egészen szürreális látványt nyújtva, diadalmasan lengett az elhagyatott pesti gyárudvaron. Ám ezzel még nem ért véget a tengerentúli sci-fi-író bekerítését szolgáló pszichológiai hadművelet. Ahogy kinyílt az ajtó, döbbenetes kép tárult elénk: Tibor, akár egy vezénylő tábornok, megannyi apró zászlócskát – vagyis bolthálózatát – tartalmazó hatalmas Magyarország-térkép előtt állt, fejét töprengőn a tenyerébe hajtva, mintha éppen akkor kellene meghoznia a döntést arról, hogy mely magyar kisvárost rohanja le legközelebb a könyvkommandója. Persze, Arthur is harcedzett ember volt, és a szeme se rebbent, de mi, Sz. Gy. T. barátommal tanultunk valamit a szocialista piárból.

Barokkos körmondatai miatt, amelyekben mindig helyet szorított legalább egy – de inkább több – klasszikus idézetnek, született filosznek gondolta mindenki. Sokáig azt hittem, hogy van egy spe-

ciális, ilyen alkalmakra összeállított citátumgyűjteménye, pedig a megoldás egyszerűbb volt: csak sokat olvasott. Szerette a könyveket – minő meglepő. Persze, nem mindet. Maga is megszólalt annak idején az ún. Püski-vita apropóján. Valahogy nem szenvedhette, hogy az új Magyarországon is könyvet ad ki az, aki a háború előtt a zsidódeportálások idején negyedszer is publikált egy tiszzaeszlári zsidó vérvádas förmedvényt. De nem volt rest egész Torontóig repülni, hogy tanúskodjon a szegedi háborús bűnös, Finta csendőr százados ügyében.

Ez a gyárudvaron mindig szökellő járásban közlekedő és minden szembejövő munkatársának almát kínáló, zavarba ejtően kedves és figyelmes ember csak látszatra sima modorú. Alapértékeiben kamaszkora óta megingathatatlan, és sosem bizonyult gyávának kőkeményen megvédeni azokat. Hol rejtőzködő, hol pedig dühöngő ellenszélben vállalta a magyar–oroszl és a magyar–izraeli baráti társaságok ügyét, és dühödt ellensége volt mindig mindenfajta kirekesztésnek, gyűlöletbeszédnek, kultúrmocsoknak. Régi és új horthyzmusnak, mindenkori úri vircsaftnak. Fegyvere az emberbe vetett végtelen hite, egy világi rabbi szelíd iróniája, kinek homlokát – hogy (vissza)éljek kedvenc napkeleti mestere fordulatával – „a bölcsesség jelei ékesítik”.

Jöjjon hát az ő modorában egy példabeszéd a végére: „Kérdezik egyszer a hodzsától: – Miért van az, hogy amint kihajnalodik és útjukra kelnek az emberek, egy része jobb felé, más része meg bal felé igazodik? Azt feleli rá a hodzsa: Ha mindenki csak egy irányban haladna, vagy csak jobb, vagy csak bal felé, odalenne az egyensúly és felbillenne a világ.”

Ezt ugyan Naszreddin hodzsa mondta, de Tibor is mondhatta volna.

Kávé és cigaretta

Nem volt soha a professzorom, de talán a legtöbbet tőle tanultam. Nem is annyira a mesterségből, mint inkább emberségből. Azért lehetett nagy tudós, mert nagy volt benne az alázat. Kolléganői Emilkének hívták, és nemcsak amiatt, mert nem tudták még felmérni sem nagyságát, de azért is, mert egyszerűen nem illett hozzá az

ájult tisztelet. A hölgyek ördögien jól látták, hogy kopottas kardiánjában intézeti íróasztala mellett üldögélve, inkább egy kisemberre hasonlított, aki mindig óraműpontossággal kávézik és idegesen tekintget az órájára, ha akár egy perccel is késleltetik ebédjét. A fiókból a vendégeknek gálánsan elővett nyugati cigaretta szintén nem a nagyvonalúságáról árulkodott. Neki nagyon megtette az ócskább magyar dohány is.

E két élvezeti cikkhez – amíg orvosai el nem tiltották – nagyon ragaszkodott, a szakmában szállóigévé vált mondása szerint ugyanis az nem tekinthető történésznek, aki nem kávézik és dohányzik. Idevehetjük még a reggeli úszást is a Rudasban, ahová az 50-es években keveredett, és ott is ragadt hosszú évtizedekre. Hűséges volt az uszodához is. Hát még a munkahelyéhez, amely csak egy volt neki, és amelyet halála napjáig szolgált.

Pályája egyáltalán nem volt diadalmenet. Egy 70-es évek közepi emléket őrzök róla, ahogy ül Arató Endre előszobájában. Arató Endre nagyszerű tanár és kiváló történész volt, mégis éreztem – még a diákként is – valami méltatlant abban, ahogyan ott előszobázott nála. Későn lett docens, professzor és akadémikus. Skandalum volt a kandidátusi disszertációja: *A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában*. Pedig semmi különösét nem tett: szívós eltökéltséggel haladt a kelet-európai történelem összehasonlító vizsgálata útján. Minden nemzeti elfogultság, nacionalista pátoasz és internacionalista megszépítés nélkül. Tehát a legtöbbet tette, amit történész tehet.

Emil bácsi nem volt soha kurzustörténész – és divatos történész sem. Utóbbi talán előbbi okán nem. Fundamentális Kelet-Európa-történeteit, korai és inspiratív Kelet-Európa-konceptióját még a történész-közvéleményben is elhomályosították Pach Zsigmond Pál, Berend T. Iván, Ránki György, Szűcs Jenő munkái. Mi azért csendesen jegyezzük meg ebben a körben: a 20. század második felének magyar Kelet-Európa-konceptiói mind az ő köpönyegéből bújtak elő.

Úgy másfél évtizeddel ezelőtt egyik kollégájának Szerb Antal Thomas Mann-jellemzése jutott eszébe róla: „Nem adja oda magát a leírt embereknek, érzelmeknek, eszméknek, játékos fölényvel és melankolikus mosollyal szemléli az életet és nem vesz részt benne.” Mondhatnánk tehát, hogy valamiféle titok lengte körül, a vegytiszta történész való élettől magát mesterségesen távol tartó szakmai ethosza.

Én nem így gondolok rá. Nem tudom természetesen, hogy mi-

lyen hosszú és göröngyös út vezetett az 50-es években az úgymond katolikusok által látogatott Gellért uszodából a moszkvai marxisták által kedvelt Rudas uszodáig, egyet azonban tudok: amíg bírt, addig a Rudas uszodába járt. Azt gondolom, hogy odaadta magát eszméknek, de nem cserélgette azokat politikai kurzusonként. Azt gondolom, hogy fiatal történészként rálépett egy pályára, és soha le nem tért arról. Azt gondolom, hogy még a 40-es években kialakult egy felfogása a történelemlről, és azon nem volt oka változtatni.

Niederhauser Emil soha nem akart más lenni, csak történész, és így nem is volt mással elszámolnivalója, mint a történelemmel. A történelmet azonban érzelemmel és alázattal szerette. És ezt az érzelmet mindenkire hajlandó volt kiterjeszteni, aki hasonlóképpen viselkedett a história iránt. Innen az olvasók és tanítványai szeretete.

Jó néhány éve, de mégsem elég rég, egyszer felhívtam telefonon.

– Feri? – kérdezte.

– Kvász Iván – válaszoltam.

– Bocsáss meg Ivánom a tévesztésért, de te is olyan főnökfajta vagy – mentegetőzött.

Ezen aztán mélyen elgondolkodtam. Azóta igyekszem kevésbé főnökféle és sokkal inkább történész lenni.

Emil bácsi sosem akart főnök lenni. Elég volt neki a történészség. Az örök vadászmezőkön ezért Klió egészen bizonyosan a közvetlen közelében szorított neki helyet.

NÉVMUTATÓ

- Acsády Ignác 133
Aczél Endre 6
Alef, G. 87
Alekszandr Nyevszkij 166, 167, 169, 170
Alekszandra Pavlovna 184
Alekszej Mihajlovics 82, 83, 86, 112
Alekszejev, A. I. 48, 49
Al'sic, D. N. 62
Ananyjev, V. G. 49, 68
Ananyjics, B. V. 49
Anderson, B. 133
András, II. 184
Andrej Bogoljubszkij 28
Ankungyinov, Tyimoska 11, 110, 111, 112, 114–116
Anonymus 137, 142, 143
Antall József 177
Anyiszimov, E. V. 121, 122, 123, 125
Arató Endre 71, 73, 134
Arcibasev, Ny. Sz. 19
- Bahrusin, Sz. V. 42, 47
Bandera, Sz. A. 167
Bekbulatovics, Sz. 181, 183
Belinszkij, V. G. 171
Bercé, Y-M. 97
Berija, L. P. 182
Berszeny-Beklemisev bojár 82
Besztuzsev-Rjumin, K. Ny. 36
Bethlen Gábor 158
Bloch, M. 6
Bogoszlovskij, M. M. 40
Bohanov, A. Ny. 87
Bolotnyikov, I. I. 85, 92, 93, 95, 96, 97, 103, 107, 108

Boltyin, I. Ny. 15
Borisz Godunov 78, 82, 93, 94, 102, 104, 107
Borsodi Csaba 71
Brezsnyev, L. I. 46, 186
Bush, G. W. 152, 167, 178
Bussow, K. 104, 108

Campense, itáliai utazó 163
Churchill, W. 167, 168
Comte, A. 39
Coulanges, Fustel de 32

Csaadajev, P. J. 24, 25, 119, 182
Csajkovszkij, P. I. 30
Cserepnyin, L. V. 136
Csicserin, B. Ny. 26
Csisztov, K. V. 91, 97, 100, 102, 112

Davies, N. Z. 114
Deér József 133, 134, 144
Diana hercegnő 167
Dixon, S. 129, 130
Dmitrij, I. ál- 78, 85, 89, 90, 92–113, 115, 116
Dmitrij, II. ál- 92–110
Dmitrij, III. ál- 92–109
Dolgorukij, I., herceg 181
Dolmányos István 73, 74
Dorosenko, V. V. 61
Dosztojevszkij, F. M. 166, 167
Dvornycsenko, A. Ju. 49
Dubrovskij, Sz. M. 46
Dunning, Ch. 93, 106

Eizenstein, Sz. M. 169, 171
Ewers, G. 26, 28

Filippov Szergej 16
Filjuskin, A. I. 65
Fjodor (álcárevics) 96
Fjodor Ivanovics 99, 107

Fletcher, G. 78
Florja, B. N. 65
Font Márta 97
Frojanov, I. Ja. 50, 53, 54

Gagarin, Ju. A. 186
Ganyelin, R. S. 49
Gavrilka (álcárevics) 96
Gerje, V. I. 33
Gerő András 6
Glatz Ferenc 70
Gogol, Ny. V. 25
Gorbacsov, M. Sz. 122
Gotyje, Ju. V. 41
Granovszkij, Ty. Ny. 25, 28
Grek, M. 82
Grekov, B. D. 42, 69, 70
Guizot, F. 26, 28

Gyakonov, M. A. 87
Gyerzsavin, G. R. 15
Gyurcsány Ferenc 153, 154, 155, 157

Hajnal István 74
Halonen, T. 154
Halperin, C. J. 51
Hayes, C. 135
Hegel, G. W. F. 26, 28
Herberstein, S. 163
Herder, J. G. 23
Herzen, A. I. 25, 50
Hóman Bálint 8, 133
Horthy Miklós 185, 186
Hruscsov, Ny. Sz. 46
Hughes, L. 54, 129
Huntington, S. P. 158
Hunyady György 9, 162

Ilovajszkij, D. I. 35
István, I. 141

- Ivan Avguszt (álcárevics) 96, 109
Iván, III. 21, 28, 48, 78, 82, 117, 184
Iván, IV. 17, 19, 21, 28, 29, 45–67, 74, 78–86, 102, 106, 109, 118, 119, 159,
166, 171, 175, 180, 181, 182, 183
- Jagellók 184
Jagoda, G. G. 182
Janyel, Z. K. 61
Jarosláv, Bölcs 167, 168
Jelcin, B. Ny. 151, 152, 153, 172, 186
Jeroska (álcárevics) 96
Jezsov, Ny. I. 182
József főherceg 184
Jurganov, A. L. 65
Juzefovics, L. A. 97
- Kacsenovszkij, M. T. 20, 22
Kádár János 158, 186
Kalajdovics, K. F. 21
Kamenszkij, A. B. 125, 126, 127, 128
Kant, I. 38
Karamzin, N. M. 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 27, 29, 30, 35
Karejev, Ny. I. 33
Károly, XII. 149, 150
Kastanov, Sz. M. 61
Katalin, II. (Nagy) 15, 18, 21, 105, 115, 118, 166, 171, 181
Kavelin, K. D. 26, 28, 119
Keenan, E. 48
Keskeny Ernő 177
Kézai Simon 137, 142, 143
Kirejeva, R. A. 32
Kirill metropolita 169
Kirov, Sz. M. 182
Kizevetter, A. A. 40
Klementyij (álcárevics) 96
Kljucsevskij, V. O. 29, 30–33, 39, 40, 41, 42, 43, 47, 55, 58, 68, 81, 90, 97,
120
Klokman, Ju. R. 61
Kobrin, V. B. 62
Kolicsev, F., metropolita 81

- Kollmann, N.-S. 91
Kopanyev, A. I. 100
Kosztomarov, Ny. I. 35, 90
Kovalevszkij, M. M. 34
Kozljakov, V. E. 104, 106,
Krausz Tamás 6, 9, 97, 184
Kristó Gyula 134–144
Kurbszkij, A. herceg 48, 52, 62, 82
- Lajos, XIV. 150,
Lamprecht, K. 40
Lappo-Danyilevszkij, A. Sz. 37, 38, 49, 55
Lavrentyij (álcárevics) 96, 109
Lenin, V. I. 58, 79, 166, 167, 168, 185
Lihacsov, D. Sz. 122, 174
Lipót, I. 149
Liszejcev, D. V. 111
Litvinyenko, Sz. Ny. 161
Ljubavszkij, M. K. 41
Lomonoszov, M. V. 30
Longworth, Ph. 54, 113
Lukin, P. V. 91
Luzskov, Ju. M. 180, 183
- Macintyre, S. 27, 45
Madariaga, Isabel De 87
Maigushca, J. 27, 45
Makkai László 159
Mályusz Elemér 74
Manykov, A. G. 100, 113
Marczali Henrik 133
Margeret zsoldoskapitány 78, 163
Martinka (álcárevics) 96
Marx, K. 6, 39, 177
Mátyás magyar király 184
Mavrogyin, V. V. 49, 72
Medgyessy Péter 153
Medvegyev, D. A. 183
Medusevszkij, A. N. 123
Mengelejev, D. I. 30. 166

Mensikov, A. D. 181, 183
Mezsov, V. I. 35
Michelet, J. 28
Mihail Romanov 53, 97, 108
Mihalkov, Ny. Sz. 166
Miklós, I. 18, 22, 171
Miljukov, P. Ny. 36, 39, 40, 42, 43, 48
Miller, G. F. 20
Milov, L. V. 124
Minyin, Kuzma 93
Mniszech, J. 107, 108
Mniszech, M. 110
Mohov, N. A. 99
Molcsanov, M. 92, 103, 108
Molnár Erik 134
Molotov, V. M. 182, 183
Msztjiszlavszkij, Sz. D. herceg 180
Muromec, Ilja 100
Muszorgszkij, M. P. 30

Napóleon, I. 16
Németh Zsolt 157, 158
Niebuhr, B. G. 20
Niederhauser Emil 15, 97
Noszov, N. 122,
Novikov, N. I. 20
Novombergskij, N. Ja. 84

Nyikon pátriárka 86, 113
Nyizovszkij, A. Ju. 94

Olearius, A. 163
Okudzava, B. S. 175
Orbán Viktor 177, 179
Oszinovik (álcárevics) 96, 109
Otrepjev, G. I. I. ál-Dmitrij

Pál, I. 18
Palotás Emil 73, 78
Pancsenko, A. M. 91, 94

- Papp László Tamás 177, 178
Pauler Gyula 133
Pavlenko, N. K. 120, 121
Pavlov, A. P. 49
Pavlov, I. P. 30
Pavlov-Szilvanszkij, Ny. P. 37, 43, 124
Perényi József 6, 67–76
Pereszvetov, I. 79
Perrie, M. 90, 91, 92, 97, 99, 102, 103, 110
Péter, I. (Nagy) 18, 19, 23, 24, 26, 28, 31, 32, 37, 39, 79, 86, 89, 94, 117–131,
149, 150, 151, 152, 155, 166, 167, 168, 170–172, 174, 175, 181, 183, 184
Péter, ál-III. 105
Petruševszkij, D. M. 33
Pierling, P. 103
Pjotr (álcárevics) 96, 107, 108, 109
Platonov, Sz. F. 37, 38, 41, 48, 56, 120
Plehanov, G. V. 42
Pogogyin, M. P. 22, 23, 27, 34, 118, 119, 129
Pók Attila 27, 45
Pokrovszkij, M. Ny. 42, 43
Polev, G., metropolita 81
Polevoj, Ny. A. 19
Poloszin, I. I. 47
Pozsarszkij herceg 93
Presznyakov, A. E. 41, 49
Prohászka Ottokár 9
Prokofjev, Sz. Sz. 169
Pugacsov, J. 85, 103, 113, 115
Puskin, A. Sz. 15, 18, 19, 30, 53, 166, 167, 168, 174
Putyin, V. V. 152, 153, 154, 155, 157, 158, 161, 164, 183
- Raba, J. 87
Radonyezsszkij, Sz. (szent) 166, 167
Raeff, M. 128, 129
Rákóczi Ferenc, II. 149, 150, 151, 155
Rákosi Mátyás 70
Ranke, L. 28
Raszputyin pópa 174
Razin, Sz. 85, 112, 113
Reagen, R. W. 167

- Repin, I. J. 30
Reutenfels, J. 78
Riasanovsky, N. V. 54, 129
Rickert, H. 38
Rimszkij-Korszakov, Ny. A. 30
Romanov, B. A. 49, 55, 68, 69, 104
Romanov, Fjodor Nyikityics, 106
Romanovok 78, 84, 118, 119, 159
Romsics Ignác 6, 9, 70
Rónay Jácint 163
Rowland, D. 89
Rozskov, Ny. A. 42, 43
Rubljov, Andrej 175
Rumjancev, N. P. 21
Rurik-ház 85
- Safarevics, I. R. 161, 164
Sahmatov, A. A. 38
Sándor, I. 21, 118, 181
Sándor, II. 34, 118, 166
Sashalmi Endre 87
Schelling, F. W. I. 23, 28
Schlözer, A. L. 20, 22, 36
Scsapov, A. P. 35
Scserbatov, M. M. 15, 20, 90
Sebestyének, ál- 97
Smith, A. 141, 143
Sujszkij, V. 104, 114
Sujszkij, ál- 110
Staden, G. O. 78
- Szaakasvili, M. 178
Szagyikov, P. A. 48
Szaharov, A. D. 174
Szamuely Tibor 185
Szavelij (álcárevics) 96
Szecsenov, I. M. 30
Szeftel, M. 87
Szekfű Gyula 8, 69
Szemevszkij, V. I. 35

- Szemjon (álcárevics) 96
Szemjonova, E. P. 49
Szemjonova, L. Ny. 54
Szentpétery Imre 68
Szergejevics, V. I. 35, 87
Szidorova, L. A. 49
Szili Sándor 51, 53
Szivkov, K. 105
Szkrinnyikov, R. G. 6, 45–76, 95, 97, 99, 102, 106. 109
Szmirnov, I. I. 47
Szolovjov, Sz. M. 26, 27–29, 30, 31, 33, 34, 36, 81, 90, 119, 120, 171, 173
Szolzszenyicin, A. I. 174
Szperanszkij, M. M. 181
Sztálin, J. V. 46, 134, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 175, 182
Sztanyiszlavszkij, A. L. 101, 109
Sztarickij, V. 57
Sztolipin, P. A. 166, 167, 168, 170
Sztrojev, P. M. 21
Szverdlov, M. B. 50
Szurikov, V. I. 30
Szuvorov, A. V. 166
Szűcs Jenő 134–144
- Taine, H. 32
Tarle, J. V. 42
Tatyiscsev, V. Ny. 15
Thierry, A. 26
Thiers, A. 28
Tolkacs, A. A. 184
Tolsztoj, L. Ny. 30, 166
I. Tóth Zoltán 71
Tüskés Anna 71
- Tyimofej I. Ankungyinov, Tyimoska
Tyimofejev, I. 93
Tyumencev, I. O. 49, 51, 68, 76, 90, 94, 95, 106, 108
- Ukrainev, J. I. 150
Uszenko, O. G. 91
Uszpenszkij, B. A. 87, 91, 96, 99, 100, 103

Uszpenszkij, F. I. 33
Usztrjalov, Ny. G. 34
Uvarov, Sz. Sz. 22, 23, 24

Váczy Péter 74
Valk, Sz. N. 49
Valki László 157, 158
Valujev, D. A. 23
Varga Éva Mária 184
Vaszilij, III. 78, 82
Vaszilij (álcárevics) 96
Vasziljevskij, V. G. 33
Verescsagin, V. V. 30
Veszelovszkij, Sz. B. 41, 47, 48, 56, 58, 61
Vinogradov, P. G. 34, 39
Vipper, R. Ju. 47
Vitézy László 158
Vlagyimir Andrejevics herceg 60
Vodarszkij, Ja. E. 124, 125, 126
Volockij, J. 79, 81

Wisniowiecki, K. 99, 115

Zabelin, I. J. 35
Zaruckij, I. M. 96, 108, 109
Zimin, A. A. 47, 48, 57, 61

Zsukov, G. K. 166

RUSZISZTIKAI KÖNYVEK

- I. Zsidók Oroszországban 1900–1929 (Szerk.: Krausz Tamás–Szilágyi Ákos, 1995)
- II. Тамаш Краус: Советский термидор (1997)
- III. 1917 és ami utána következett. Előadások és tanulmányok az orosz forradalom történetéből (Szerk.: Krausz Tamás, 1998)
- IV. Русская литература между Востоком и западом. Сборник Статей (Ред.: Лена Силард, 1999)
- V. Место России в Европе / The Place of Russia in Europe (conference volume) (Ed.: Szvák Gyula, 1999)
- VI. Bebesi György: A Feketeszázak. Az orosz szélsőjobb kialakulása a századelőn (1999)
- VII. Andrej Szaharov: Az orosz történelem új terminológiája (2000)
- VIII. Szvák Gyula: IV. Iván és I. Péter utóélete (2001)
- IX. Место России в Евразии / The Place of Russia in Eurasia (conference volume) (Ed.: Szvák Gyula, 2001)
- X. Radnóti Klára: Európa Moszkóvia-képe a XV–XVI. században (2002)
- XI. Czéh Zoltán: A GULAG mint gazdasági jelenség (2003)
- XII. Peresztrojka és tulajdonáthelyezés. Tanulmányok és dokumentumok a rendszerváltás történetéből a Szovjetunióban (1985–1991) (Szerk.: Krausz Tamás – Sz. Bíró Zoltán, 2003)

- XIII. Московия: специфика развития / Muscovy: The Peculiarities of its Development (conference volume) (Ed.: *Szváák Gyula, 2003*)
- XIV. Szili Sándor: Szibéria birtokbavételének koncepciói az orosz és a szovjet történetírásban (2005)
- XV. Halász Iván: A tábornokok diktatúrái – a diktatúrák tábornokai. Fehérgárdista rezsimék az oroszországi polgárháborúban 1917–1920 (2005)
- XVI. Новые направления и результаты в русистике / New Directions and Results in Russistics (conference volume) (Ed.: *Szváák Gyula, 2005*)
- XVII. Holokauszt: történelem és emlékezet / Холокост: история и память (сборник конференции) (Ped.: *Krausz Tamás, 2006*)
- XVIII. Региональные школы русской историографии / Regional Schools of Russian Historiography (conference volume) (Ed.: *Szváák Gyula, 2007*)
- XIX. С. Филиппов: Религиозная борьба и кризис традиционализма в России XVII века (2007)
- XX. Varga Ilona: A központosítástól az abszolutizmusig. Válogatott tanulmányok az orosz állam fejlődéséről (2009)
- XXI. V. O. Kljucsevszkij: Az orosz történelem terminológiája (2009)
- XXII. Государство и нация в России и Центрально-восточной Европе / State and Nation in Russia and Central-East-Europe (conference volume) (Ed.: *Szváák Gyula, 2009*)
- XXIII. Varga Éva Mária: Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) az oroszországi levéltári források tükrében (2009)
- XXIV. Gyimesi Zsuzsanna: Andrej Platonov prózája és Pavel Filonov festészete (2010)

- XXV. Alekszandr Djukov: Holokauszt, kollaboráció, megtorlás a Szovjetunió ukrán és balti területein (2011)
- XXVI. Gyóni Gábor: A történelmi Oroszország népei. Adattár (2011)
- XXVII. Роль государства в историческом развитии России / The Role of the State in the Historical Development of Russia (conference volume) (Ed.: Szvák Gyula, 2011)
- XXVIII. Bótor Tímea: A tatár függéstől az önálló uralkodóig. A Moszkvai Fejedelemség története a nagyfejedelmi végrendeletek (1336–1462) tükrében (2011)
- XXIX. Forgács Iván: Filmtörténetek olvadása. Az 1950-es évek második felének szovjet-orosz filmművészete (2011)
- XXX. Русистика Руслана Скрынникова (2011)
- XXXI. Kriza Ágnes: A középkori orosz képvédő irodalom (2011)
- XXXII. Háború és nemzeti önismeret: 70 éve támadta meg a náci Németország a Szovjetuniót (szerk. Bartha Eszter–Krausz Tamás) (2011)
- XXXIII. Krausz Tamás: Vitás kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében. Előadások, esszék és tanulmányok (2011)
- XXXIV. Bálint József: A Szovjetunió gazdasági kifosztása dokumentumokban elbeszélve (1941–1944) (2011)
- XXXV. Двенадцать имен России (ред. Дюла Свак) (2012)
- XXXVI. Историк и мир – мир историка в России и Центрально-Восточной Европе/Historians and the World – the World of Historians in Russia and Central and Eastern Europe (гл. ред. Дюла Свак) (2012)

TARTALOM

Előszó	5
--------------	---

1. fejezet
TANULMÁNYOK

Az orosz történetírás aranykora	15
Ruszan Szkrinnyikov szovjet történész esete Félelmetes Iván orosz cárral	45
Párhuzamos sorsok: történésznek lenni a Szovjetunióban és Magyarországon	67
A „korlátlan” cári hatalom korlátai Moszkóviában	78
A legitim és illegitim cár helycseréje Moszkóviában	87
Álcárkarrierék Moszkóviában	106
Egy európai kalandor Moszkóviából	114
I. Péter ún. „modernizációja”	117
Megjegyzések a „premodern nemzet” magyar historiográfiájához	132
A tanulmányok eredeti megjelenési helye és módja	145

2. fejezet
CIKKEK

Két magyar–orosz történet	149
Az „orosz paradigma”	157
Bevezetés a ruszofóbiába	161
Oroszország választott	166
I. Péter szupersztár	170
Mi az orosz?	173
Mi, moszkoviták	177
Az orosz páternosztér	180
A nagyfejedelemtől a nagykövetig	184

3. fejezet TÁRCÁK

(KLIÓ, A TANÍTÓ. Írta: Kvász Iván)

Első orosztanárom, a Spigyisz.	189
A fenolftalein furfangos színeváltozása	191
Jocó, az oroszlán.	193
A kedvenc íróm	194
Franciusz Pál, szekondari komandír	196
A nem szép arcú pszichológus	198
Horror a szemináriumon.	200
Mese a „burzsoá objektivitásról”	202
Galacsinok a zárban	204
A névrokonok.	206
Egy történész, aki kozák	208
Halk szavú szovjet professzor.	210
Egy orosz europээр	212
A naiv amerikai	215
A szakma doyenje	217
Elvtikém!	219
Naszreddin hodzsa legjobb magyar tanítványa	220
Kávэ és cigaretta.	222
Névmutató	225

A *Klió, a tanító* című részt szerkesztette:
SCHILLER ERZSÉBET és VÉRTES JUDIT

ISSN 1219-4905

ISBN 978-963-7730-87-0

Felelős kiadó: a Magyar Ruszisztikai Egyesület elnöke
és az ELTE BTK Ruszisztikai Kutatási és Módszertani Központ vezetője

www.russtudies.hu

A szöveget gondozta: Jávor Éva

Tördelés és borítóterv: Typo D'Apo Bt.

Nyomdai kivitelezés: Komáromi Nyomda és Kiadó Kft.
Felelős vezető: Kovács Jánosné ügyvezető igazgató